821.163.
41-31

СТОЈАН ЖИВАДИНОВИЋ

ХАЈДУК ВЕЉКО

РОМАН

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА БЕОГРАД

1932

Од истог писца:

Карађорђе, роман, у издању Геце Кона
До последњег даха, роман у издању С. к. задруге
Госпођа Загонетка, роман у издању Народне књижнице
У Ђавољим канцама, роман, у издању Народне књижнице
Незвани гост, роман, Политика за 1931 годину
Догађаји и људи, приповетке у издању Геце Кона
Испод Озрена, приповетке у издању С. Б. Цвијановића
Déclin de Sarajevo, Éditions Radot, Paris.

СТОЈАН ЖИВАДИНОВИЋ

ХАЈДУК ВЕЉКО

Друга књига трилогије историјског романа

КАРАЂОРЂЕ

28573

ОВО ДЕЛО ШТАМПАНО ЈЕ У ШТАМПАРСКОМ ЗАВОДУ „О Р А О“, АПРИЛА 1932 ГОДИНЕ, ЗА ИЗДАЊА КЊИЖАРЕ ГЕЦЕ КОНА, У 3800 ПРИМЕРАКА, ОД КОЈИХ СУ 800 НА ВЕЛИКОМ КВАРТ ФОРМАТУ, НУМЕРИСАНИ ОД 1 ДО 800.

СТОЈАН ЖИВАДИНОВИЋ

ХАЈДУК КЕЉКО

РОМАН

Инв. бр.
28573

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА БЕОГРАД

1932

СЕНИ НЕЗНАНОГ ЈУНАКА НА АВАЛИ

Писац

ПРЕДГОВОР

Приступајући раду друге свеске трилогије историјског романа (од које је Карађорђе прва) писац је, нажалост, морао да води рачуна о томе да у животу скоро свих знаменитих људи из Првога устанка сенка заузима највеће место. Пишчево осећање за Вељково херојство и погрешке, као и за величину Карађорђеву, не може се ставити ни у какву филозофску формулу о схватању историје, пошто се то није желело у писању овог популарног дела, јер је историја послужила само као хроника, нажалост доста сува и непотпуна.

Из тог малог материјала, писац је покушао да разуме једну тако чудну душу као што је била Вељкова. То му је било отежано тиме што нико од људи из Првог устанка није толико био заљубљен у сопствену душу, као Хајдук Вељко. Иако он није био онако велика и трагична личност као Карађорђе, ипак је немогућно ставити га у исти ред са осталим војводама из Првог устанка. Загонетност његове личности привукла је писца и нагнала га да потражи шта је у његовој раскошној души било људског, ванљудског и народног, шта претераног и шта истински херојског. Нема ни у једном нашем јунаку из блиске прошлости толико херојско-лирског, распусног, ритерског, непредвиђеног, несвесно сировог или доброг, али сувише свесног свога имена и славе стечене једино сабљом. Ако свако људско доба доноси увек нечега новог психолошки и етички, Вељко је један од најчистијих преставника доба из Првога устанка, нова душа најбоље исказана, једна од оних које ће Карађорђе да пренесе на идуће генерације и да им да снаге за идуће дуге напоре и трпљења. Ако Вељко не може да занесе у оноликој мери машту гомиле као Карађорђе, ипак је легенда о њему нешто најлепше и најчудније. Његова велика и ненасита душа носи у себи, кроз раздаљину од пет векова, сву машту косовске епопеје и сву величину Првога устанка. То је и навело писца да баш њега изабере као главнога јунака за другу књигу ове трилогије. Подаци о Стевану Живковићу, Ивану Југовићу, Добрњцу и Миленку Стојковићу унесени су у дело према писаним подацима нових и старих наших историчара. Писац се и овога пута старао да историју одвоји од маште, да истини да место које јој припада, и у томе погледу може мирне душе да пружи своју другу свеску читаоцима.

8 новембар 1931
Диселдорф.

I

— Ено га тамо, под брдом, плете ограду од прућа. Љут је нешто јутрос. Ако што имаш да га молиш, пази како ћеш то да учиниш. . .

Вељко отпаса криву ђорду, да му не смета у ходу, и окачи је о један дрвени клин у зиду. Коња даде да га мало прехране у штали. Крену се потом у правцу који му мало пре показа Јелена, Карађорђева жена.

Пролеће над горама освојило. Голо око не сме више без страха да се управи у сунце. Земља већ мирише сухотом и зеленило биљем. С воћака опао цвет и бели се по тлу као снег. Плодови се заметнули међу грањем, мали и зелени, као детиња ђинђува око врата.

Корача Вељко. Ништа не види од свега и не чује. Друго му нешто у прсима и то не може да навлада пролећна песма око њега. Очи му севају од страховања, радости и наде. Све се то ускомеша у њему кад из даљине угледа на тополској кули лепршање вождовског барјака.

Кроз густи шљивар допире до њега крхање грања. Један висок човек, гологлав, у гуњу и опанцима на ногама, плете срдито ограду око воћњака. Оплео је већ много. Види се дугачка зелена ограда како шеврда између белог и зашиљеног кољa, густо плетена, као да је сваки прут на њој добио по један ударац песницом.

Вељко се примаче. Стаде нарочито на једну суху грану и сломи је, да би се Вожд осврнуо и отпочео први са разговором. После тога се постави са стране,

гледајући Карађорђа како ради и очекујући тренутак када ће његово присуство да буде запажено.

И док Вожд плете ограду, Вељко се загледа у тога човека, којега људи нису могли ни да воле само упола, и од којег је био за читаву главу мањи, крај свег свог високог раста. Плете Карађорђе ограду и ћути непрестано. О врату му колајна рускога цара. Носи је он скоро увек на себи, и једном ју је искривио, окивајући неку бачву у подруму. Драго му је то одликовање колико и победа на Мишару или отмица Београда. Зна цео свет ко му га послао и он га носи да га свако може видети на његовим прсима. И кад дигне песницу да збије неки непокорни прут између кочева, колајна учини један широки замах око врата и клати се неко време лево и десно као шеталица на зидноме сату.

Ћути Вељко. Накашља се лукаво и без потребе неколико пута, да би га Вожд чуо. Не усуђује се да га речју прекине у раду; казали су му да је Карађорђе устао тога јутра љут и треба га молити за нешто кроз који часак. Гледа га Вељко и размишља. Све што зна о томе човеку навире му на мозак. Нема међу устаницима ни већег, ни страшнијег, ни чуднијег од Карађорђа. Боје га се људи као ватре и на војводама се тресу окићене хаљине, кад им он о нечему затражи рачуна, Постао је баук Турцима и султану пљунуо у браду. Потукао га до ноге у неколико махова. Отео му Београд. Са џамија ишчупао полумесец и бацио га у Дунав, и док другим војводама међу воденице, отете од Турака, он плете врбов плот око свога воћњака!

Накашља се Вељко још једном. Карађорђе ћути, као да га не чује. Под рукама му пршти крто врбово грање, које узима с једне гомиле и уплиће га између кочева. Ради полагано и смишљено иако на изглед прљаво; тај рад му служи за неко притишавање самога себе.

Разумеде Вељко да га не треба дирати. Изненада се опомену да су се Милутин из Гараша и Карађорђе помирили тако, плетући некакав плот. Скиде с плећа гајтаном извезени гуњац и отпаса тешки силај с пиштољима. Засука потом рукаве и приближи се плоту. . .

Карађорђе се учини да га не види. Не проговори му ни речи; само се замахнута песница диже нешто мало више у вис и тешко погоди једну непокорну грану, која се уви између кочева као нагажена змија.

Раде њих двојица и ћуте. При дугоме хајдуковању одвикао се Вељко од оваквога посла, али га ипак није заборавио. Плете он плот крај Карађорђа и мумла дубоким гласом, кратко, као неку претњу, кад се нека грана извије из његових руку и бежи од стиска између кочева.

Ради Вељко одушевљено крај Карађорђа и сада ћути смешно и лукаво. Нешто му у души говори да добро чини и да је то можда, најбоља препорука код радена и ћутљива Вожда. Под навалом њих двојице расте зелена ограда, нарогушена као јеж од шибља које избија из плета. Гране се савијају под хитрим рукама или им се забели прелом кад прсне под притиском. Мучи Карађорђе, одобровољен изненадном и ћутљивом помоћи Вељковом. Иако није с њим никад ни речи проговорио, зна га врло добро; видео га онога јутра заклетве у Орашју, међу Главашевим хајдуцима. И тај, који је био с њим тога дана, може од њега много да затражи и много да добије. За све те другове, без разлике по имену и годинама, Вожд осећа наклоност коју не показује.

Ограда им расте под рукама и џигља из земље чврсто постављена, збијена и густа: Вожду до појаса, Вељку скоро испод мишица. Предомислио би се прво огладнели зимски курјак, намамљен мирисом многих торова у дворишту, пре него би се усудио да прескочи преко густих и добро зашиљених кочева. Лук који ограда прави у своме протезању око воћњака, неправилан је и с благим удубљењима која се таласају у зеленилу дужином плета.

Кроз густе и отежале гране воћњака, прати их сунце и пење се зренику све више. Изнад глава им певају птичице и траже место за гнездо. Изломљени врбов пруз им мирише горко и млади сок с гранчица се лепи за прсте, док негде у близини, кроз потсмех и звиждукање, кос мами женку на љубавни састанак.

У једном тренутку Вожд диже главу, одмери висину сунца и прозбори помагачу до себе:

— Доста је, којекуде, за данас; хајдемо да потражимо мало ручка...

Вељко обрисa рукавом зној са чела. Приближи се потом својим стварима и хтеде поново да стави силај на себе.

— Можеш и тако, распојас... охрабри га Карађорђе, и, којекуде, као ја... Лакше ћеш ручати!

Кренуше се затим. Карађорђе пође први, да га Вељко гледа у црвени и изборани врат и да се пита стрепећи у души да ли ће да успе. И на помисао да би Карађорђе, знајући га само као хајдука или буљубашу, могао да га одбије и покаже пут који га води натраг из Тополе, Вељко је осећао како му се срце стеже од жалости.

Пред кућом их сачека Карађорђева жена, са ибриком воде и пешкиром пребаченим преко руке. Умише се обојица и потом уђоше у кућу. Седоше одмах за сто. Био је неки од многих постова у години. Само чинија с папулом, плоска с ракијом и једна врућа погача чекали су на њих.

Карађорђе се прекрсти. Извади нож иза паса и отпоче да сече погачу. Даде прво Вељку један добар комад и понуди га:

— Једи, којекуде, ако си гладан... Ето и папуле...

Вељко зину. Мирис врућег погаче заголица га у грлу и носу. Замириса опојно за гладни стомак и врућа папула, пуна ситно исеченога лука и љуте паприке. Гладан од дуга јахања, слабо навикнут на пост у своме хајдучком животу, Вељко поче да једе посну храну с највећим задовољством, чудећи се како и папула може да буде нешто изванредно. Од тога што је требало прво задовољити у њему, Вељко престаде да мисли на то што га је довело Вожду на молбу. Сам пријем Карађорђев обећавао је много, и њему се учини да је већ успео.

Једоше, заливајући погачу и папулу јаком препеченицом из плоске, која је мирисала на земљу и распуклу шљиву. Вељко се први наједе и отпоче испод ока да посматра Карађорђа. Никад га није видео изблиза. Никад се дотле није нашао лицем у лице с њим. Кад онога дана Турци убише на превару Ђушу Вулићевића и кад Карађорђе дође у Смедерево да на то место постави својег будућег убицу, Вујицу, Вељко је био ту, али не сасвим уз Вожда. Буљубаша, скоро обичан момак у Ђуше, не усуђујући се да каже Карађорђу какву грешку чини што од незнатног и пакосног Вујице прави војводу, он је ћутао, стиснутих песница. Нерасположен и ожалошћен, осећао је колико је тешко носити у себи толико снаге и не усудити се да укаже на своје врлине. Живео је у време када се лична вредност највише признавала и награђивала. И то што је он имао у себи од привлачног и силног, и што није смео да испољи тога дана, довело га данас Карађорђу да окуша срећу.

Гледа Вељко Карађорђа како полагано једе и размишља о томе како тај човек може сада да стави и рите на себе, ако му се то прохте, па да га ипак сви распознаду у народу по стасу и гласу, по бакреној боји лица, по стиснутим песницама у ходу и глави готово увек обореној тлу. И тај Вождов џиновски стас доприноси народном поносу. Гледа Вељко у Карађорђа и осећа какве прошлости има у његовим оседелим слепоочницама. Цео један живот, пун борби, мужанства и мука, исказан је у тим знацима старости, који још јаче истичу озбиљност лица и неисказано пресијајкивање ситних очију.

Гледа га Вељко како полагано и дуго једе, безбрижан за његово нестрпљење, и пита се да ли ће се тај обед једном завршити. Његова неизвесност му се чини много важнија од глади Карађорђеве.

Кад Карађорђе једном заврши, диже поглед с чиније пред собом и загледа се у Вељка. Зна он где су се видели и пита ипак:

— Где смо, којекуде, били заједно? Чини ми се да сам те негде виђао?...

— У Орашју... онога јутра...

— Јес, момче . . . сину нешто у Карађорђевим очима. — И где, којекуде још? Не могу да се опоменем ако ми, којекуде, не помогнеш . . .

— Био сам мало подаље од тебе, кад дође у Смедерево да поставиш Вујицу за војводу. Можда си ме и ту запазио; нисам смео много да ти се приближим . . .

Један облак пређе преко чела Карађорђева. И отпоче, као да се правда пре њим:

— Нисам, којекуде, могао дручије. Навалише на мене његови из нахије, а џгољав је и, којекуде, неугледан до зла Бога! Не знам ни сам, зашто им, којекуде, попустих онога јутра! . .

Вељко заусти нешто да дода; једна помисао опрезности га задржа у тренутку. Необазрив од природе, он инстинктивно осети да му треба бити пажљив с Вождом.

— Шта си, којекуде, хтео од мене? . . . упита га Карађорђе и онај облак с чела при помену Вујичина имена не силази никако. — Да ли си, којекуде, хтео да се нешто пожалиш? Говори, којекуде, што пре; треба ми се спремати за пут у Београд.

— Дошао сам да молим.

— Говори.

— Ја сам родом из Леновца, из црноречке нахије. Знам људе, знам путове, знам зулумћаре и изелице, знам сиромашне и богате, поштене и лопуже; знам како треба да ударим, с које стране да се појавим у моме крају, кога првога да убијем, коме да се омилим и кога да гоним. Знам све, све! . . . повика Вељко ватрено, с нечим убедљивим у гласу и погледу.

— И?. . .

— Знам сваку путању од Озрена више Бање соколачке до Мицора на Старој планини; од Ртња до Тимока; од Превалца више Бање, долином Моравице па све до Мораве. Хајдуковао сам свугде; гонили су ме Турци али и ја њих. Тукле су ме непогоде и мучило често гладовање, да после, кад наиђе згодан тренутак, једем и пијем докле не пукнем! Знам да водим за собом војску већу од буљука и да само с једном шаком људи ударим на какву било силу. Млад сам,

незаморен, незасићен, непоколебан и немиран, али научен војни, очеличен крај Главаша, излукављен крај хајдука, огорчен крај покојнога Ђуше и осрамоћен крај Вујице, јер сам осетио колико је тешко служити горега од себе! . . . усуди се он да каже то што му је било најмучније од свега.

И док Вељко говори и глас му у ватрености и срдњи достиже невероватну дубину, Карађорђе га слуша... слуша . . . Да ли га чује заиста? Да ли разуме све што му Вељко исказује или кроз музику тог дубоког гласа размишља о нечем сасвим другом. Та непомичност Вождова уплаши мало Вељка.

Замоли га поново, скоро дечачки, с нечим растуженим у гласу:

— Да ми допустиш, господар-Ђорђе да идем у свој крај и да га побуним. Дај ми који хоћеш рок да то постигнем. Ако те преварим, дођи ћу ти сам да те замолим да ми пребијеш пљоштимице сабљу о леђа и да ме после обесиш о кулу, с главом надоле! . . .

Кад заврши, Вељко се поново са страховањем загледа у непомично Карађорђево лице. Учини му се да нека једва видљива светлост преплављује полагано Вождове зенице. Осети Вељко да је успео и једва се уздржа да не прасне у гласан смеј, пун ликовања и радости, пун дечачке захвалности. Да ли је могућно да је Карађорђе осетио истину у његовим речима и наслутио за шта је он способан и шта је у стању да уради? . . .

— Где ћеш, којекуда, да нађеш дружину? . . .

— То је моја ствар, Господар Ђорђе. . . Скупићу је за десет дана од оних који су побегли у гору од твоје стеге. . .

— Ти, којекуде, као да си одлучио да одмах пођеш у неред и пљачку?. . .

— Не у неред; пљачку у прво време, и то само у пљачку Турака, док не оденем и не наоружам дружину; после ће сваки пљачкаш да виси о дрвету крај пута!. . .

После тих речи Карађорђе се загледао у њега, дубоко и оштро, као да жели да га пробије. Вељку се

учини да су те очи два наперена пиштоља, али не врдну погледом од испитивања Вождова.

— Издржаћу ти поглед, макар ме гледао тако до мрака!. . . понављао је он у себи, изазивајући сву своју упорност и жељу да успе.

— Мени, заиста, треба неко који би, којекуде, побунио Црну реку и ухватио везу с Миленком Стојковићем. Сам ћу, којекуде, да те гоним с војском, ако ме будеш преварио!. . .

— Ја међу Турке не могу, а од тебе очекујем и каштигу и награду! . . .

— Добро, којекуде, момче, добро!. . . Не могу молбу да ти одбијем. Иди сад и нека ти је, којекуде, срећан пут! Упалиш ли Црну реку и одагнаш ли Турке, даћу ти је, којекуде, у војводство. Наредићу, којекуде да ти се из магацина у Делиграду изда оружје и џебана.

— Одагнаћу Турке из Црне реке за месец дана или ми неће бити глава на раменима! . .

— Добро, којекуде, верујем ти. . . Чувај се много видинских и, којекуде, нишких Турака; паше су им лукаве и крволочне! . .

— Чуваће се они ускоро од мене! . . одврати му Вељко с поуздањем, устаде хитро на ноге, целива Вожду десницу, у два корака се нађе на прагу, и победнички довикну момцима из штале:

— Момци, мога коња! . .

Одлети и не зачу да му Вожд пожеле срећан пут и нареди да га обавести о томе што буде учинио.

II

Језди Вељко друмом. Фес му је јако накривљен. Дуга и дебела кићанка пала му на раме и раздвојила се на долами као двеките девојачке. Гиздав је Вељко, бесан, витка стаса, танких бркова, а рамена широких и опасних, да подрхтавају у јахању од неке унутрашње снаге, која пуца под везеном доламом.

Иду полагано Вељко и његов парип. Певају пред њима и преливају се пролећни видици и миришу расцветане воћке крај друма. Пут им је слободан и широк, сунце над главом раздрагано, мисли у Вељковој глави дрске и независне.

Слобода. Пролеће хиљаду осамсто седме. Земља се орадостила, народна душа се обновила. Борбе на границама увек честе, свађе у Совету многобројне, војводе завађене. Земља ипак живи у бесу блиске прошлости, у младим и још увек бујним успоменама с Мишара.

Бели друм пред Вељком као да одише од неког незнаног мира. Нема више негдашњих хајдучких заседа, када се излетало на друм с јатаганом у зубима и с пиштољем у руци. Не очекују више друмови пролазак небројене турске силе и не тресу се од тутњаве топовске. То што је некада урлало по друмовима, отишло је на границу и проносило свој тутањ све даље од срца земље, све дубље кроз неослобођене крајеве.

Иде Вељко друмом све у корак. Бесни коњ под њим оборио главу, као да и он премишља о нечему. Око му је зачамрело, без блеска у зеницама; високе кичице мирне и без покрета; дуги врат лепо опружен у напред и блиставе широке сапи без једне борице.

Одмарају се у леноме ходу и он и јунак. Кад му Карађорђе одобри да иде у Црну реку и да је побуни, пројурили су бесно кроз Тополу и излетели на пут као помамљени. Свима који су се престрављено укљањали пред њима, учинили су се као једно једино биће, нешто чудесно и невидовно, нешто што је једнога дана испрсло из неке планинске пећине и срасло једно за друго: приљубљено, нераздвојно, страшно и лепо у исти мах.

Под снагом која се тога дана завитла у Вељку и пренесе на неукротљивога хата, полетели су друмом као брза облакова сенка, кад је у висинама погони изненадна олуја. Били су сада слободни и независни, без туђа туторства над главом, без службе и туђина, радећи некоме другом војводи за славу и име. Тешко је од тога било Вељку. Знао је какво му је срце куцало

у грудима и каква снага тутњала под копитама његова хата, од дана кад се у њему завитлала душа још пре Устанка у хајдучкој дружини Станоја Главаша, да тек данас задобије крила.

Најурили су се доста пре тога путовима, набректали се кроз силу обојица, двогуби фијук Вељкове ђорде и бакрачлије, кроз кратки и заглушни тресак кремењака, кроз њиску коња и шкргут зуба у Вељка. Упознали су им разбешњени тутањ царски друмови, узане горске путање, изгубљени пролази кроз непроходне шуме и широке равнице крај поспаних река. Вриштао је помамни хат над сваким разбојиштем Вељковим и кроз њисак разносио победу, јунаштво нечувено, нешто дотле невиђено и интимно између човека и животиње, између јунака и коња, у чије су се душе уселиле мргодне и страховите снаге Милоша и његовог Ждралина.

Чинило се да су све то нагонски осетили и Вељко и његов хат. Никога није било у свој српској и турској војсци да им стане на пут. Ничија се снага није испречила пред њима а да не задршће од замахнуте ђорде и огромног гласа Вељковог. Све што је покушавало да им се одупре, падало је пред њима од страха, од сабље која је пиштала у зраку, да се после више свега разлегне победоносна њиска његова парипа, чији је кратко потсечени реп описивао опасне кругове у ваздуху.

Били су сада сасвим слободни обоје. Каква срећа! Од превелике радости затутњали су под копитама Вељкова коња широки друмови, да у теснацима топот његових зашиљених ногу одјекне као у неком ходнику. Били су, најзад, слободни и сасвим своји, с Београдом и Советом за леђима, с чистим простором пред очима и разиграним срцем у грудима. Осећа сада Вељко да иде нечему огромно лепом, великом и необичном, коме ће његова немирна и ватрена машта и крв да дају још већих размера.

Од недоживљене радости запева Вељко. И тај глас, дубок невероватно, снажан, дебео и пркосан, учини још у почетку Устанка од Вељка, крај Главаша и Вула Коларца, нешто невиђено у целој српској војсци. У

некој одаји, у зимском левентовању крај пећи, кад га занесе љутина или га срце нагна на песму, зазују увек од тога гласа стаклено посуђе, задрхти затегнута пенџерлија на прозорима и лојаница запрети да се угаси од потреса у ваздуху. Та Вељкова гласина одговара снази, мушкој лепоти, притуљеноме бесу у грудима, независности духовној, пркосу у карактеру, распусности у понашању, небрижљивости и веселости, која је увек готова да прсне неумерено, или љутини, која тиња непрекидно.

Тај глас је чудесна допуна тога силовитог у њему, једна особина више, један израз беса више. Док је данас у разговору Карађорђе пиштао својим гласом који се у љутини претварао у шиштање гује, уједао слух и престрављивао с тога неочекиваног, које је излазило из тела на коме је све џиновско, Вељкова је снага била у хармонији свега на њему: у испупченој јагодици, у пљоснатим и широким прсима, у громкоме гласу, у бичјем и дебелом врату, у коме је имало нечега силовитог у нападу на непријатеља или на жену.

Иде Вељко и пева. Носи још сада у души све оно што ће да уради. Осећа он како све игра помамно у њему. Да би могао мирно да исказује радост превелику и да се подаје свима нејасним предосећањима у себи, пустио је хата да корача необикнуто мирно и прибрано.

Пева Вељко. Иде силовита гласина преко поља и ишчезава као дубоко и срдито гунђање људско. Слушају га немирни пролећни предели и пали му лице младо априлско сунце. Пева Вељко и страшна гласина, кад је пустио свом снагом, нагони већ навикнутог коња да начуљи уши и да му кроз зачамрене зенице букну искрице пламена. Има нечега у том гласу распусног и безбрижног за све око Вељка: за сутрашњицу, за вероватну смрт у борбу, за крв која се непрекидно лије на свима границама Србије. Руку подбочених на стас, немиран у седлу, покреће раменима Вељко кад га занесе песма, и осећа да се у њему нешто ковитла силовито од пусте радости, од беса незасићена у дотадашњим борбама, од тек стечене слободе у располагању собом, и од свега што он носи мутно у

прсима и што мора да наиђе, јер он то жели, јер му је то и Карађорђе допустио.

Пева Вељко ослобођен свега: хиљаду осамсто треће на зимовнику у селу Дубони, где га остави на зимско левентовање његов харамбаша Станоје Главаш, ожени се он олако Станојевом рођаком, удовицом, код које је био на стану. Од његова гласа и силе, од младости која заноси, од дубока гласа који је мумлао у миловању, од свега мушког на њему, заслепе удовица и даде му се на први миг. После, великодушан и безбрижан, узе је за жену и венча се с њом пред свештеником, којега по највећој зимској ичи доведе у село Станоје Главаш.

Не осети Вељко због тога корака нимало гриже савести. Све што у своме животу чини, решено је једном заувек, без поговора, без помисли на последице, готов увек да све то што га спутава прекине једним махом руке и окрене леђа.

Засићен најзад, осетио је Вељко досаду и од ленстовања и од жене. Кад су се у Орашцу заклели устаници пред Карађорђем на верност и покорност, био је и он ту с Главашом и хајдуцима. Главаш, Вуле Коларац и он, тројица најгрлатијих у свој српској војсци, надвикаше целу гомилу, која је такође хтела то исто, и нагнаше Карађорђа да се прими за Вожда. Кад се све сврши, кад одушевљење обузе људе и нагна их да се баце једни другима у наручје, осети тада Вељко да је, вичући за Карађорђа, гласао и за своју личну слободу и да ће се једном ослободити супружничких стега кроз цикот пушака устаничких. Навраћао је од тога дана кући кад је хтео, брзо, скоро крадимице од самога себе, насмешен, презрив на женине претње Станојем или Карађорђем, дарежљиве руке у давању опљачканога, да потом бежи натраг што пре може, у ратну хуку и покољ, необуздан и бесан, грла пуна дебелих крикова гласине.

У служби код других, буљубаша над неколико десетина момака, дрзак, заједљив, уста испуњених псовкама, сликовитим и масним, широких покрета тела у којима је увек било нечега што прети да обори

једним потезом сабље, Вељко је био бољи од свих тих који су му заповедали, јуначнији од најхрабријих, бешњи од најлуђих. Његова појава на коњу, засуканих рукава на деснци, претња гласа и тежина сабље која није била за свачију руку, изазивала је код Турака помисао на нешто ванљудско, које се ничим не да уклонити и од чега треба бежати безобзирце. Бес Вељков се преносио на раздраженог хата под њим, који је у турске редове улетао у вис исправљеног репа, покоравао се узди као да је погађао мисао у јахача, и окретао Вељка насатице или лицем непријатељу, не знајући никад шта је то окренути леђа, фркнути страшљиво репом кроз ваздух и побећи од туђе претње.

Одобрење Карађорђево да може да иде у Црну реку било је Вељку што и лаву кад изиђе из кавеза. Имао је сад он да води, да располаже, да грува ноћу на буљуке, да дели мегдане на отвореном пољу, на очиглед двема војскама, да пљачка своје и туђе, да пије вино уз свирку цигана, да љуби туђе жене и отима девојке, да се жени кад хоће и разводи кад се нађути или засити, да се буни кад га притисне советска стега, да допушта лакодушно да га варају и заводе Миленко Стојковић и други, да најзад увиди да је његово само да се бије и да ситна и себична војводска политика чини од њега играчку у туђим рукама.

И кроз песму дебелог гласа од којег чуљи час лево час десно уво његов хат, избија од једном пред Вељка висока Карађорђева прилика и прекида глас у грлу као секира палац на пању. Уставља се Вељко у певању и још једном се опомиње свега: чудног дочека Карађорђевог, своје молбе, пискавога гласа Вождовог, који одобрава на крају и његове руке, које се пријатељски спуштају на његово раме. Од помисли на тог човека осећа Вељко да му је осећање захвалности зауставило глас у певању. Све што је мислено и захвално у њему окреће се поново Тополи, заустаљва га на сред пута и нагони да се окрене на ону страну, откуда је долазио, и да допусти осећањима да га поново носе тамо. Какав дочек! Како се бојао тога сусрета и како га је Вожд данас орадостио!

После, док коњ још једном лено корача и ниско обара врат земљи, Вељко размишља:

— Он је ипак Вожд, Карађорђе! Он ми даде данас сабљу о рамену и допусти ми да је позлатим кроз кратко време. Ја сам оно што су толики други, али не оно што је он. Хајдук сам, пустахија, чврсто срце и брза памет. Нема у мени снаге за цео народ, ни воље, ни памети да подносим друге народа ради. Ја бих убрзо многе побио и нашао се сам према Турцима. Друго је он, друго сам ја; даље му се носи пискави глас; сигурније убија његов пиштољ од моје сабље!..

Искрен у томе тренутку, осећа Вељко и то што носи у себи и како му га треба употребити. Има да буде заиста пустахија, у много прилика витез луталица, отимач, лумпач, са свима манама човека; али без страха пред буљуцима Турака, без дртања кад угледа наперену пушку на себе или кад кумбара тешко затутњи кроз ваздух. Бежаће од његова имена читаве војске, сањаће га буле по харемима. Цептаће од мутава страха истакнуте мртве турске страже према његовој војсци. Проклињаће га жене турске док су далеко од њега, и подаваће му се чим га угледају, ако он то захте, као да се бацају у наручја Мухамедова.

И кад на широком друму угледа негдашњи турски хан, претворен од лукава и услужна цинцарина у друмску механу, Вељко прикупи дизгине, завитла бакрачлијом. Хат полете напред и запраши за собом . . .

III

Успут, идући Црној реци, заустављао је Вељко свога коња на свакој раскрсници, у сваком месту, пред сваком кућом сеоском или ханом на друму. Све што није имало оца или мајке, што се није бојало ни Бога ни ђавола, што није подносило кућевну стегу, џандрљицу маћеху, обавеза према породици или животу, наилазило је места међу његовим бећарима. Бескутњици, лопови, злочинци, који су бежали од казне; побуњени горски хајдуци; незадовољници, душегупци и крвопије; грешници који још нису знали за немирну

савест; недорасли младићи, бујни и бесни, који су се осврtали неодлучно на прагу живота и питали се на коју ће страну; пропали трговчићи; незадовољени осветници; сеоски кокошари или ђилкоши; пропалице белосветске, које нису могле да поднесу строгост у Карађорђевој војсци; бежунари из још неослобођених крајева, сви најгоре места крај Вељка; бесни и оставњени, не знајући за страх или колебање, покоравајући се прво Вељку, потом свима нагонима пљачке и крви у себи.

Идући да се прехране и одену, отимаху где стигну и шта било. Страдаше куће и колибе; женски вајати, подруми, у којима су на дугачким моткама висиле рубине и одело; казанице у шљиварима, које распростиру тешку воњу пића на километар далеко; штале, у којима је њискао какав заостали коњ; хамбари и кошеви, села и насеља, засеоци и усамљени домови крај пута.

Сваки од бећара има да се стара како зна да крај Вељка не иде пешице. Неће он ни пешака у дружини ни бећара раскорачена на некој кобили. Све крај њега има да буде јуначно и мушко, плаховито и брзо, али да не може да претекне његова коња нити много да заостане.

Зна Вељко у чему је сила и жели увек да напада као олуја, да ништи брзо и без отпора, да односи и ковитла као у мећави. Црна река, Тимок, Сврљиг, Бања соколачка, одатле веза с клисуром за Делиград, све то има да плане брзо, као да ветрови погоне живи огањ по путовима. Идући за Карађорђевом војском у почетку, после у буњењу смедеревске нахије под Ђушом Вулићевићем, научи се Вељко како треба бунити и подговарати, молити и силом нагонити, замахнути бакрачлијом, потегнути кремењак из силаја или освојити речју и осмехом. Идући за примером опасног и ћутљивог Карађорђа, научи се да цени време и брзину; да једне ноћи омркне у једној нахији и друге да се види крај неке ватре у суседној; да по висини звезда оцењује прешаљену даљину и да по пробуђеним ветровима осети блиски долазак зоре. У тој крвавој школи подизања народног устанка, очеличи Вељко још више

своју луду снагу, изоштри разум, излукави хајдучку памет, научи да цени покрете, да стекне појам о границама људске моћи, да буде разуман кад се свима чини да ради нешто непромишљено, и да зна какву опасност доноси Турцима неки нагли и неочекивани препад.

И одмах, још у почетку стварања своје дружине, чини Вељко све да га његови бећари осете увек над собом и да им се све мисли и напори сложе кад он то захте. Допушта им да раде све што хоће, али да ниједан не сме гласа да пусти ако он нешто забрани. И луде главе његових бескутњика и бећара, које никаква сила дотле не могаде да погне, сагнуше се пред њим покорно, као пред замахнутом ђордом. Са тога распусничког у дружини у којој је, често пута, више царевала снага него памет, настало је надметање у дрскости и пожртвовању за вођу. Никад се једна сурова дисциплина у борби и потпуна распојасаност у слободним часовима не сложише да тако добро иду једна крај друге. Никад нешто веће и витешкије, пљачкашко и отимачко, каткад бездушно, светло и много пута до мрскости неразумљиво, не закорача раме уз раме, у вршењу једног великог задатка. Никад једна пркосна мисао ослобођења не понесе толико величине и јунаштва, толико неразумевања недопуштенога и небрижљивога у поступцима. У своме идењу Црној реци, пројурише као облак скакаваца. Отимаше с помишљу да је боље да пљачкају они који доносе слободу, него други, који отимаше толико векова.

Нахрањени, бесни, на туђим хатовима, певајући дрско у пролазу, свесни да су непобедни крај Вељка, приближаваху се Подгорцу, у коме је газдовао неки бег. Зна Вељко добро путеве свога краја и води их нутљиво за собом. После кад отпоче да влада мрак, он махну руком и у дружини замукну сваки жагор.

Од тога тренутка, без иједне сенке под копитама, уозбиљени са нутљивости која с Вељка паде на сваког од њих, јахали су замишљени и мрачни. Отискали су се сада на свој сопствени пут, вођени од чуднога Вељка, омамљени још од првога дана бесом у њему,

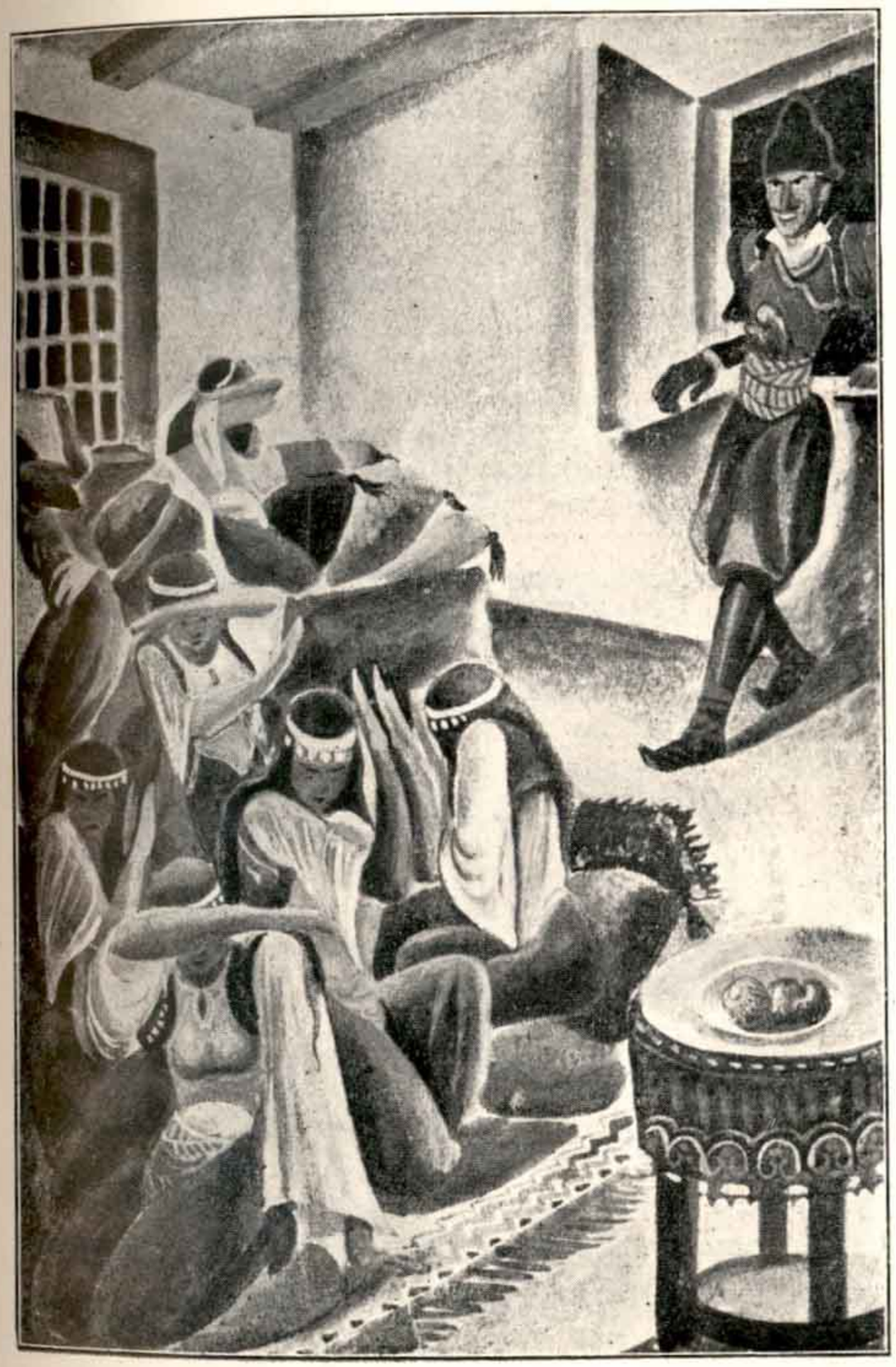

снагом, духом витеза, и гласом који је дубоко мумлао и у чијем је звуку било нечега што се не може поколебати у безбрижности и одлучности.

Води их Вељко за собом и дубоко размишља... Све зависи од првога успеха. На кулу му овога пута треба напасти; све би се друкчије одиграло да је требало ударити на логор изненада, пообарати шаторе, покидати, почупати, пристравити гласином и сабљом, треснути о земљу све што се одупире, бацити лешине под копите разбешњенога коња, награбити се плаћке и потом оставити за собом неописану пустош, у којој више ништа не живи нити се креће.

Треба му освојити беговску кулу у Подгорцу. И Вељко је замишља унапред високу у мраку, сву у камену, без светлости, с тврдим боковима споља, с тешким завесама преко решетки у харему, да ни најмањи зрак не блисне напоље.

Размишља Вељко како да је освоји најлакше. Биће добро ако је кула као свака турска. Некад, док је као младић служио у некога бега у Видину, лако је научио све у Турака: језик, начин живљења, распоред њихових кућа и све остало. Кад га је господар слао послом до неког другог Турчина, очекујући одговор у дворишту кула, Вељко је замишљао унапред распоред куће и осећао курјачки где се налази харем.

Брзо га обузео немир у служби код бега, досада с мирна живота и жеља да у тај живот унесе нечега необичног и мало појмљивог за туђи мозак. Он је необично силно носио у себи љубав за опасности, која тиња у души сваког човека. Још врло млад, на изглед скоро дечко, успео је лукаво да задобије поверење. Увлачио се полагано у бегову кулу, чинећи сваког дана по један опрезан али одлучан корак томе што га неодољиво привлачило и нагонило да стави живот на коцку. Витак и врло висок, рамена широких, стаса као у жене, малих брчића, отворена лица, привлачан с тога мушкарачког које је све више избијало у њему видљиво, из дана у дан, као лист на врби, досећао се Вељко да га кроз решетке харема прате уздаси чежњивих була. Иза тих прозора, који су на беговоме харему били у облику бедема, замишљао је

Вељко да га прате ужагрене очи жена, које су, у гледању за њим, наслањале своја глатка и ватрена чела на гвоздену решетку. И то што је живело у затвору, у једној незасићеној младости, у раскошној белини тела које распињу жудње, мамило је себи Вељка, нагонило луде помисли у главу и буjну крв младића у лице. У дворишту, при тешким радовима у бега, свестан да га гледају многе пожудне женске очи, подметао је ненадмашни Вељко своје тврдо раме под неки терет и носио га лако, увијајући куковима, и тако истицао свој витки стас и груди, широке и пљоснате, које су се од рамена оштро спуштале стасу.

Искушење је било исувише велико за Вељка. Дуго је о свему размишљао и одлучивао се на потхват. Закључио је да му се не треба бојати була, ако само буде успео.

Једне ноћи, за време док је бег путовао шајком од Видина до Београда, кад је пао мрак, увукао се Вељко у кујну, чим је видео да је сва послуга отишла на спавање. Кроз танке зидове кујне зачуо је гласове и смех беспослених бегових жена, којима харемско ленствовање није могло да пружи ни сна ни одмора од свакидашње досаде. Неколико пута пре тога, тобож случајно у кујни, крај куварице хришћанке, која га кришом хранила и одвајала за њега најбоље са огњишта, видео је Вељко да се булама у суседној соби шаље јело на једном великом долапу, који се окретањем кроз усечени зид, одједном налазио из кујне у одају за буле. Просек кроз зид био је доста широк и висок. Покретни долап био је удешен да при окретању не укаже ниједан делић бегова харема.

Пажљив да не учини никакву лупу, сео је Вељко крстато, одмерио ширину уреза у зид, сагао се мало и руком повукао за конопац с којим се вршио покрет. Гиздав, избријан, раскопчане беле платнене кошуље под грлом, испупчене мушке јагодице, дрзак, заслепљен у први мах од светлости у соби, насмешен испод малих и танких брчића, указао се Вељко булама на покретноме долапу. Пренераженe његовом неочекиваном појавом у зиду, оне су зацикале одједном и учиниле обикнути покрет руком да сакрију лице. После, пред ликом смелошћу, која је дотле доносила смрт и булама и насртљивцу, оне су остале запрепашћене, уста отворених, покрета скамењених, који су сви, као у некој извајаној групи, показивали огромно изненађење и страх.

А бег је за то време мирно пловио Дунавом у узаној шајци, уз клопотање таласа и мирни сан ноћних предела. Послуга је спавала тврдо у споредним зградама и буле биле саме. На њихов страх им Вељко одговори смејањем. Од тога гласа, од дрске појаве младићске на долапу од кујне, од смеле замисли да им тако дође, од израза дивљења које су исказивале његове зенице пред њима, раскравише се женска лица, румен грешне помисли им подиђе у образе и осмејак несташлука се расцвета на свима уснама.

После се угасила светлост у одаји под дахом неког саучесника. Многе женске руке су га помогле да сиђе с долапа и стане на ноге. Осетио је потом у мраку да седа на нешто мекано и миришљаво, потом да га милују измешани уздаси, чежњиве усне, мишићи који цепте, тела која дршћу, речи које пале и узвици по чијој је јачини осећао великодушност у давању и јачину страсти у заносу. Око њега се разносио мирис косе и смех који је постајао све луђи. Чуо је како жене цепају на себи одело у брзини, кроз покрете које буни и мучи жудња. У муклој тишини харема, док је кроз тешке отворе на решеткама зуркао поветарац споља, осећао је непобедни Вељко да га отимају једне од других све нежније, све чежњивије руке, све већа ужурбаност у покретима, у опијању чула, у новом и увек незнаном треперењу пути, и све дрyкчијим речима нежности.

Иза свега тога, изваљен на дивану, изгубљен у јастуцима, које су са свију страна подметале под њега многе услужне руке, кроз поновну светлост у одаји, одмарао се Вељко и радознало се загледао у свако лице. Из многих долапа у зиду, из сандука ишараних чудесним арабескама, који циче у отварању, из многих шкриња у одаји, донеле су пред њега буле халву, суве бадеме у шећеру, печене леблеблије, баклаве и татлије, колаче, мирисаве суџуке и умедљане ораје и лешнике.

Све оно што женска сензуална бића могу да понуде себи у тишини харема, све што слади и заварава незадовољену телесну жудњу, ставиле су пред њега и отпочеле да га служе.

Отворених уста, гладан, уморан, потајно срећан с помисли да бег у својој шајци на Дунаву и не слути шта се догађа у харему, јео је Вељко пуних уста и млео све, као жрвањ. Понекад, кад му је каква дрхтава рука стављала у уста нешто што му се чинило изванредно, отимао му се из грла дубок узвик задовољства, од чега су буле цичале од смеха и наваљивале на њега још жешће са својим понудама.

Остао је изваљен на дивану, у полусну, све до зоре, окружен уздасима, стезан рукама, опијен речима које су у музикалном турском језику биле као врхунац свега што женска душа може да замисли од нежности и захвалности. Ноћ му је протицала у неисказаној чари нечега што је у њему пробудило сва осећања и што је дотле било удаљено и Вељку утолико драже јер скопчано са опасношћу.

Кад су отпочели да се буде петлови у Видину и да се с градских зидина све ређе чују дозивања стражара, сео је Вељко поново на покретни долап, праћен шапатом, узвицима, порукама, пољупцима, који су, захвални, падали и на његово одело, па полагано и опрезно отишао до своје момачке собице, да мало проспава до часа за устајање.

На то мисли Вељко док води своје бећаре у госте бегу из Подгорца. Обузимају га тешка и немирна сећања од успомена на долап у кухињи. Пуца све на њему од тих опомињања и подрхтавају мишићи по целом телу, као оних вечери у Видину. Тај долап је остао за њега као нешто незаборавно и недостижно. Ту су се отворила врата његовој бујној младости и мушка снага запазила границе својих моћи. Ту је, први пут за њега, дошла до пунога израза освета рајинска, срушила дебеле зидове беговске куле, ишчупала густе решетке на прозорима, свладала туђу опрезност, надлукавила туђе лукавство, и кроз долап у кухињи унела у харем рајетинску и младу снагу без зазора, пред којом је пало

устезање, женски стид була и сви обзири које је поставило господство, религија и страх од греха, са свима последицама и кајањем.

На то мисли Вељко у мрклој ноћи, док се за њим разлеже топот бећарских коња и њихово хрзање. Има ли долапа у кујни подгорачког бега? . . .

Синови пљачке и отимачине, иду за њим бећари на коњима, заједно с ноћи која протиче у висинама и и по земљи. Предели око њих и у даљини безоблични, а у близини фантастични, да им узнемирена душа позајмљује невероватне облике. У редовима коњаника тишина. Топоћу само бесни коњи и ноћни поветарац свира у ушима неку песму коју нису никада чули. Све је око њих свечано и мирно. Дубока ноћ није у стању сасвим да их сакрије, као да наслућује да са собом носе буктињу паликућа. Пред свима њима, на неколико корачаји унапред, језди Вељко на коњу, чије се уши окрећу на све стране, чим оштри коњски вид пробије таму пред собом и заустави се на неком предмету који се из даљине чини сумњив.

— Сламко, где си Сламко? . . . зачу се одједном с чела поворке снажни Вељков глас.

Из редова излете један коњаник.

— Приближујемо се. Отсеци крај пута три високе гране с многим рачвама, згодним за пењање. Узми још двојицу са собом па у трк за нама, брзо! . .

Бећар ништа не одговори, само климну главом, и муцајући јако, позва још двојицу из дружине.

То је био најбољи момак међу бећарима. Узео га Вељко још првога дана, чим се зауставио. Момак је био стасит, с нечим ледено пркосним у зеницама, које су слободно издржале испитивање Вељково. Муцао је јако, несрећник, и при говору махао главом. Назив Сламка дао му је нехотице сам Вељко, кад једнога дана викну пред свима:

— Где је онај што муца кад говори, кад не може да прогута сламку у устима? . .

То му име и остаде. Ћутљив, свестан свога недостатка, Сламка прими назив без љутине, да га носи до суђена дана. Чудан у сваком погледу и јако неповерљив

према људима, волео је да има коња којег никог не сме појахати, пушку која може да слаже сваког другог сем њега, и јатаган за чију су тежину биле потребне две руке. Све што је на изглед било обично, за њега је било без икакве привлачности. То је Вељко знао врло добро. Никад Сламка није ишао да изврши неки обични задатак, да отме нешто без отпора жртве, да купује храну за дружину или да врши ухођења, која нису доносила никаквих опасности. Леден и прибран по карактеру, Сламка је осећао узбуђење само кад наиђе извесна погибељ. То узбуђење је разбијало ледене коре око срца, покретало све што је било силовито у њему, загревало машту и водило га право у лице опасности. Одушевљење које га је обузимало у таквим тренуцима, заносило је Сламку до лудога презира смрти, до безумних нагона у налету. У хиљади храбрих око Вељка, Сламка је био нешто изванредно по спокојству кад је у логору и нечим непоколебљивим и чврстим у обичајима. Опажало се да га у Вељкову дружину довело то сталожено у карактеру, коме је било потребно да има тешка узбуђења, да би се покренуо и показао у пуној вредности. Он је за Турке био опасност која се могла уклонити само оловом у срце.

Кад се, најзад, њих тројица појавише с дугачким моткама на раменима, погна Вељко брже коња под собом и цела дружина јурну у трку за њим.

Јахали су срећни што ће у брзоме трку да одагнају сан који је нападао на очи. Јахали су сада веселије и сваки од њих је помишљао на пљачку, на пожар, који ће да се развије на високој беговској кули, када ће под изненадном светлошћу да избију, као из тла, све околне ствари.

Одједном их трже с чела колоне снажно заповедање:

— Стој. Сјаши. Сваки четврти да прими коње другова из реда. Остали за мном, без шума и речи.

Сјахаше скоро нечујно. Дадоше потом коње друговима и окупише се око Вељка.

— Ено куле подгорачког бега... Рече им Вељко, опружи руку и показа им је у мраку.

— Има ли кога међу вама да се некад борио с курјаком с голим рукама или само с ножем?..

— Ја... устврди Сламка.

— Ја... одговори још један глас.

— Ви ћете се самном попети уз рачве на зид и спустити се у двориште. Има два опасна гарова испод зидова. Баците им сваком по парче суха меса и после хватајте за врат, разумедосте ли?

— Јесмо.

— Остали: две трећине пред врата од куле; једна трећина свугде око зидова. Ништа не сме да вам умакне. Не кољите без потребе; бега хоћу живога. Сваки има да донесе пљачку на средину дворишта и да је чувају Никола Абраш и онај кога он одреди. Тешко ономе у кога се буде нашло оно што му ја нисам дао; тај боље међу Турке да бежи!..

Пођоше нечујно. Пустише Вељка и двојицу бећара неколико корачаји унапред. Кренуше се потом за њима.

Уз рачвасте гране, које својом дужином наткрилише висину зидова, избише теменом Вељко и двојица који су га пратили. Зачу се одмах потом претеће режање псеће. После се све ућута. Напрегнуто хајдучко ухо осети муклу борбу другова са псима, наклопљеним над парчетом меса. Два или три пригушена цијука, кратко и мукло режање под снажним палцима који су притезали јабучицу, и тешке вратнице се отворише на дворишту, скоро без шума.

— Унутра... полагано... шану Вељко. — С десне стране су одаје служинчади. Пазите можда међу њима има и наших. Половина одмах тамо: Сламка и онај други, који удави пса, да пођу са мном.

Кренуше потом вратима куле. Закон Мухамедов је допуштао тврди затвор само споља, подгорачки бег је ударио браву само на капији; кула је била отворена.

— Без шума... без шума, шану поново Вељко друговима, обузет све више неком помишљу. — Упалите свећу...

Кад их обасја светлост грубо усукане лојанице, не хтеде Вељко да удари на врата која су била право

према њему. Узе друга врата с лева. Била је то кујна са огњиштем давно запретеним, посуђем, орманима, полицама, и пуна отужног мириса топљеног лоја. На једном зиду у правцу оних врата на која Вељко није хтео да удари мало пре, спази он покретни долап, као у Видину, и умало не врисну од радости.

— Дај ту свећу... Чекајте ме у ходнику...

Извуче потом кремењак иза паса, загледа му чанак, седе на долап, повуче за конопац и ишчезе кроза зид на очи запрепашћених бећара.

Унутра, у јастуцима, при слабој светлости бакрене лампе, спавао је бег безбрижно са своје три жене. У запари непроветрене одаје, пуне задаха и хркања спавача, видели су се слободно разбацани удови, одбачени и изгужвани покривачи, хрпе на брзу руку скинутога одела, женске ђинђуве и наруквице, позлаћене пафте с појасева, нануле, димије, папуче, танки булински превези од ружичасте свиле, све то набацано на под, у нереду који не би могла да замисли никаква редитељска рука.

Вељко прво разгледа весело све то, готов да прасне у смеј с те сцене; потом, што је могао силније дебелом гласином:

— Устај, беже подгорачки!..

На страшни му глас одговорише три пренераженa узвика, три женска јаука и јека једног уплашеног људског гласа. Избезумљене буле отпочеше да бацају на себе све што им је падало руку. Бегова глава, косе и бркова у нереду, изби из многих јастука.

— Добро вече...

— Добро вече... одговори му бег гласом кроз који је пробијала страва.

— Устај!.. грмну Вељко. — Спреми се. Облачи се брзо. Понеси од одела што је најпотребније. Прост нека ти је живот! Био си бег али не и рђав човек; то ти данас спасава главу!..

— А моје жене, а бу...?... упита он и заустави се под погледом Вељковим.

— Рекох ти: обуци се што брже можеш. Узми у торбу јела за три дана и бежи својима, у Видин. Бежи и не осврћи се много за собом!

Кад се бег најзад одену, отвори му Вељко врата од одаје и крену за њим. На прагу се окрену и добаци булама:

— Што пре на ноге, буле беговске!.. Кад се будем вратио хоћу да вас видим одевене и без фереце на лицу.

Изиде потом. На изласку из куле заустави бега руком и довикну бећарима:

— Јели све готово?..

— Јест.

— Колико има коња у штали?..

— Шест.

— Добрих?..

— Бесних, беговских.

— Изведите их једног по једног...

Стаде затим на средину дворишта, крај светлости наложене ватре и накупљенога плена. Подбочи се рукама у стасу и окрену главу штали. Убрзо се затим зачу бесна коњска њиска. Један од бећара једва приведе једног помахниталог хата.

Вељку синуше зенице:

Хат пред њим скоро распамећен, као нека звер. Врат му дуг и витак; око пламено, широко отворено, испуњено силом. У челу и профилу нечега витешког и ратничког, пламеног и племенитог. Реп му опасно занихан и нервозан, сав у покрету и кратко потшишан; ноге танке; грудат, прсат; вене по телу набујале од усталасане крви, ноздрве јако отворене, сухе и ватрене.

— Овај је за мене; мога коња нека узме Сламка. Дајте остале; један који буде заменио коња с беговским нека свога уступи бегу...

Кад изведоше коње, Вељко повика:

— Нека изиђе онај чији коњ храмље; други, који јаше недорасло ждребе; трећи, који кришом гони под собом кобилу и срамоти ми дружину; четврти, који је

украо престарелога белца у цигана; пети, чији коњ има гунтурац и прети да нам потамани коње болештинама; шести... има ли шестога бећара који није задовољан са својим коњем?..

— Има...

— Стани крај ових овде. Шта фали твоме коњу?..

— Окреће му се реп кад дува ветар, као да је на неком завртњу; бојим се да му једнога дана не одлети преко пољане!...

— Будало!.., насмеја се Вељко грохотом. — Мислиш ти да ја не знам зашто ти је стало до другога коња? Узми најбољег од ових пет па нека те ђаво носи!...

Врати се затим у кулу. Уђе у одају с булама. Затвори врата за собом и подбочи се изазивачки. Велики, силан, украшен, у везеној долами која је допирала до колена, са силајем на коме је сијала сребрна пулија до пулије, насмешен и орадошћен, сав у блеску ненадмашне лепоте, загледао се он у буле које одмах иставише лактове пред лице.

— Доле руке!... повика он турски.

Загледа се потом у благе и меланхоличне турске очи, у израз преклињања на лицу, и у беле и однеговане руке.

Дуго су оне гледале покрете његова лица и погледе, испитивале сваки израз његових граорастих очију и у души цептале од тога што се збивало у том човеку.

— Тебе ћу да задржим за себе... рече он најзад једној црномањастој, најлепшој међу њима, узе је за руку и поведе напоље. Поведе је за собом и кад се нађе у дворишту нареди да се кула запали у тренутку поласка.

IV

Упали Вељко брзо Црну реку, брже него је и сам могао поверовати. Ношен Кушљом, праћен олујом бећара. прокрстари Вељко целу нахију и поби, попали, поруши, обви у дим и пламен, попљачка, наотима се меких махмудија, тврдих дуката, одела, коња, хране и

муниције. Одену себе у свилу и кадиву. Удари чисто злато и сребро на ширите своје доламе, а преко седла беснога Кушље удари шашу од тешке свиле, порубљену сребром, окићену ђинђувама, оивичену на четири угла дугим кићанкама од сребра, које су у трку ударале Кушљу у бокове.

Одмах постаде страх и трепет свима крвницима. Није га никад било онамо где су га чекале заседе, да никне онамо где му се нису надали. Појављивао се, ишчезавао као олуја. Име му постаде фантастично и страшно, чим размахну око себе и погна острвљене бећаре у смрт и клање. Дружина му брзо порасте до војске, снага се разви, име се понесе далеко, и једна нова слава опи рајинске душе у још неослобођеним крајевима.

За кратко време, обигра неколико пута око Ртња, као око неког стожера, и у очараноме кругу. Подиже шанчеве око Вражогрнца, Зајечара, Грљана и Сумраковца. Постави народне старешине у Црној реци, Бањи соколачкој и у Сврљигу. Облете неколико пута нове границе, подиже их и учврсти, па се пред зиму спусти у Криви вир под Ртњем, да се мало прибере на зимовнику.

Настаде одмах потом весеље, пијанка и раздраганост којој није било граница. Избише све људске страсти у логору. Подигоше се за тренут нове куће, колибе, читава насеља, изникла у смрзнутој зимској земљи око куће у коју се смести. Бећари се распршташе по околини да набаве Вељку и себи све што је најбоље за јело и пиће, што подиже снагу, коју ће целе зиме да троше у пићу и крај жена. Одоше бећари далеко од Кривога вира у нахију, па погнаше пред собом стада оваца, крда свиња, буљуке волова и бикова, читаве караване коња натоварених смоком, сувом храном или пићем. Куповаше сада за готове новце, опљачкане од Турака; онде где људи не хтедоше продавати или кад им понестаде пара, узеше силом и погнаше пред собом.

Доведоше Вељку однекуда цигане, с ћеманетима, зурлама и гочевима, затегнутим на бубњу и глатким као мермерна плоча. У мирном селу, у тишини дебелих снегова и претећем ћутању огромнога Ртња, запишта

зурла и бубњање гочева затутња не једном у грудима запрепашћених сељака. Све што се дотле стекло на пушци и ножу, све што се крваво отимало на јатагану или уз пламен паликућске буктиње око беговских кула у Сврљигу, Бањи или другде, би профућкано и трошено улудо, без помисли на сутра, великодушно и разуздано, не знајући за меру, за оцењивање истинске вредности, за опрезност у давању и без жаљења кад су осећали да су се преварили.

Тај зимовник Вељкове војске донесе селу необичну живост, нове тутњеве, шенлучење из пушака, које је одјекивало испод планина као у некој пећини, мирис печенице уз божићни пост, весеље и лупу гоча у невреме, које је често пута отпочињало у зору, да ишчезне ко зна кад.

На чардаку негдашње богаташке турске куће чији је сопственик побегао пред Вељком својима, чим је сазнао шта се догодило подгорачком бегу, уселио се Вељко. У штали, испод чардака, у којој су доскора вриштали помамни арапски хатови, фркће усамљени Кушља или зањиштри кад га обузме досада од непрекидног стајања у месту.

Цео чардак заузео је Вељко са отетом булом у подгорачког бега и с бећарима одређеним за личну службу. Ништа се не зна око њега. Не зна се кад ће ручати или вечерати, кад ће да се одмара или весели. Обедује кад то нико не чини; спава кад су сви будни; буди се кад је пун месец већ превалио половину свога пута више земље; пије у време кад од тога подузима неког другог мука на срцу; појаше Кушљу у поноћи и витла своју сенку на коњу по дебелој месечини и снегу.

Све је код Вељка необично, нагло и непредвиђено У зимском ленствовању, иде он за првом идејом која му никне у мозгу, за првим нагоном који га обузме. И под тим, што у њему најјаче избија, напушта Вељко све друго и даје се ватрено, цео, без мере, без сваког устезања. Доручкује у поноћ, руча у зору, вечера у подне, пије уз свирку цигана и пева крај њих снажном и дебелом гласином, од које нешто подрхтава и као да пуца у танким зидовима турске чатмаре над подрумом.

Крај њега бећари, послуга; цигани, који већ не знају да одвоје дан од ноћи; сиротиња, која проси; људи, који су дошли на жалбу или молбу; шпијуни, који прате кретања Турака око Ниша и Видина; шпијуни, који прате Вељка и покушавају да му дознају намере. Није то живот него необично сањање кроз трку; то је неред у навикама, лудило за све око Вељка необично иако свакидашње, непредвиђено за најближе часове који наступају. Све кипи око Вељка догађајима и животом који не зна за стегу у миру, за нешто унапред одмерено и игурно. Нема ту места ни меланхолику ни мрзовољном, ни плашљивцу. Све је напето да прсне и бесно: од одморених коња у штали до последњега бећара у Вељковој дружини.

У таквој средини преживљује Фатима, отета бегова жена. доживљаје из хиљаду и једне ноћи. Ништа је у тој слободној дружини не стеже и не мучи; нико јој не указује на то да је робиња. Слободнија је него икад и њен мозак то не може да схвати. Авантура је не чуди, ропство је не плаши; она је жена свога времена; она разуме судбину на свој, источњачки, начин, и подаје се томе што је било писано.

Допуштено јој је да се креће куда жели, да све види и чује. Снежни видици око Кривога вира чуде је неописано. Никад јој није било могућно да гледа слободно на све око себе и да размишља. Њен пређашњи живот је то допуштао само бегу; њој је остајало ленствовање, јалови живот у харему, лешкарење по цели дан или понека случајна и кратка шетња ван села, док је гуши пребачена фереџа преко лица.

Живи она крај Вељка, подноси његову силу, као што чине и остали који су с њим. Од оног вечера, кад ју још једном добро загледа пред полазак, сусрете Вељко њена два пркосна и тамна ока, и виде одмах у њој робињу коју ће имати да побеђује свакога дана и да никад не дозна колико је у томе успео. Лепа, цвет дивљ и чудесан, харемска мачка, која је мирна и красна на изглед, и увек чува испод мекане шапе заоштрене нокте, Фатима изазва код њега одређене и силне утиске. Вељко јој одмах оцени лепоту, али и снагу у одупирању.

То га нимало не забрину. У тренутку кад се требало кренути за Криви вир, Вељко се поново врати у кулу, осврну се по одаји и у једну велику бошчу потрпа брзо све што му се учини најдрагоценије и најпотребније за једну размажену жену: меке јастуке, одело, ђинђуве, наките из скриња и сандука, танке превезе, ружино уље у малим земљаним судовима из Бугарске, беле јашмаке, дрвене нануле, папуче, ђерђефе, свилу, посластице и све друге ситнице, које се људима чине непотребне и од којих се жена не одваја ни у тамници. Све то Вељко саби железним рукама у бошчу, стави је себи на раме, изиђе у двориште и поново ухвати Фатиму за мишицу.

Она покуша да се отме још једном. Њене напрегнуте плећке учинише покрет отпора, али се не покренуше под притиском који јој Вељко нанесе. После је узе за руку, силом примирену, и поведе изласку. Заустави се у дворишту и окупи још једном своје бећаре, да им изврши поделу плена.

Под његовим надгледањем ствари се издвојише настрану, по количини и врсти. Пребројавање се изврши пред свима. Сваки изјави шта би желео за себе и по одобрењу Вељковом диже с гомиле. Покорише се сви без гунђања; сви су знали да је та деоба привремена, до првога логора, када ће међу њима да настане једна бескрајна промена или продаја буд зашто. Све што од женских ствари би на гомили задржа Вељко за себе. По извршеној деоби, стадоше сви у ред. С дубоком беговском кесом у руци, даде Вељко свакоме по дукат, а остатак стави у џеп од фермена. Кренуше се потом кући, пут Кривога вира, осветљени пожаром, који је све више обузимао кулу и остале зграде подгорачког бега. На једнога слободног коња стави Вељко Фатиму и бошчу са стварима. После појаха Кушљу, који одмах осети новога господара на себи, узе дизгине од оба коња у руке и пође Кривоме виру, заостајући намерно у ходу за дружином.

Целим путем не проговорише ни речи. Летња ноћ је живела око њих, пуна звукова и звездане светлости. Лак ветрић је ћарлијао из дубине предела и ноћне

грабљивице хукале у оближњој шуми. По каткад је понеки престрављени зец искакао испод неког џбуна крај пута и бежао за тренут у густиш, у бујно зеленило, које се у ноћи осећало само по мирису.

Све је око њих трептало у немиру; небо је певало над њима кроз трепет многих звезда. Кроз мрак су се ипак назирали сури и неправилни ланци стења на Ртњу. Сува летња земља им је пруштала под копитама и ваздух око њих носио још увек у себи нарочити мирис који за собом оставља велика група људи на коњима. Светлост пожара за леђима, чији су се одблесци пели високо у зрак, као и много што на путу, опомињало је Фатиму на отмицу и људску силу. Ноћ око њих је узалуд покушавала да глуми тишину тмина у пределу; све је живело и дисало, све је треперило и свој шушањ мешало у немушти језик околине. Ваздух је био пун звукова, недовршених шапата и прве ноћне језе. Дубоко у шуми, која се протезала крај пута, одигравала се ноћна трагедија међу зверињем у којој су велики и јачи растрзали мале, кроз трзање жртве, чији крик нико није могао да чује.

Не мислећи на то, јездили су њих двоје ћутећи једно крај другога, занесени својим мислима. Топот њихових коња је потмуло одјекивао по тлу у испрекиданоме ритму. Вељко је размишљао о својим првим покретима, које има да учини колико сутра; она на то пуно одвратности и насиља, које ју је очекивало чим стигну у Криви вир.

И он је узе још истога вечера, силом, без припреме, скоро без миловања, с правом победника тога вечера. Пред њеном лепотом однегованом у лаком и површном животу у харему, накупило би се пуне милоште у неког османлије, да јој славе лепоту кроз музикално изражавање језика, кроз захвалност и срећу. Вељко није хтео да мисли на то; он није знао колику улогу игра реч у љубави и осећања која се исказују брзо, као бујица. То што је требало да носи туђу душу у сусрет његовој, Вељко није могао да употреби. Њему је било суђено да од љубави позна само телесно задовољство. Оне ноћи у Видину, он је осетио колико

су Турци били у стању да изазову оно што је најтајанственије у пути људској; али то је било одавно; он је прилазио љубави одмах, као постављеној трпези или оседланоме Кушњи.

После засићен, Вељко је дуго гледао у њену малу руку. Чудна је изгледала та мала ручица отврднуломе хајдуку. Тако мекана, мала, бела и однегована. Ништа лепше ни финије није видео у животу. Кратки тренуци љубавнога лудила у Видину, нису му могли допустити задовољство да добро види то што је у њему тада изазвало нешто нечувено од телесног у уживању. Ништа друго није видео сразмерније телу. Ништа топлије ни узбудљивије за додир. Нокти су били црвено обојени, обрезани округло, блистави као да су од руменога порцелана; прсти дуги, танки и нервозни. Шака на длану је показивала чудесне линије, изукрштане, свеже, пуне живота, на руци свој у опојном мирису ружинога уља. Све је то било толико невиђено за хајдучко око: срезано као у воску, врућe, живо, нежно на изглед и толико отпорно. У покретима те руке, у њеној лепоти, опажала се стара раса, госпоство, векови силе, векови чулне азијатске љубави, пред којом су у харемима падали на колена крволочни тирани, султани, силне паше и везири.

И док се он диви тој руци, у Фатими се буни све расно. То што је она осећала у себи остало је непобеђено од Вељка крај све велике снаге мушке. Он се није бринуо о томе да ли њу страши његова брутална љубав мужјака, без префињености, без маште која би иначе могла код ње да изазове читав океан пожуде. Он није могао да појми да њу у љубави носе само два осећања, две животне боје: прво радост па онда смрт, као круна свега што се може преживети и претрпети у љубави.

Њега то није мучило. Он је од љубави тражио само то спољашње, то што може свако лако да има. Кад се налазио крај ње у Кривоме виру, Вељко је силом узимао за себе те лепе линије лица, кожу белу и мекану, њене повијене обрве. Све је он то узимао као господар, без обзира на њену вољу, не тражећи

пристанка ни њене великодушности. Он ју је имао; његова снага и сила заносили су је и опијали поред свега отпора; било је тренутака, кад је бивала на ивици моћи и веровала да има да попусти. Тада се, нагонски, будио у њој крик расе и опомена на све то што их је раздвајало. Роб и Вељков и свога тела, лепа и кад не помишља на љубав, ипак је све на њој говорило о љубави, кроз сву силину пути, која живи, заповеда и носи као разбешњени вранац ширином.

И кад је Вељко, у часовима кад га обузимало безумље, тражио да нешто сагледа у тим зеницама, њему се чинило да види само њихову боју, чудесни састав сочива, крвне жилице, једва видљиве нијансе које се губе у дубину ока, светлости зеница; све друго, све друго, само ништа за себе лично, ништа духовног за своју незајажљиву снагу и намеру да је победи.

Он је могао да је одбаци, да је одагна од себе, да је понуди својим бећарима да се с њоме увесељавају кроз дуге зимске ноћи, али се ипак устезао; то што је он носио у грудима за њу било је већ јаче од његове срдње са неуспеха и од помисли да је нема за себе онако како је желео.

То одупирање Фатимино чинило се Вељку као изгубљена битка и дражило његово самољубље. Кад ју је гледао пред собом покорну али хладну, обузимала га љутина, коју је заустављало једино презрење према женској слабости и жени уопште. Њен нос, мало прћаст, као да нешто непрестано мирише; уста, полуотворена, као да кушају ваздух; врат дугачак као стабљика која се непрестано окреће сунцу, све је имало толико неке тајанствене силе да у Вељку покрене све моћи, да распали целу машту, али и да сачува од неког непромишљеног корака.

То тело, у које је Фатима сама била заљубљена, глатко као злато, витко као шибљика, миришљаво као да на себи носи све мирисе арапске, Вељко је имао кад је хтео; она га давала под силом и страхом, не дајући ништа више од себе, старајући се да он то што више запази. Њене очи, блиставе од грознице и

суза, затварале су се кроз трпљење под Вељковим додиром; њена уста, одговарала су му на питања само кроз уздах, без оне чаробне музике коју је њен глас некад имао у харему, коју је Вељко некада осетио у Видину и узалудно ишчекивао у њеном изражавању.

Њено одупирање, потмуло и свесно, никад јасно исказивано, није ипак могло да замори Вељка. Кад је успео у себи да свлада љутину, њега је после занимао и чудио тај први женски отпор. Мушка сила, ново богаство и госпоство, бацање злата и поклона пред њене ноге, све је то било узалудно пред једном чврстом женском природом, чији је отпор повећавало сећање на расу, на веру, на разлику између њихове две душе.

Доведена из Анадолије од подгорачког бега, после једног његовог похода у Меку, она је у себи носила непобедно оно што један народ има од свога у карактеру и обичајима, у веровању, у свести о својој величини, и све остало што, мутно или разумно, носи појединац једне велике заједнице, коју је верски фанатизам знао да уздигне изнад сваке друге у свету.

На све то фанатично и тајанствено и њему непојмљиво код Фатиме, налетао је Вељко узалудно, не толико из љубави колико из пркоса, не осећајући нимало при томе сукоб двеју раса, него обострани инат, женско лукавство или неку прикривену женску игру, у чији смисао још није могао да продре.

Кад једног вечера, дошавши дома, доби вест да је Фатима ишчезла из логора, чим се сазнало за његов повратак, Вељко се томе нимало не зачуди. То непобедно код Фатиме морало је једнога дана да се испољи у нечем неочекиваном за свакога сем за њега. Без даљег премишљања, окрену Кушљу и упути се путем који је право водио Бољевцу; она није могла на неку другу страну, него правцем границе.

Ишао је лагано, испитујући оштро све око себе. Цица је била голема. Дебели снегови су били замрзли и тврди као лед на рекама. Пун месец је мирно корачао по ведроме небу и осветљавао је земљу, која је у снегу већ имала сву хладноћу његових зракова. Под бледим сенкама свега на месечини, било је ипак

доста видно. Тишина предела је била страховита и изазивала помисао на ноћне, незнане, трагедије у шумама, на чопоре курјака, на медведе и друге зверке, које су се вековима слободно множиле по густим горама, крај једног разоружаног народа.

Судећи по оном што су му испричали кад је дошао дома Вељко је одмах закључио да Фатима није могла далеко да одмакне, нити да се усуди да се удали од пута и удари кроз шуму. У тренутку кад је, прозеблих колена, намеравао да погна коња под собом у трк, Кушља одједном захрза узнемирено, учини покрет да се заустави, и начуљи уши.

— Шта је?.. упита га Вељко.

Хрзање, много јаче и узнемиреније, случајно му одговори на питање. Коњ успори покрете и фркну неколико пута, корачајући обазриво и нечујно. Тек тада на стотину корачији пред собом, Вељку се учини да види како се нешто полагано покреће на малој пољаници, округлој као чаша, и отвореној крај пута. Готово у исти мах зачу један слаби женски звук. Нека људска прилике излете из шумарка и упути се кроз трк једном дрвету на пољаници.

— Фатима!.. довикну јој он јако.

Она не хтеде да чује. Вељко је спази кад се приближи дрвету и отпоче мучно да се пење уз дебло.

Вељко отпоче да разумева. Она је осетила топот његовог коња и сакрила се у шумарак, да одатле побегне једином великом дрвету на пољаници, чим је према себи, на другој страни пропланка, угледала лено кретање једног великог медведа, који још није био осетио њено присуство у шуми.

Вељко сјаха хитро. Узнемиренога Кушљу, који му први најави опасност, веза дизгинима за један жбун. Потапша га по врату, као да је хтео да га охрабри. И потом пође право пољаници. Чудан један сусрет га очекивао на смрзнутој ледини.

Призор који се указа пред њим био је невиђен.

Медвед се све више приближавао дрвету, нешто испитивао по тлу и дисао испрекидано. По каткад,

опијен месечином, као да је био жељан да се игра, усправљао се незграпно на две ноге и једном тешком и широком шапом махао по ваздуху, изражавајући нешто неодређено и неодлучно, да после неколико корачаји продужи опет четвороношке, крећући смешно главом лево и десно, као да жели да из једнога ува одагна неку досадну муву.

Одмах после тога учини се да га ипак све забавља и баца у неку радост и усхићење: ноћ, месец, звезде, тврди снег који се угибао под његовим тешким ходом, мир шуме, зрак, пун благе белине снега. Тада се, раздраган, ваљао по тлу, и окретао месецу свој трбух, једва покривен длаком, или одмах затим лећа: огромна округла и месната, којима је, играјући се, давао облик какав је хтео, кроз потмуло гунђање, које је требало да исказује радост због нечега.

Одједном, као да осети да више није сам на пропланку. Неколико пута диже високо главу и шиљатом њушком испита ваздух. Кад у једном тренутку виде да Фатима претрчава преко пропланка и да се потом пење из дрвс, он остаде неколико часака у месту, неодлучан и као запањен од изненадне појаве људи у то време. После, ваљда сигуран да тај који је био на дрвету, не може више да му умакне, упути са и сам тамо, носећи главу високо, ноздрва јако отворених, кроз које је силовито и сигурно осећао људски пролаз недалеко од себе.

Тек кад се приближи дрвету, осети да му с пута крај пољанице долазе два нова мириса, различита од првога, много јача, раздражљивија, узбудљивија, и много силнија за његов инстинкт опасности, који га обујми свом силином. Притајен на месту, готов да скочи, он виде човека који му се приближавао, учини један неодлучан покрет да побегне у шуму, али се у тренутку задржа и остаде на месту.

Вељко му пође у сусрет, држећи дугачки кремењак у руци. Видећи да му човек прилази, сигурно у намери да га нападне, медвед се и сам крену унапред. Потмуло мумлање претње се пронесе око њега, да од тога захрза још једном узнемирени Кушља на путу.

Сусретоше се на неколико корачаји испред дрвета. Кад медвед виде да Вељко испружа руку с пиштољем, он јекну потмуло и нагло се усправи на две ноге, као да осећа каква се опасност крије у тој испруженој руци. Кремењак слага, Вељко га срдито одбаци од себе и извуче јатаган из силаја. Сечиво блисну при светлости месеца, и његов врх се упути у правцу медведових груди.

У томе часку, кад Вељко извади јатаган и приближи му се одлучно, медвед осети да то има да буде борба за то драгоцено на дрвету, чији је мирис био тако опојан и силан. Љутина га обузе. Није више мумлао као мало пре, пригушено и са изразом једва исказиванога страха; тај човек је долазио да му отме то људско биће које је било на дрвету, чију је мекану и миришљаву пут осећао сада много силније.

И он јурну на човека пред собом, чељусти отворених, усница уздигнутих у вис и страшних. Четири огромна предњака, зашиљена, сјајна, јака да прегризу сваку кост, показаше се у вилицама кроз срдиту рику, у којој сада није било ничега другог до претње и жеље да сачува на дрвету то што је човек намеравао да му отме. Усправљен поново на две ноге, раширених шапа, он је очевидно хтео да ухвати Вељка у коштац. Вељко опази ту намеру, избеже хитро покрету и у повлачењу његов широки јатаган дохвати врхом једну шапу и одруби је у маху.

Избезумљен од бола и беса, медвед урликну страховито и нападе без малопређашње опрезности. Од те рике задрхта на путу бесни Кушља и зањиска пригушено, гласом пуним неисказаног животињског страховања пред опасношћу, која је још непозната али чије се размере осећају инстинктом, њухом, слухом и најзад погледом, свим тим што затрепти у живоме створу, кад наступе велики и свирепи часови дрхтања за сопствену кожу.

Другом здравом шапом покуша медвед у неколико махова да дочепа човека пред собом. Обгрљен и ухваћен у коштац, Вељко би му само кроз неколико тренутака испао из загрљаја смрвљених костију; али он је то

знао; медвеђи стисак је остао у предању народном, као опасност из које се не излази жив. Звер је била јача од њега, али не и лукавија и окретнија. Бранећи се јатаганом, чији је оштри врх пробијао дебелу и рутаву кожу, Вељко је очекивао тренут кад ће му се медвед толико приближити да може да му нанесе смртни ударац.

Варали су се дуго. Звер је осећала опасност. Беснило ју је спречавало да окрене леђа и да се уклони. Човек пред њом био је одлучан, лукав, решен да победи, да убије, али да не попусти. Не усуђујући се да бежи отворено, медвед је све више отступао дрвету. Притеран леђима уз дебло, главом свега за две стопе испод претрнуле Фатиме на гранама, медвед учини покрет да се спусти на све четири. У томе тренутку му Вељко сјури цело сечиво у уста. Медвед рукну потмуло и опружи се по тлу, непомичан у часку.

Вељко одбаци од себе крвав јатаган, скиде фес с главе, рукавом обриса зној са чела и одахну задовољно. Никад до тога дана није имао сличан мегдан, да вечерас осети силину једне нове опасности и сав занос неочекиване борбе с медведом. То ново и недоживљено очарало га и одобровољило; био је скоро захвалан Фатими што му је својим бекством пружила прилике да се огледа у нечем недоживљеном и силовитом. Тек после тих утисака, који су се обнављали у свој интензивности за неколико тренутака, он се опомену Фатиме на дрвету. Диже главу и спази је згрчену на гранама.

— Силази!.. заповеди јој он на турском. Она заборави на малопређашњи страх од медведа и претрну од тога гласа.

— Не, нећу више никад с тобом!..

Вељко се осврну, сагледа свој кремењак на снегу. Притрча му и узе га у руке.

— Силази!.. понови он и управи пиштољ на њу. По изразу његовога гласа, она осети да би је он скинуо доле једним метком, без оклевања.

Вељко је сачека полумртву. Узе је потом за руку и поведе. На путу га очекивао већ примирени Кушља. Вељко му стави прво Фатиму о врат, потом се и сам

баци у седло. На помисао да се враћа натраг, селу, после узбуђења која није доживео ни у једној бици с Вељком, и да га у Кривоме виру очекује топла и сигурна штала, Кушља пожури, не осећајући двогуби терет на плећима.

За време тог кратког пута до Кривога вира, помирена изненада са судбином, Фатима је ћутала, неспособна да плаче, да се љути, или да проклиње судбину. Под стиском Вељкове руке, она је осећала да му је много дража него је то могла да замисли. Од призора те ноћи у њеној се души одигравао лагани прекрет, за који је она већ наслућивала куда има да је одведе. Једно јој у томе тренутку било извесно: био јој је сада неописано сладак стисак те руке коју је осећала око свога стаса. Јели то сада долазило тако изненадно стога што ју је спасао од смртне опасности и што је поново допадала ропства? Је ли то Алах хтео да је казни за оне часове кад је, понекад, у кратким и бесвесним тренуцима заноса, осећала задовољство да му обвије мекану руку око врата?

Те је мисли доведоше до Кривога вира. Кад дођоше дома, Вељко је на рукама унесе у кућу, спусти је на кревет, нареди служавци са села да је негује, па потом изиђе из одаје.

Слушајући после свирку и песму цигана, Фатима га очекивала целе ноћи, отворених очију. Успавала се кроз тихи плач тек пред зору, несвесна да плаче због њега.

V

Како је понекад потребан један случај или каткад само једна реч, па да се осветле најтамније дубине једне душе. Колико је великих живота пропало незнано само зато што се никаква светлост није спустила да их обасја? Колико је незнаних способности ишчезло неискоришћено и неоткривено, колико талената остало покопано и колико карактера изгубљено у тмини и незнању?

Све до тога вечера, кад ју је ослободио од опасности у шуми, Фатима није запазила Вељкову при-

родну доброту, његову распусност која му је тако добро пристајала, његов чудан живот, раскош неког источњачког кнеза, и јунаштво које се није могло ни са чим упоредити, које је било свесно, израз воље и чврстине срца, нешто што се од најбољег рађа међу хиљадама.

Вељко то опази. Престаде Фатима да се окреће преправљено кад се он укаже на прагу. Згрчена у прво време у неком углу, кад је он долазио, она га сад гледала право у очи, са смехом на лицу, осећајући да ће сада да му се пода, као изгубљена душа која тражи тело у које ће се уселити.

Опази Вељко ту промену и понос га заголица. Није то још било љубав; он није досад знао шта је то. Није је осетио ни кад се лакомислено оженио удовицом; није је осетио ни после, у бурном животу, кад су се заносиле жене за његовим витким стасом и именом, које је расло кроз земљу. Жена је њему била само за радост и уживање, за одмор, за лешкарење на душеку, примирених нерава после свега што је његова снага умела да истроши у налетима, у пргавости, у љутини или у љубави. За све остало, жена је за Вељка била нешто слабачко, плиткоумно, недовршено, створено да никад не сазна за слободу у располагању собом и да увек има господара. Куда би жена у ратну хуку сама. Хиљаде опасности, све тежа једна од друге, очекивале су је чим крочи напоље. Није у томе Вељковом мишљењу било никакве сопствене грешке; време га само наметало и објашњавало. Јачи је имао да заповеда; онај који је на себи носио име, продужавао га, прослављао га или губио главу бранећи га. Бити свој, независан, силан, значило је у оно време бити човек, коме све има да припадне, и најгоре и најбоље.

Само то, чисто унутрашње задовољство обузе Вељка кад спази да се у Фатими буди жена. Лукав, не дајући да она то опази, Вељко се смешкао кришом кад примети да је Фатима слободнија, да су јој обрве окнивене у кану и да његови поклони, некада набацани у сандук, излазе на видело. Њен господар, слободан да располаже и њеним животом, занесен и добар у

суштини, не додирну је никад Вељко од онога вечера кад је сустиже у бегству и врати дома. Није је сада хтео силом; то му не би донело радости. Хтео ју је сада из ината али великодушну, кад цепти у њој свака жилица и гони у стисак телесни, без разума, у заборављање свега, кад је разум неспособан да саветује опрезност и господарење над самим собом. Насиље у љубави га одбијало не само зато што је сада нарочито знао колико мало вреди љубав на силу, него и стога што је одједном пожелео нечега дубоког и трајашног по узбуђењу, нечега што односи даље од обичних доживљаја, којих је имао колико је хтео.

Затече је он једном пред огледалом, у дивљењу самој себи, тражећи да ли лице има неких недостатака, за које није знала, или прве борице испод очију. Задовољна собом, огледала је Фатима своје лице, глатко и бело, без икаквог трага вештачког на њему, с руменим облаком на белини снежних образа. Женски лукава и свесна да је лепа, старала се да дубоке и тужне очи одударају што више од кане на обрвама и на густо зачешљаној коси. Нека је дан или ноћ, била је лепа увек, свежа, заношљива, чежњива гласа у којем је било нанизаних уздаха, неодољива с благости погледа, који је привлачио блистањем, као у одојчета после сна. Осећао је Вељко да она проба пред огледалом силину својих драži као он свога коња или ново оружје, да испод густих трепавица хвата његове погледе, броји их и бележи као корак више ка победи. И оно чудно, детињско, чега је толико било на њеним образима онога вечера у кули бега у Подгорцу, што је нагнало Вељка да је узме, ишчезавало је полагано. Све више је расло лудо уверење у њеним грудима да је она нешто ново за Вељка, неодољиво, нешто што он не би уступио ни по коју цену на свету. У својој наивној памети буле из харема, она је замишљала да јој је за Вељка потребно много енергије и стрпљења па да га има само за себе.

И кад се у њој бунило оно расно, оно што су толике генерације давале њеном женском упорству и поносу, она је попуштала пред нечим фаталним и уверавала себе да ни њено оклевање ни пад, који је био

известан, не води ничему добром. Од тога, што је продужавало у недоглед њене патње и чежњу, Фатима омрзну своје страховање. Да је њена љубав према Вељку била само за тренут, она би се решила брзо. Али њој то није било довољно; то би и сувише потсећало на харем бега у Подгорцу.

На ивици снаге, у тренуцима док се Вељко налазио крај ње и изазивао је на разговор, она му је одговарала меканим гласом, крећући се непрестано ситним корацима по соби, да тако боље истакне сву драж своје особе, благо њихање кукова, линију стаса и облину груди. Као некада у харему, кад падну дуге зимске ноћи, кад је желела бега само за себе, развијала је она пред Вељком све што је женског било у њој, све што мушком оку изгледа несвесно учињено, све што има да упали прво око, потом све остало.

Лукавији и искуснији од ње, Вељко се чинио равнодушан. Није једном виђао пред собом све то женско које се подаје кад верује да осваја. У присуству Фатиме избијали су у његовој памети снови из доба у Видину. Ко зна да није она по томе опазила да је Вељкове очи храбре и да је гоне на реч, на гласан израз свега што је носила у грудима за њега? За време часова .бесанице, који су јој били многобројни она није имала других мисли ни брига. Свакога дана, занесена, она му је пружала по једну замку више, по једну наивну заседу, у којој је било неме молбе да попусти први и узме то што се нудило.

Та потмула борба трајала је дуго између њих двоје, кроз сукоб раса, кроз судар двеју воља и лукавства. Вељко је био јачи, отпорнији. Игра му се свидела. Допадало му се сад и ласкало мушкости да опроба снагу у отпору самоме себи и кроз чежње које је негда одмах задовољавао. Подешавао је игру према приликама и покушајима Фатиме да га нагна на попуштање. Често се правио дирнут њеним женским лукавством и мајсторијама, каткад равнодушан, каткад по изгледу разнежен, кад је његова тешка рука миловала њено густо зачешљано теме. Његов позитиван карактер и његово познавање жена нису му допуштали

да оде даље него је то потребно. Често пута, у разговору, он јој је постављао неко питање, које ју је доводило у забуну пред затегнутом замком, да после увиди како Фатима успева да се спасе свега.

И да је нагони да попусти прва, свестан колико узбуђење и додир опијају зачету љубав, Вељко ју је увек узимао за руку. Она му је то допуштала, гледала га радознало, срца у грудима испуњена тутњем, да после запази како се он повлачи уназад, на изглед разочаран и једак са сопствене слабости.

Осећала је она шта Вељко жели. Свесна је била да љубав према њему убија полагано у њој све од негдашње буле и да се приближује час кад ће на све заборавити и понудити се без кајања у души. Она је већ у мислима пристајала на све то, и у своју младу љубав уносила сву прорачунату наивност, с којом је мислила да задобије Вељка и да дугим одупирањем сузбије у њему успомене на неку другу жену.

И да успе, да је он узме силом као првога вечера, као робињу која има да поднесе судбину, њена лукавства постадоше многобројна и брза. Њена преденост отпоче да личи на биљку којој је потребно много времена да пробије кроз тле, да после брзо букне зеленилом. Узнемиреност коју она понесе у себи са Вељкова отпора исказа се у малаксалом покрету усана, у бледилу које јој покрива лице чим се он нађе пред њом, у очима које су се увек маглиле на неку нежнију његову реч.

Али, бивало је тренутака када је њено страховање сузбијало љубав са које је патила. Та љубав према каурину чинила јој се не само као нешто нечисто, него као издајство, пад вере и обичаја, пад једне господарске расе, стид са отмице од мужа и живота у гомили бећара, коју је само страх од Вељка уздржавао да над њом не учине насиље. Али, жена у свакој прилици, Фатима је већ била навикла да у себи носи страх и онда кад јој је изгледало да јој никаква сила ништа не може учинити крај бегове куле и силе у Подгорцу. Још тада, доведена из неког изгубљеног краја у Анадолији, силом удата за бега, осећала је она увек у себи неки тајанствени страх од живота, од будућности, од

свега што може изненадно да искрсне пред њу. Лепа, све лепша из дана у дан, имала је лице које се чинило увек расејано и очи које су биле пажљиве на све. Кроз њену љубав за Вељка пробијао је тај тајанствени страх, прво од себе саме потом од свега другог. Кад се подавала размишљању о свему, Фатима је са ужасом увиђала како у њој ишчезавају инстинкти расе, да се у њену душу увлачи једна нова способност прорачунавања свега и лукавости женске, која се дотицала свега, па и њених снова. Све је у њој сада изгледало завршено пред нечим новим. Сви извори богаства, безбрижног живота у кули, сви извори енергије и снаге њене расе изгледали су јој пресушени за увек. Кад је покушавала да себи објасни своје поступке, Фатима се ужасавала, увидевши да више нема ничега у њој самој, већ око ње, у Вељку, у бећарима, у слободном живљењу које ју је некад ужасавало, и које је сада волела. Осећање душевнога пада са те љубави према човеку који је у њој уништио целу прошлост, било је скоро спољашње, нешто што већ мање пече и дира. Зато, што је била немоћна да то искаже речима, њене су патње биле удвостручене. Она више није могла да допусти себи да трпи још увек. Можда је очекивана промена неће усрећити, она на то није хтела да мисли. Како да увиди шта је чека, кад ју је судбина ишчупала из мира и отиснула низ стрму обалу. Она је већ носила у себи јако изражено осећање непоправимога; после тога могла је да има само жељу да успе. Од свега тога нешто ју је болело у грудима, као да се та љубав претворила у нешто телесно, што боли и кида. Ах, зашто је судбина хтела да је он пронађе онога вечера кад побеже? Боље би било да је то испало друкчије, макар се све свршило између медвеђих канџи. Сада више не би било трпљења и кајања, ни стида од себе ни оклевања да од живота узме то што јој је судбина силом наметала.

И кад јој Вељко тога дана уђе у одају, нешто мучно и непредвиђено затрепта у њеним грудима. Нешто се судбоносно имало одиграти. Од тога је њена душа имала да прне у вис од радости, као весела птица у сунце.

Дан напољу завршавао се у блеску сунца на тврдоме и дебеломе снегу, на као руком поређане четинаре на Ртњу, на убоге куће сељачке, чији су снегом покривени кровови тонули у позлаћену белину свега.

Вељко се приближи, седе на миндерлук крај ње и узе је за руку. Његов дубоки глас је упита за нешто; она поуми да му одговори. У томе тренутку се напољу, на доксату, зачу неколико узбуђених људских гласова.

— Шта је то?.. грмну незадовољно Вељко из одаје. — Нека тај што галами дође к мени...

Врата се отворише. На њима се указа бећар, чудан неки човек. Као да су се на њему укрстиле две расе: фина и проста, лепа и ружна. Удови су му били дугачки и танки, стас дебео, глава велика с фино повученим цртама, ноге танке, приљубљене у коленима, да је цепао чакшире само на томе месту.

— Шта се то догађа?..

— Дошао на коњу ухода из Бољевца. Провукли се Турци из Бугарске и зауставили се недалеко од паланке. Намеравају да нас сутра нападну, у зору, кад се не надамо.

— Иди. Ето и мене одмах. Нека се сви спреме што брже и окупе пред чардаком.

Устаде потом одлучно. Говорио је тешко и мрачно. Очи су биле огорчене, покрети срдити, глас пун дубоке претње, срце запаљено. Оно што се у мирним часовима на зимовнику било утопило у левентовање и пиће, у сасвим друга задовољства, буктало је изазвано у прсима и претило да прасне.

Пружи потом Фатими немо своју руку и упути се излазу одаје.

— Вељко... зовну га она, први пут после дугог духовног страдања крај њега и због њега. Нешто неописано у њеном гласу указа на патње, које је и он наслућивао, али чију јачину није био у стању да замисли.

Вељко се окрену изненађено. Загледа се у њене очи с љубичастим одсевима у зеницама, као у аметиста, у очи, које су га сада заводиле као последња сунчева светлост напољу. Више него икада, имала је у томе

тренутку још видљивијих дражи, које су очекивале једно велико узбуђење па да блисну у свој лепоти. Њена привлачност је била од оне које бацају на себе птице с пролећа, кад букну планине од трешка пролећног и зеленила које се пали.

Заустави га она гласом крај врата, непомична, у очекивању тога што је морало да се догоди после њена узвика. У том одлучном тренутку, проби је једна силна мисао да има још времена да се врати натраг; она не могаде. Приближи му се на прстима, као да вреба, као да ће да му скочи у лице. Осећала је да би је неодлучност у овом тренутку скаменила ко зна још за колико времена. Последњи пут успомене на прошлост пролетеше кроз сећање. Фатима их осети само као жалост, без жеље да им жртвује ма што од садашњице. Одсад је све за њу у будућности имало да се своди на то што је видљиво, што се креће и живи, што немирни и ватрени снови не односе у даљину која се не да сагледати.

На изглед мало презрив, Вељко се наслони о врата. Одело, припијено на њему, показивало је снагу стаса и мишића на рукама. Танки бркови испод мало повијенога носа истицали су снажна уста и истурени доњи део браде победника и завојевача. Још једно женско срце је падало пред њим. Он остаде неколико тренутака хладан, питајући се да ли је дошао час кад треба да се скине с висине на коју се био попео.

Загледа се она потом у његове хајдучке зенице. Изненадно нека живост обли јој све црте лица. Очи јој се упалише. Руке се подигоше лицу и прсти задрхташе сваки за себе, као да ће и њима да проговори. Затим, пре него је Вељко имао времена да се изненади, да учини ма какав покрет, она се приближи брзо, диже се на прсте и обви му руке око врата. Њене румене усне се примакоше његовим дугим и танким брковима.

— Вељко... понови она кроз дрхтање и тугу у гласу. — Зашто ме више не волиш?.. Да ли зато што сам овако мала и ситна, што сам ти робиња? Да ли зато што си толико свестан тога да други оре и копа за тебе и што друге очи плачу због тебе, да би ти

срце остало чисто и тврдо као драгаш камен?.. Вељко, с тебе изгубих памет, веру и све што имадох у себи од рођења, до крви турске и беговске. Алах нека ти опрости за све муке које ми причини. Шта сам ја за тебе? Бићеш још већи, још силнији, још бешњи и страшнији.

Говорила му је прибрано, дајући један нарочити нагласак речима, чији је израз потсећао на исток, на дугу харемску чежњу која је толико пута на дан избијала за пуно ствари одједном. Говорила му је обузета његовом снагом, гласом и необичном мушком чврстином у сваком покрету, с љубављу која је већ била бацила дубоке корене у њену душу.

По њеним очима, које она одмах обори, ваљда да скрије сузе, осети Вељко колика се нежност скривала у тим речима. И са срећом у погледу, која је код њега била увек силовита и одмах посредна, он се насмеја гласно и задовољно, зенице му се заблисташе и поглед постаде округао и топал. Диже је после високо на руке, изнад себе, као да је хтео да види има ли суза у њеним очима. Спусти је потом у мушки загрљај, као дете бачено у вис и дочекано на рукама, и пољуби јој љубичасте очи, које су сада носиле злаћасте искрице радости. Спусти је на земљу после пољупца, срећну, скоро онесвеслу, и кроз милошту дубока гласа:

— Одох ја, душо; чекај на мој повратак!..

Па излете на врата. Од брзих и тешких корака по дрвеним степеницама, затресе се цела кућа.

Кад он оде, Фатима бризну у плач. После, прибрана, свесна жртве, не знајући за молитву речима, молила се она Алаху уздасима који су говорили више од свега. Свест о учињеноме стезала јој је душу као канџама. Све што је у себи имала од прошлости, од раснога, имало је одсада да живи у Вељку, док он то буде желео. Затим, као да молитва исцрпе целу њену снагу, она се сруши на диван, очију упртих на врата, кроз која се, мало пре, изгуби његова појава.

VI

Дружина Вељкова крену напред. Ништа им воћа не рече куда иду и шта од њих захтева. Само кад

изиђоше из Кривога вира и кад их уједе за лице ширина леденога видика, окрену се Вељко бећарима и викну:

— Момци... Хтели су Турци сутра да нам дођу на ручак; боље да ми њима идемо на вечеру!..

И ућута.

Пред њима снег, смрзнута долина, белина свега, непокретни зимски ваздух и мирна хладноћа која штипа мишиће на лицу. Ништа се око њих не креће. Видици су усамљени и пустошни. Бела површина пред њима изгледа бескрајна. Ноћ ћути око њих и зимске ниске звезде по небу прате их трептањем, као бистре и покретне водене капи на сунцу.

Иду ћутећи. Безмерна је и бела ноћ свуда око њих, као да се никад неће свршити; само Ртањ, израстао у небо, спокојан према свему, као да говори да ће све то ипак проћи и да ће се његови снегови сјурити у долине једнога дана, кроз мутне пролећне воде и хуку набујалих потока.

Иду без речи. Фркћу под њима, кроз ледену атмосферу, одморни и товни коњи. Потковане копите млаве неумољиво снег под собом, и за њима остаје изгажена и неутабана бразда, чији дубоки траг више потсећа на бесомучно бежање него на пролаз војске која ће те ноћи да груне и све да сруши под собом.

Јаше Вељко пред свима. Не осећа хладноћу, од које његови момци остављају дизгине о ункаше и дуго трљају рукама прозебла колена. Бесни Кушља, снаге набујале и неистрошене у штали, тован, широких сапи изнад витких и тркачких ногу, подиграва под њим, гризе помамно узду и швићка незадовољно кратким репом. Нешто брекће и стење у њему испод затегнутога колана; нешто немирно и непобедно нагони га да подиграва по снегу, кроз кратки и напрегнути врисак и стригање шиљатих ушију. И кад га Вељко притегне коланима, да га опомене на себе, заноси се Кушља поребарке, савија лабудовски врат и скаче у место као да га од себе одбацује срдита и незадовољна земља.

Не да му Вељко да јурне напред. Зна колико му времена треба до врхова који опкољавају Бољевац, и жели тамо да буде у мркло ноћ, кад се Турци не на-

дају. И Кушља се покорава кроз бректање, навикнут исувише да се господарев и његов бес сложе увек заједно, да их носи једно расположење док испод његових копита промиче прашњава земља.

Радостан је Вељко двогубо тога вечера. Иде Турцима у сусрет и дома га чека заљубљена жена. И та појава Турака, у невреме, у зиму, крај њега живога у Кривоме виру, чуди га и љути. После догађаја у Подгорцу, од страха од његове изненадне побуне у Црној реци, избегоше сви бегови у Видин, не чекајући да им Вељко дође у госте. Побуњавање те нахије изврши се брзо и лако. Пуне три године пре тога тутњаше Карађорђев устанак око граница још мирне нахије; требало је само да неко дође и покрене...

То би Вељко. Не имаде он много војске за собом до дрскости и брзине, хајдучког лукавства и смелости која не зна за оклевање. Тимок, Моравица, огромне планине и долине крај дебелих река, све виде његову војску бескућника и зачу топот брзих копита. Не би краја у нахији који не чу њиску Кушљину ни турског насеља, које не побеже пред њима, хватајући огранке Старе планине и пут за Видин. И онде где сазна да има још Турака и њихових власти, постави своје кнезове да воде и суде, да скупљају данак и њему доносе, да се одупиру док се зима не сврши, и очекују његову поновну појаву на челу пред бећарима.

То би позив заосталим Турцима да иду и да га не чекају. Њихово би и прође. Ако у то још нису могли поверовати, Вељко им обећа да их у то увери. Од тога позива, склонише се Турци одасвуд: из Тимока, Бање и изгубљеног Сврљига у планинама, које расту с пролећа и прете заседама.

Појава Турака у нахији, по ћичи, не брине га али га чуди. Одакле су дошли? Како су се провукли и упали у земљу тако дубоко? Зар су могли поверовати да ће се неопажени провући до Кривога вира и уништити га зором, на превару? Зар им те године, на Штубику и Малајници, у друштву са Русима, не показа довољно ко је Хајдук Вељко?

Размишља Вељко о свему томе и не да Кушљи да јурне унапред. Не може то да буде нека велика

сила, која нема шта више да пљачка кроз зиму. Размишља Вељко и схвата одмах да је то један од лудих потхвата турских, поход који показује сиромаштво у замисли, глупост, узалудно јунаштво ратника чији војнички геније изумире после толико векова славе и господарења. Све то показује замор, претерано поуздање у себе, веру у стару турску срећу, која их је некада водила под зидине Беча.

И док ћуте пред њима предели у проходу, скачу Вељкове мисли с предмета на предмет: Турци више Бољевца, напад, момци за леђима, Фатима, намера за идуће пролеће за које се спрема да заседне у Бањи и да одатле крстари на све стране. Све то напада на мозак једновремено у хаосу мисли које потискују једна другу, прекидане каквим изненадним покретом у немирног Кушље. Осећа Вељко замор од свега тога и отреса се. Окреће му се душа натраг, у Криви вир.

Ах, какав ће то бити повратак кроз који час! Од тога као да нешто буја у грудима. Мишице се одвајају од ребара, као да задобијају крила. Замишља и предосећа Вељко шта се догађа у Кривоме виру за време док он језди у сусрет Турцима. Види он на миндерлуку окићену Фатиму. Све што је најлепше од поклона које јој је он донео, ставила је на себе. Свилене димије шуште при свакоме покрету, и везени јелек пуца ни прсима. Звекеће огрлица од дуката око врата, коју полови само једна бора испод грла, једина за коју сме да зна истинска лепота. Испод широких димија вире јој лаке папучице, с посувраћеним врховима. Нокти су јој обојени црвено. Поновно стављена кана на косу и обрве даје једну тамну нијансу њеним очима пуним љубичастих зракова аметиста. Испод превеза, који допушта да јој се види један део темена у густој коси, везан о златан ланчић, пада јој на чело дукат и нише се при сваком покрету главе.

Од свега тога, источњачког и заносног, од те љубави која уноси у себе сву раскош у замисли, сву женску инвентивност у појединости, све што има да очара око, осећа Вељко жељу да окрене Кушљу назад и да одјури као ветар у Криви вир. Осетио је он у

Видину шта значи ропска љубав. несебична, сва у покорности и уздасима, пуна дивљења за мушку снагу и заводљивости, кад се у женској души зацвета до врхунца све оно што је женско, што се непрекидно обнавља кроз досадни харемски дан, у очекивању да дође идућа ноћ.

То што му је у Видину очарало младићство не напушта га никад. Мрзи он Турке и гони их; даће све што има само да их нестане; погинуће сигурно једнога дана од њихове руке; али то што они умеју да даду љубави и да захтевају од ње, заслепљује Вељка сељака, задивљује бившег рајетина и чара силног војводу исто толико колико и слава јуначка.

Кроз очи блиставе од унутрашње грознице, коју ни хладноћа не може да утули у зеницама, опомиње се Вељко како ју је толико пута затекао пред огледалом, у дивљењу саме себе. И сад, кад је сигурна да ће јој он доћи право у одају, чим се буде скинуо с Кушље, опија је од радости. Одевена целе вечери, у чекању које проноси трепет кроз удове, превлачи она меканом руком по свили која покрива мишиће и груди. Има у томе миловању саме себе, у сопственом дивљењу, задовољства, првобитне мисли греха која је поникла прво у женској души, давања унапред, чежња која букти све више, и свести своје женске надмоћи. Има ту и ропског подавања и ликовања с победе; има и пожртвовања и узимања за саму себе. Кад он буде био крај ње, има у њеној женској души да се уједини све што је велико и себично, све што је прорачунато и дато несвесно.

И ноћ одмиче крај Вељка који сања. Фркће нестрпљиво под њим Кушља и хтео би одмора затегнутоме врату и простора копитима. Иду за њим на коњима прозебли бећари, и не наслућују то што се одиграва у Вељку. Изгрева далеко иза Старе планине округли месец. Блеште од тога дебели снегови на врху као да је месец изгрејао само да то осветли. Обасјани снег на шиљку Ртњевом, баца с врха на блиске долине одблесак снега и светлости која полагано осваја урвине и на њему. Узнемиреност се осећа у атмосфери, као

да ветар буди залутале зимске ветрове. У ходу крај мукле дружине на коњима, отпочињу да пуцају од покрета у ваздуху оголеле и прозебле гране растиња. Далеко негде, погнан глађу и хладноћом на зимско лутање кроз лед, урла своје очајање многобројни чопор курјака и баца кроз месечину изненадну страву и глас.

Месечина опомену Вељка да треба да се пожури. Трже и погна Кушљу. Коњ запе, захрза весело, погну прво врат унапред, па јурну. За њим, грабећи простор кроз потмули тутањ копита по снегу, нагоше Вељкови бећари. Ветар им засвира око ушију. У брзој трци заигра им месец пред очима. Разби се чврснути снег под копитама раздражених коња и полете у вис. Зазвекета опрема на свима њима и коњи забректаше од разигране силе. Кроз још тамну пољану, кроз ледени зрак, отпочеше да отскачу у вис високи врхови шубара у момака. У побеснелој трци, кроз нове ветрове у пределима, чује се понека псовка бећара, који се узалуд стара да свлада под собом неку побеснелу халу. Људи, коњи, њихов топот, њихове покретне сенке у ноћи, све то изгледа сједињено, сљубљено једно за друго. Није то више гомила ни најезда пљачкаша, него војска, вођена од једне воље и памети. У покрету по узаним путевима, збијају се густо један крај другога; на ширини из њихових редова, одвајају се по двојица момака, гоне коње бакрачлијом, па измичу унапред и са обе стране, да осмотре све онаоколо. На њихово место чим се врате, излетају други, као пчеле из матичњака. Вељко нема ради чега да брине у покрету; све је наређено још првога дана, чим крај себе угледа шачицу одлучних људи. Знају се ти који треба да излећу из бокова групе и да јуре са стране, као орао над тлом у нискоме лету. Ако се ти момци враћају право дружини, Вељко зна да може мирно продужити даље.

Дружина се заустави одједном у трку, чим виде да двојица коњаника јуре право Вељку.

— Стој!.. нареди он. — Сјаши!.. Води у поводу. Не мучи више коња и допусти да се мало издува! Тишина у редовима!..

Кренуше пешице. Задува им у вратове убрзано и топло дисање коња. Заиграше у ходу да натегнају крв да

што брже прострују кроз озебле удове. Умеша им се топот ногу с коњским копитама. Заплетоше им се дуге ђорде између ногу и многе псовке и смех умукоше са Вељкова присуства и страха од казне. Знају сви да им је скоро све допуштено у логору; али да у походу пада на њих тешка десница Вељкова и руководи свачим на њима.

Пешаче они и знају зашто то чине. Неће Вељко да удара на турски табор с коњима у којима брекће замор. Да му нико од Турака не умакне имају да буду сви крилати. Никад у силним налетима, није их сачекала добро уређена и отпорна војска. Идући за Вељком, они већ замишљају како ће се брзо пред њиховом олујом показати на снегу и месечини људске прилике помахнитале од страха. Воле бећари те ноћне нападе Вељкове. Обмањују се увек Турци да их нападају хиљаде, не стотине, и падају, док Вељкови бећари остају безмало увек сви на броју. У тим нападима, којима се не може одолети, оденуше се сви добро и ситне сељачке коње заменише турским, које је тај завојевачки народ имао неодољиве.

На челу, Вељков ход постаје опрезнији. Момци који су у трку опазили турски логор, машу рукама и показују нешто у даљини. Зауставља се Вељко. Дах равномеран и снажан у Кушље показује му да су се и остали коњи издували. На две стотине метара пред њима на широкој пољани, протеже се турски логор. Између многих шатора светлуцају упаљене ватре, поређане у светлосноме низу крај шатора. Под месечином, која изгрева све више, огањ с ватри је блед, малокрван, без веселости у зрачењу. Не виде се стражари испред логора. Један велики и округли шатор надмашује све висином. Ватра пред њим је нарочито велика и језици пламена сикћу према месечини.

Зауставља се Вељко и гледа. Осмех му се појављује испод танких бркова. Не, морају Турци да пропадну и да се врате онамо откуда су дошли! Ничему их не учи време, претрпљени порази и неуспеси на свима странама. Нема више у њима ратничког генија предака, који се негда сручише на Балкан. Дуго гос-

подарење уби у њима негдашње лукавство с Марице дух завојевача, брзину и опрезност у походу. Заборављају на густе прашуме кроз које се крећу, на планине, на осветљивост раје и превртљивост среће. У томе што су се безбрижно раширили по пољани; у близини Кривога вира, на домак Вељкове сабље, у кругу његових ухода, има лудости, потцењивања другога, небрижљивости и непоколебљивога уверења у стару ратничку срећу.

Заустави се Вељко, загледа се у логор и кроз смех:

— Да, лудих Турака, ако ко Бога зна!

Немо, скупљени око њега, гледају бећари у осветљени логор и слушају Вељков говор.

— Да лудих Турака!... понови он бесно. — И то крај нас живих у Кривоме виру!...

— Јаши!... окрену се он гневно бећарима. — Јаши и без милости без свакога!...

И појаха. Кушља се пропе у вис, према месецу и немирним ногама оцрта чудовишну сенку на месечини и по беломе снегу. Зањиска потом претећи и јурну напред у огромним скоковима, као да на свакоме кораку прескаче по једну препону. Затутњаше за њим остали. Раширише се у лету, као паунов реп, острвљени бећари. Скупи им се месечина на исуканим ђордама и упаљене турске ватре забљешташе крваво и крвнички у свима зеницама. Као жив и претећи срп обухватише турски логор, изложен згодној ширини за напад према месецу. Пред свима, на полуделоме Кушљи, феса раскошно накривљенога у страну, кићанке завитлане у круг као праћка, исукане сабље, налете Вељко. Не виде ни он ни Кушља куда иду и како газе пољану. Нема ничега у њему што их раздваја, што коњ не осећа инстинктом и Вељко душом. На педесет корачаји, ипак жељан отпора, викну Вељко гласом, који испресеца трка коња:

— Беж'те, Турци, ето Вељка!...

И груну на логор. Пођипаше људске прилике око многих ватри. Лудило им обузе покрете и страх испуни

грло. Олуја налете кроз страховити тутањ, кроз бесну вику грлатих људи под јагњећим шубарама. Издужише се шатори. Полетеше у зрак многе искре изгажене ватре. Побеснеше сенке свега под месечином. Зањиска каше престрављено повезани турски коњи, осећајући опасност. Настаде трка, лом, тресак. Ваздух се испуни узвицима бола и јауцима, молбама које не срећу поштеду и изненађењем. Опружише се у самртним грчевима многе прилике, лицем на снег, покрета пуних ужаса и последњег хватања за живот. Замириса изгоретина од тела људских, палих у ватру, од упаљених шатора, од осмуђених коњских кичица и шубара Вељкових бећара. Занесе се пољем људски лелек кроз грување дугачког кремењака и звиждук оштрога челика. Појавише се на снегу усамљене људске прилике у бежању пред силом. Месец баци на њих своје мирно блистање олова и загледа се ледено у сенке под њима, у њихове патње, непомичан на њихове јауке.

Оно што Турци спремаху њему, даде им Вељко пуна срца. Не би ни они били милосрдни да су га отколили у Кривоме виру и затекли спаваћива крај залубљене и размажене буле. Натакли би на копље, високо на крову, његову одрубљену главу, као певца за ветар на оцаку. Посекли би му дружину, поробили село, попалили и поклали. Узалуд би га звала себи узнемирена Кушљина њиска из штале, пресекли би му младу славу и осрамотили име пред Карађорђем.

Ништа усправно не остаде пред њима. Јурнуше да гоне заостале групе и појединце. Похваташе побегле турске коње, који завришташе по околини и прикупише плачку у средину логора. Пребацише дуге кобанице преко ознојених парипа и дадоше им да једу. Наложише високе и растурене ватре и окупише се унаоколо: задихани, гарави од дима и срећни.

Тек тада приметише да нема Вељка међу њима. Са задиханим Кушљом, који је и сам журио топлој штали, враћао се Вељко у трк Кривоме виру. Носио је у срцу две велике радости: победу и љубав.

VII

Седели су пред кућом хајдук Вељко и Стеван Живковић, бивши писар Совета, и разговарали. Заход сунца стављао је боју бакра на све у околини. Са своје куће на пропланку испод Озрена, с којег је могао да види велики део равнице до клисуре, гледа Вељко како се Моравица топи у злато вечери. Ветрић доноси мирис ширина које су опевали песници свију времена. Месец мај ставља своје мекане и миришљаве руке на све у природи. Био је то један од незаборавних часова у коме природа сања о блиској плодности, кад птице осећају храброст и занос у љубави, и док још небројена војска од инсеката оклева да се појави на сунце, више воћака, које почињу да цвате кроз снег белога цвећа.

На све стране недостижна музика предела, састављена од дрхтања, буђења и уздаха. Све се то чини блиско и далеко, чујно и немо, и видљиво и скривено од очију људских. Буја и расте за њиховим леђима Озрен и обузима га ватрено зеленило, тајанствено, као да се појављује само ноћу, кад су све очи затворене. Мења боју далеки Ртањ; сури видици су топлији оку; моравичке врбе постају све заљубљеније у реку под собом: љубичасти зраци се просипају кроз ваздух и, предвече, пре него ће да се смире, птице крстаре и дуго описују параболу у ваздуху над местом које треба да скрије ново гнездо и нову љубав у грању. Час који пада из неба на земљу, кроз последње сунчеве зраке, створен је да се све људске душе окрену љубави и да поверују у сласт и лакоћу свега у животу.

Осећа то Вељко. Разговара и глас му дрхти у дубини од нечега немирно топлог. Очи му се пале изненадно на неку скривену мисао у зеницама, покрете обузима леност и у његовим рукама има милована за сваку ствар на коју падну. Полагано, осећа Вељко да све то свечано у грудима мути присуство тога човека, који му данас изненадно дође из Београда. Одједном појављује се у звуку израз незадовољства и жеља да буде отворен, да каже шта мисли, без устручавања, какав је био према свакоме.

— И тако... проговори Вељко, видим да су те просто отерали из Совета и отпратили мени. Не могу да поверујем да су те послали да ме уходиш; више верујем да си дошао да ме спречаваш у бујности од које се Совет толико боји, да ми не да да сам слободан и господар од себе, зар не?...

Човек на кога он управи ове отворене и тешке речи, као да порумене под њиховом тежином и обори главу земљи.

— Зар не, Стеване?... и поново се загледа у њега. Нешто мучно било је пало на Вељкову душу чим је Живковић дошао и изјавио да га Совет придодаје њему на службу. Није било поверења у Вељковом питању, него и скривене љутине. Стеван Живковић, бивши писар Совета, није му био послан без разлога. И то фино и писарско на Стевану, полумушко, претрпано у начину одевања, у раскошности у којој се опажала жеља за господством без укуса, одбијало је Вељка са те неискрености свега на њему. Знали су сви у српској војсци да га је напустила жена и отишла да живи свој живот с најгорим; знали су сви због чега се то догодило. Мали растом, блед, лица више уморног него престарелог, није то био човек у стању да се приближи жени, да овлада њоме, да му жеље и намере носе обележје снаге и одлучности, да му дела буду плодна. Лишен свих телесних стремљења, као у челику, с нечим јаћим и недовршено мушким у гласу, Стеван је имао жељица, женске настраности, преврљивости и дубоких способности за интригу. Успео је дуго да се одржи у Совету, кроз трку једног читавог народа, благодарећи окретности и сопственом моралу, који никад није био у стању да му узнемири савест.

Полумушко, не знајући за жену читаве године, накупио је у себи велику количину снаге, довитљивости и лукавства, и то је знао да развије са женском издржљивошћу и финоћом. Неспособан да подиже и ствара, да нечему око себе да живота, слабачак као гушчије перо, Живковић је умирао од жеље да сви у њему гледају човека ширих погледа, племенита и унапред одређена да створи нешто велико. Све време про-

ведено у Совету, употребио је на то да буде запажен и цењен. Виђен добро код Родофиникина, коме је често одавао советске тајне, Живковић је био аустријски плаћеник, шпијун, који је слао у Земун шифроване извештаје. Сведене активности на писара, највећа његова жалост била је у томе што Карађорђе и остали у Совету нису хтели у њему да гледају политичара од генија. Упоран кад треба да руши, он се светио са осветљивошћу у коју је уносио машту уседелице. Сталност у вршењу недопуштенога није му недостајала; никад он није имао задоцнеле нападе савести ни духовних ломљења себе. Окретан, оштрих осећања сопствених интереса, он је често пута имао смелости да измисли и немогућно, кад је била у питању сопствена добит.

— Зар не Стеване?.. упита Вељко поново.

— И јест и није... Одговори Живковић својим гласићем, који је био још тањи крај дебеле Вељкове гласине. — Послали су ме теби, јер не знају шта од мене да чине, додаде не без потајног дрхтања у гласу од помисли да Карађорђе већ можда наслућује његове везе с Немцем преко Саве.

— Зашто да не знају шта од тебе да чине?.. Чиме си им се толико замерио?..

— Па... знаш... отеже он, — ја сам се збиља многима замерио у Совету; место је такво; то би се догодило и свакоме другом.

— А што ниси држао језик за зубе?.. упита Вељко брутално. — Могао си мирно да седиш у Совету и да пискараш, кад већ ниси за војну и другу муку!..

— Нисам могао; све се то одигравало пред мојим очима. Осетиле војводе да је каса народна пуна руских дуката и прикупљене порезе, и затражише да им се врате новци које су били издали за народне потребе. Војвода Младен Миловановић затражи неких деведесет хиљада гроша; Миленко Стојковић шесет и пет; Милан Обреновић педесет; Милоје Петровић осамдесет; Јаков Ненадовић четрдесет; други тридесет и проче... Потамне Карађорђе у лицу и затражи рачуне. Нико није био ништа спремио; сваки од њих извуче рабоше из силаја, а у рабош можеш урезати што ти на ум падне.

„Не дам толико, којекуде, никоме!... запрети Карађорђе и тресну песницом о сто. — Давао сам и ја, којекуде, своје; палили су ме Турци, којекуде, и пљачкали. Ја сам, кад дигосмо устанак, отворио, којекуде, своје торове и хранио војску у прво време, без намере да, којекуде, тражим за то ни пребијене народне аспре. Пре ће, којекуде, моја десница у огањ, него на гомилу народнога новца. Нека се распродаду турска имања у Београду, па се, којекуде, наплатите, платно вам било на очима да Бог да!..

„Није то довољно, није довољно!.. привикаше војводе. Покрштени београдски Турци траже да им се врате натраг одузета имања.

„Траже, којекуде, и треба да траже!.. Ви сте их, којекуде, јатаганом нагнали да мењају веру, и они је променише, да, којекуде, сачувају живот и имање. Сви ви знате да ја то нисам желео. Покрштени Турчин остаје, којекуде, муслиман. Да их у граду нисте ставили силом под крст, иселили би се, којекуде, сви, и наплатили бисте и више од издатог; овако: потрч, сад зече!.. Стеване, окрену се мени Карађорђе, — дај којекуде, оне твоје рачуне.

— Погледасмо: Младен Миловановић дао само тридесет хиљада гроша; Милоје Петровић десет; Миленко ништа; Милан Обреновић две и Јаков Ненадовић три хиљаде, што је Совет био забележио. Скочише сви на мене. Миленко принесе руку јатагану; Младен ме прострели очима, а Милан ружно опсова...

„Ето, којекуде, правих рачуна!.. По томе ће вам и бити исплаћено, кад будемо, којекуде, распродали имања Турака који су се иселили: не дам више, којекуде, ни парице!..

— Ама, упита Вељко, да ли те само због тога прогнаше из Совета? Шта ти могу све српске војводе, кад те брани Вожд?..

— Зар сумњаш у моје речи?..

Вељко му не одговори на питање; продужи, као ништа није чуо:

— Кажу да си добро с Немцем, Стеване?.. Одјурили су те из Совета јер нешто наслућују, иако немају

ничега у рукама. Био си после писар код Миленка. Ти си га наговарао да се приграби врховне власти, да се држи само руских генерала у Влашкој, да заустављa курире Карађорђеве низ Дунаво, да буде у дослуку са Реџеп-агом, да Русе уверава да ћемо пре с Немцем него с њима. Ти си га натерао да од руског курира узме оне новце, послате Совету, и да их потроши на своје бећаре. Ти си га учио како да опада наше главаре код кнеза „Брагатијона". Још ниси зрео за куршум, и како си опасан, успели су да те одвоје од Миленка и пошаљу мени. Нећеш ти ни овде остати миран, ја то знам. Кажу људи да ти све затрујеш!..

Стеван једва задржа дрхтање у удовима; потом, сасвим равнодушно:

— Могу да кажу све што хоће...

— Могу, јест; само није то тако бацити оптужбу на некога, из ината или освете. Мене бар то никад не може да нагна да будем неправедан. Прав ћеш бити у мојим очима и чуваћу те сваке незгоде, ако ми будеш рекао само једно...

— Рећи ћу све, будем ли знао.

— Како да ти први понудиш Карађорђу титулу кнеза или маршала немачког, на петнаест дана раније од понуде Немаца, коју они учинише преко Младена, при разговорима у Земуну?...

Стеван се трже на речи пренераженo:

— Откуда ти то знаш?..

— Све ја знам, одговори Вељко с неком ладном претњом у изразу — све ја знам!... Реци ми, такође на који си начин сазнао за намере Прозоровског и Родофиникина о унутрашњем уређењу земље и о уласку руског консула у Совет, кад су за то знали само њих двојица? Ко је о томе обавестио Немца, па да се њихов Карло понуди за заштитника и примакне војску нашој граници?...

— Није мени било познато ни једно ни друго; ја сам гледао свој посао у Совету; сувише сам мали да бих се смео мешати у тако озбиљне народне послове. Кад ми је вожд затражио рачуне, ја сам му их дао.

— Дао си му туђе рачуне, разумем добро; даде ли му и своје, Стеване?...

— Својих нисам ни имао...

— Ја знам, Стеване, да си ти у једном у Совету рекао да често пута мој Кушља има више памети од мене. Хтео сам вечерас да те уверим у супротно. Не буним се ја што си ти послан од Совета овамо; знам да је Карађорђе хтео да те одвоји од немачке границе и пошаље к мени, дако те негде потреви олово. Он само сумња на тебе и нема доказа. Да их је било, тресnуо би ти о земљу пред његовим кремењаком.

— Рекох: не бојим се ја што си овамо послан од Совета. Могао бих вечерас од тебе да направим велику буктињу на врху Озрена и обавестим околна села да боље припазе на бањску и гургусовачку клисуру, иако нема ни помена од Турака. Могао бих да те вежем Кушљи за потсечени реп и да га погнам обалама Моравице, како би му познао памет коју ти у Совету толико хвалиш; могао бих да те удавим у поноћ у бањском амаму и да то нико не види. Захвалан би ми био Карађорђе, захвалне кивне војводе, захвалан Родофиникин који ти у пијанству одаје тајне да их после носиш Немцима. Али, ја нећу; ја не убијам људе од којих беже њихове жене, од којих се не плаше девојке на некој уској горској путањи, и који изазивају стид код човека. Нећу да упрљам руке о нешто немушко и пола дограђено. Моја сабља затире у корену, кад ме обузме љутња са издајства, али и не разбија празну тикву за воду!

Пред Вељковом сигурношћу, Стеван је губио своју. Нико му дотле није говорио такве речи. Откуда је Вељко могао да дозна?

— Можеш од мене да чиниш шта хоћеш... одговори Живковић у страху. — Да ме сада сечеш комад по комад, не би ме могао нагнати да признам оно што није. Кад толико зазиреш од мене у своме логору, врати ме натраг, Совету...

— Ћут'!... прасну Вељко. — Језик за зубе и више ни речи да ти нисам чуо! Ја овде заповедам! Знам да би ти желео да се вратиш у Београд, Можда би успео

да још једном обманеш Карађорђа и да избегнеш Немцу преко Саве. Ти знаш да он убија само у љутини и уздаш се у то уседеличко лукавство у себи! Луд бих био кад бих то урадио. Скидај тај ћемер са себе!... викну Вељко претећи и загледа се изненадно у Стеванов појас.

— Какав ћемер, шта говориш?...

— Распасуј се одмах! Иначе бићеш враћен Карађорђу, с писмом које ће други написати, не ти!...

— Хоћеш ли му казати на који си начин, пре њега, сазнао шта спремају Прозоровски и Родофиникин?... упита Стеван дрско, изненадно храбар, играјући све у томе тренутку.

— Знао он то одавно, празна тутункесо, бабо у чакширама!... Зна он то и није ни питао откуда мени те вести. Сад си обавештен. Распасуј се брзо, док нисам дозвао момке да те обнаже овде и видимо зашто жена утече од тебе!...

Уплашен нарочито од те последње претње, Живковић се одвоји у страну, распаса се и пружи Вељку тешки ћемер.

— Знао сам ја то!.. ускликну Вељко с радошћу. — Гледај, све сам ћесарски дукат и дебела форинтача! Нигде другога новца. Све, сигурно и вредеће: у злату и сребру! Плаћа богато цар немачки преко Саве, док моји момци често гладују, немају ни фишека у кубурлији и коњи вриште празних зобница обешених о врат! Ово је, сигурно, од писарске плате у Совету?.. упита га он потсмешљиво. — Ништа више не би било потребно да ти отсече главу пред Карађорђем или да висиш низ градске зидине, главом надоле!..

Живковић не проговори ни речи. Полазећи из Београда за Бања соколачку, он је собом понео уверење надмоћности писмена човека над Вељком сељаком. Ти новци, које му Вељко узе, ничему му нису могли служити до сребролубљу или као средство за успех. Циник, не познавајући никакав занос који може да донесе пуна мушкост, он није веровао у успех Устанка. У томе да свугде види неуспех било је много од гледања маторе уседелице, која у своме спарушеном девичанству гледа општу несрећу али не и извор своје огорчености на све око себе.

— Има пуно... узвикну Вељко, кад преброја новце. Педесет фоината и две стотине здравих дуката ћесарских. Читаво богаство!..

Окрену се потом дворишту иза куће у викну:

— Танасије, о, побратиме!..

Из полумрака се указа мали дежмекасти човек. Загледа се у Живковића, изненади се али не проговори.

— Држи ове новце, побратиме! Колико сутра пошаљи момке да набаве храну за људе и стоку. Познајеш ли овога човека?..

— Чини ми се да сам га виђао у Београду.

— То је Стеван Живковић, бивши писар Совета. Он нам даје ове новце на поклон!

Танасије Чарапић пружи руку да се поздрави.

— Не!.. грмну Вељко. — Ујешће те гуја!.. Не у руковање! Загледај га добро!.. Не губи га никако из вида. Нареди да га неко увек прати и убије ако покуша бежати. Пусти га да се креће слободно само ако нас Турци опколе. Иди сад. Послаћу ти га кроз који часак.

Тек што Танасије замаче иза куће. Вељко га дозва поново:

— Пошаљи, Бога ти, неку бабу да припали у цркви свећу за здравље ћесара!.. и громко се насмеја.

— Ћесара?!..

— Јест.

— Учинићу... одговори Танасије озбиљно и сумњиво заврте главом.

— Чуо си све?.. упита Вељко Стевана. Не дам ти натраг у Београд. Бићеш непрестано крај мене, чак и кад вршим јуриш на Турке. Можда ће ме твоје дружбе опростити неко турско олово. Ни то не заслужујеш! Иди сада Танасију и не показуј се жив! Само те вештина досад сачувала од Вождова пиштоља! Кад си полазио овамо, ниси ни слутио да те имам у руци. Ако се, недај Боже, нешто деси, ти ћеш први преко Саве!.. Нека би те срећа послужила да се у томе часку не нађем крај тебе!..

Од ових речи, Стеван осети да не може у себи да пробуди ниједну мисао отпора.

Кроз један дуг и леден поглед, Вељко продужи:

— Дошао си мени да играш тупавка и човека који ништа не види! Припази се! Свештеници причају да се обесио онај који је издао Христа!..

Окрену му потом леђа и оде у кућу.

VIII

Мирно прође Вељку у Бањи хиљаду осамсто осма. Далеко од Београда и од Совета, од интрига у које упаде ослобођена земља, борави Вељко у Бањи, у миру. Свакога дана, чим падне мрак, топовски пуцањ са Озрена јавља му да на далеким планинама нема ниједне упаљене буктиње. Мир влада свугде, благословени мир, кроз јесен богату и плодну крај Моравице.

Мирује Вељко иако му се неће. Кад га обузме бес да се креће, да дише брже, да осети како под копитама Кушљиним промичу нови предели, појаше и са стотином момака крену у нахију. Пије успут, весели се, дели правду, ослобођава или кажњава, увек сав у трепету силе у себи, увек готов да јурне онамо где му укажу да има заосталих Турака. Фантастичан с тога изненаднога у карактеру, истинско дете природе, плах и добар, иде Вељко куда га очи воде и носи Кушља. Заустави се изненадно ако му се, случајно, задржи поглед на некој ливади или пропланку, уставља задихану дружину за собом, шири шаторе, пије, пева с Циганима, које носе момачки коњи са пртљагом, и ленствује од досаде, од жалости коју доноси бесна и неистрошена снага.

Кад му се све то досади, кад душа на муци није више у стању да измисли ништа ново, враћа се у Бању, у кућу под Озреном, где му гласници са свију страна јављају шта се догађа у његовој нахији, где суди и пресуђује, где влада као господар пашалука, и одакле се осећа његово присуство у војводству.

Досадно Вељку и пије од муке. Писма од Совета, или од Карађорђа, извештавају о свачему, дају наређења,

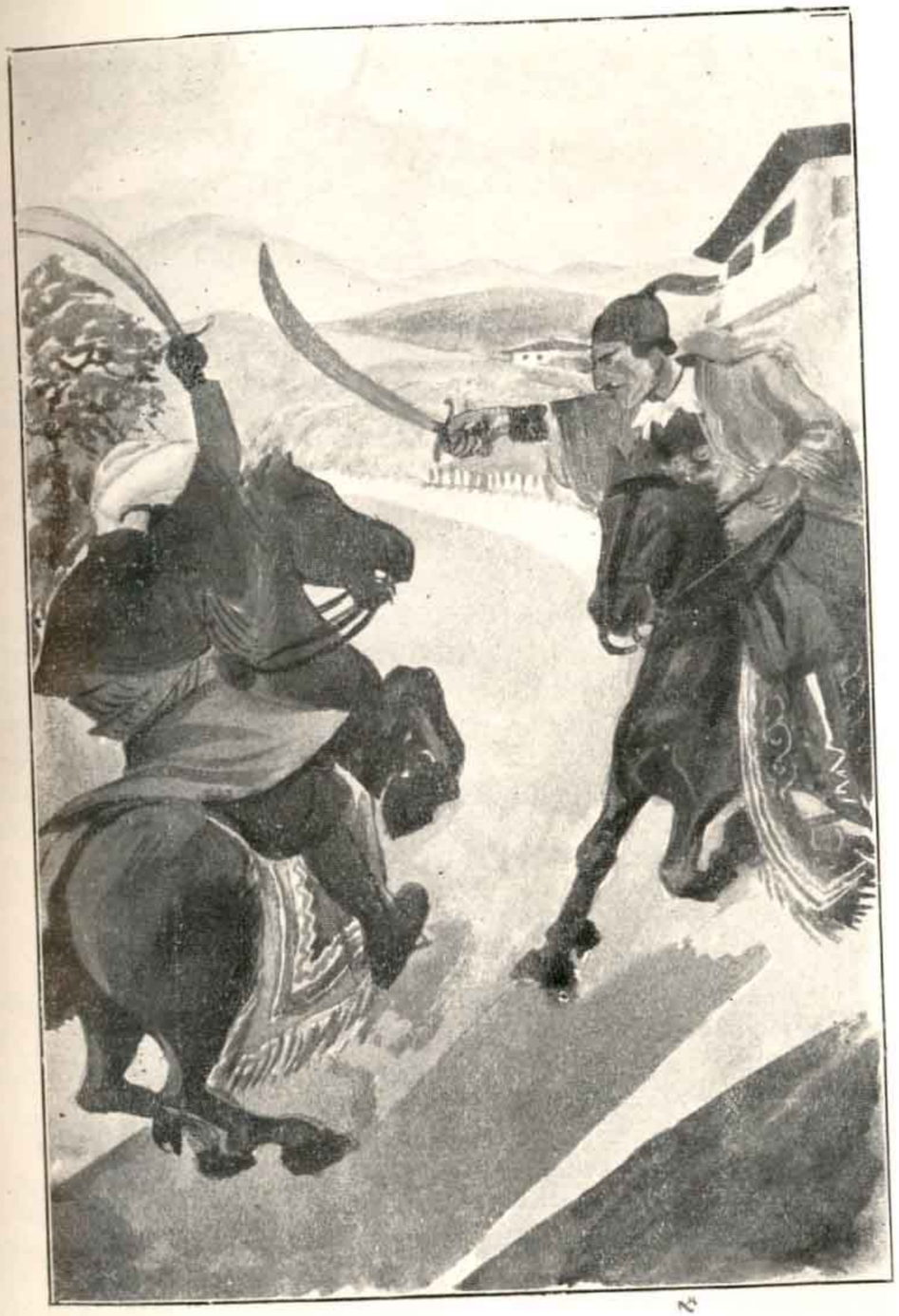

спроводе тужбе противу њега и његових момака, траже одговоре или заповедају кажњавање криваца. Пишу то њему из Београда, траже рачуна о свему, а остало, најважније, не јављају. Оно што цела земља зна, то је да су кошеви пуни хране, магацини муницијом и оружјем, касе дукатима и грошевима. Војска је многобројна и јака, стегнута гвозденом руком Карађорђевом, избачена на границу или прикупљена у великим логорима на раскршћу важнијих путева и праваца. Земља примирена, млада и бујна, занесена од новога живота. Нема више Турака ни по градовима ни по селима; нема њихова насиља ни сече, ни њихових ухода, ни вриске обесних хатова, нити јаука жртава. Не пати се и не страда у незнању свега око себе; жене српске не рађају војску за јаничаре ни кћери за турске хареме; врлине и слабости појединаца порасле невидовно и постале сложене, кроз нове страсти, за које се раније није знало. Букте у земљи нови нагони, нови и друкчији животи. Понос свију се распомамио после Иванковца, Делиграда, Мишара и Београда. По једна нова љутина, по једно ново стремљење запрети у свакоме. Друкчије се живи, слави и пева. Друкчије се жени и удаје. Кроз сликовиту јесен, на негда злокобним друмовима, кроз цикот пушака и песму пуна новога беса, воде пијани сватови с венчања нове супружнике, да их увече сведу у вајат, застиђене и срећне, без помисли на Рудничког Бика, или на нечије беговско право да први легне те ноћи крај младице.

Земља живи у бесу кроз једва утишане балканске ветрометине, које се завитлаше хиљаду осамсто четврте. Предах и одмор. Прикупљање нових снага, које се прибирају и притичу са свију страна. Одмеравање скока унапред за идући пут, у нестрпљивом очекивању шта ће да донесе идуће пролеће.

То земља Србија носи не само по изгледу, него стварно и дубоко. Али, док пева земља, док брекћу бокови препуњених амбара и кошева, док тутње свадбари и опијају се сватови; док се у магацине под земљом збијају пуна бурад барута, тешке се ствари догађају у Београду око Карађорђа и Совета. Нико и не слути за намере Аустрије да себи привуче Карађорђа;

да Турска покушава преко Леонтија и других да га одврати од савеза с Русијом и да припрема велику војску око Софије за напад ако Карађорђе одбије. Не зна народ да су се у Ерфурту састали Наполеон и цар Александар и да Русија добија слободне руке према Турској. Не слуте се интриге у Совету, свађе око богаства и почасти, као и потмула борба Руса, Турака и Аустријанаца, њихове понуде, замке, подвале, претње и молбе. Мало њих знају за прелаз Карађорђев преко Саве да тамо разговара с Немцем, за капу коју кроје у томе тренутку Србији генерал Прозоровски, консул Родофиникин, за муке кроз које пролази Карађорђе у борби са свима око себе: с војводама, шпијунима, с туђим царевима, са онима за које је скоро сигуран да издају њега и народ и са онима на које је отпочео да подозрева. Навалиле на њега тешкоће са свију страна, утицаји, молбе и заваравања. Овде га на све стране нуде, заводе, стављају искушења на душу и покушавају да га подмите. Турци искоришћују окупљену војску око Софије, да им то послужи као притисак на њега и да га одвоје од Руса; Аустријанци, који крај толике њихове силе никад не успеше да се одрже на освојеноме земљишту са ову страну Саве и Дунава, нуде све у томе тренутку: новце, храну, џебану, војну силу, титуле. Покушавају да преваре и закроче ногом на крвави Балкан. Никад дотле нису били великодушнији, никад им се срце није толико стезало од помисли какве муке муче хришћански народи под Турцима, никад залогај није изгледао већи ни лакши за њесарски стомак.

Све то зна Вељко у Бањи. Одвлаче и њега у свој логор незадовољни Миленко и речити Петар Добрњац. Износе доказе рђавога рада у Совету и навађују. Беспослен, очајан с досаде која све више напада на њега од тога мира у земљи, држи се Вељко разумно по страни. За сад, он само ужива у стеченоме. Осећа да слава, у својој потпуности, још није пала на њега, а он је само тога жедан. За те свађе у Совету, Вељко нема памети не зато што је глуп: то не доноси ништа осећањима, не покреће их и не буди. Прост и силан, само са идејом славе и јунаштва у глави, Вељко је у томе

тренутку већи од свију Карађорђевих војвода са хиљаду конфузних мисли у памети.

И док се у Београду ломе утицаји, примају гомиле шпијунскога злата са свију страна; док се главешине кавже око ситница и лако се заборављају, мирује земља у радости, мирује Вељко, јер нема на коју страну да размахне.

Око њега, у Бањи, пала јесен и умешала у зелено боју зарђанога гвожђа, тамно злато и отворени руј лишћа по гранама. Једна линија планина, сва неприкидна, затвара долину. Планине су све у дебелој шуми, у зеленилу које се још одупире, које је тамно и густо као коса девојачка, и пуно звериња, пуно претњи чим наиђе мрак. Побегле из моравичке долине летње роде, које прве крај река и мочвара пију јутарњу росу. Али то још увек даје змијастом току Моравице свежину дана и зеленила. Још све напорно живи, мења боју, расте у ширину и висину, у плавоме зраку под сунцем, у влажном мирису околних шума, у мокроти реке, у ширини простора над којим лебде лутито планине.

Осећа то и Вељко иако му је цео живот прошао на ширини. Седи пред кућном и гледа ћутећи преда се у Моравицу као у неки осветљени рубан, кроз оранџасту светлост заласка сунца, које седа иза брегова. На воћкама у дворишту гугућу гугутке, које су његови бећари донели да мало развеселе Фатиму.

Нема ништа друго Вељко сем те природе. Ништа му не доноси промене и догађаје, које он жели у томе тренутку. Дође он у Бању с пролећа, кад априлско сунце отпоче да поправља све што је зима била изранављила или уништила. Најаха се Кушље, кроз нахију напи се вина, напева песама, нађуби туђих жена и поново пође у Бању, чији гумасти кровови амама падају округло на око.

Од тога мира, око њега и у целој земљи пала тешка самотиња на Вељка. Не може да му убије досаду заљубљена Фатима на чардаку нити пијанке, кад разбешњена лупа циганског гоча погна као топовска тутњава ноћне грабљивице по Озрену и околини.

И док сунце седа и последњи његови зраци у виду лепезе крстаре у дну неба, гледа разочарано

Вељко пред собом. Обузима га луда жеља да појаше Кушљу и да неке ноћи, без ичије пратње, лута по околини и оближњим селима, да у себи примири то што му непрекидно тутњи у грудима и тражи да се истроши некако. Устаје на ноге, решен и зауставља се у покрету. Види да двојица његових момака воде некога пред собом.

Подбочен рукама, у дугој зеленој долами, која му пада до колена, мрзовољан и љут, Вељко чека...

— Ко вам је тај човек?...

— Нама то неће да каже.

Вељко се загледа у непознатог. Учини му се да је негде видео то лице и те зелене очи.

— Ко си ти?... упита он строго.

Човек исказа чуђење:

— Зар ме не познајеш?... Ја сам бег подгорачки...

— А?... изненади се Вељко. — Откуда ти из Видина?...

— Дошао сам до тебе.

— Како си се провукао све до Бање?...

— Ишао сам само поред путова дању; тек ноћу ми је ноге знала за друмове.

— Какав те ђаво нагна да ставиш главу у торбу?... Нисам ли ти рекао оне ноћи, под кулом, да се не осврћеш за собом?...

— Рекао си ми; поступио сам. Трпео сам до данас; даље нисам могао подносити, а знао сам шта значи твоја препорука да гледам само преда се. Дошао сам натраг!

— Зашто?...

Турчин се мало замисли. Потом:

— Бег Вељко, ти ми узе све што сам имао...

— Јест, беже! Послужи ме срећа и дрскост. Отех оно што су твоји отели од некога после Косова. Учиних оно што су ти дедови урадили кад наиђоше овамо. Урадих ли по правди?...

— Уради, бег Вељко, уради...

— Зашто се онда жалиш?...

— Не жалим за свим тим што ми оте те ноћи. Не жалим за кулом и земљом; не жалим ни за гробовима оних од родбине, које остадоше у Подгорцу. Вакат је био дошао да се мењају царства.

— Жалиш ли за хатом?...

— Не.

— За оним дукатима, које ти отех оне ноћи?...

— Не.

— За Фатимом?...

— За њом једином. Све друго чувај; све нека ти друго остане; све чувај или одбаци, свеједно ми је, само њу ми дај натраг! Из Анадолије сам је довео, као да сам на тако дугоме путу носио упаљени жижак на длану. Отсеци ми обе руке, ископај очи, вежи коњу за реп, да ме онакажена одвуче до Видина, али ми је врати. Откад ми њу узе, бег Вељко, ја не живим, престао сам бити човек, опијам се и на веру не пазим. Смеју ми се Турци у Видину и живим за ругло праверним. Дојадио ми се живот и све пишти у мени и јауче од стида. Пала ми помрчина на срце и луда памет ме води у смрт и безумље. Нема ми живота без ње, бег Вељко! Просто нека ти је и благословено све остало! Шта сам ја и моја кула у Подгорцу, кад султана осрамотисте код Иванковца и Мишара, кад му отесте Београд и толике градове. Кад срушисте све што имадох, што ме не убисте оне ноћи, што ишчупасте једино срце и посласте без живота у Видин? Помислих онда да њу можда да заборавим, и не успех... Ево ме, главу да изгубим са твоје срдње и силе, или да је добијем или да ме нема!...

Вељко се загледа у бега. Замисли се за један тренутак, окрену се потом кући и викну:

— Фатима, сиђи доле?...

IX

Од оног значајног вечера кад јој Вељко дојури на озноједеноме Кушљи после пораза Турака више Бољевца, Фатима постаде сада његова истинска робиња. Крај његове велике и пустоловне душе, крај његова

господства које се на њему чинило као да га је наследио од предака, њој он постаде бег, паша, нешто изнад тога. Крај њега се она пролепша и постаде блеђа, финија, лица узнемиреног и пробуђеног. Све што се до тога дана побуни у њој противу те љубави, она одбаци од себе, зачуђена, да јој је требало тако мало снаге и борбе са самом собом.

Млада, танка у стасу, косе црне и светле као сатин, блага као срна, зуба белих, Фатима је била у годинама кад се једна љубав не да сломити.

Са те велике љубави према Вељку, која учини да све прегори у себи, Фатима отпоче да верује да је све то допуштено. Та љубав постаде одмах пуна дивљења, кукавички покорна, харемска, и лишена сваког поноса. Томе много допринесе прошлост, чији утисци из детињства највише учинише за њену љубав. Вељко јој се после оног спасења од медведа учини као неко чудно и непознато божанство, које не може да згреши нити што рђаво да уради. Није тешко сазнати у толикој наивности све узроке који изазваше љубав. Никакво зло поступање не би сада било у стању да је одвоји од Вељка; за све би она нашла начина да га разуме и да му опрости.

Она постаде истинска жена крај њега. У харему је личила на дијамант тек извађен из мајдана; заљубљена и пролепшана зато што то изазива Вељково присуство, блесну у њој и разви се до врхунца све што је женско. Она сазнаде и предосети да је ипак ништавна Вељку у томе великоме покрету људи, кад су дрхтале и смењивале се силне царевине, да стану на ноге нови народи, жилави ипак после толиких векова робовања. И док он обилази нахију и остаје дуго и далеко од ње, Фатима се учи љубомори, сувој без гласног израза. Ти часови потмулог и немог јаукања остављају јој за дуго болно увећане зенице и плаветнило на подочју. Наслоњена на прозор, у гледању чудесне моравичке долине, она га замишља у наручју других жена, безбрижна, неодољива за свако женско срце, које се баца у вртоглавицу пред његовом снагом, гласом и осмехом, пред његовом вољом да има све што захте.

Ти часови љубоморе су јој страховити, нови сасвим за њу, булу из харема, која је некада живела крај других беговских жена. Али, то, чисто харемско, нешто је већ обикнуто, предвиђено и примљено од свију. На то је припремљена још од детињства. Њена негдашња завист према своме „ортаку“ из ложнице у харему, би јој увек кратка као осећање, без снаге, без икаквог бола у прстима, тренутна мржња, која се често гасила још тога дана. Све то преживљено у харему остаде без утиска на карактер, на стварање душе, и на уздизање нових осећања у срцу. Све то би мирно, без заноса, без великих напада страсти, без олуја и бујица које изненадно носе далеко, али и без блаженства и присуства истинске среће у животу.

Никад бујни Вељко не запази шта се догађа код ње. Никад, ниједним знаком, не одаде она своје патње. Кад јој се он враћао из похода, Фатима је заборављала све. Ако јој он говори да му је било тешко и досадно без ње, она је осећала да, бар за њу, лаж у љубави више вреди од истине. Само то једино, што је она носила у срцу, стварало је око ње атмосферу бола или радости; друго није постојало; другде није било заклона од патњи ни овакве љубави, ни толико драгоценога у осећањима који су били само њени и за које је Вељко наслућивао нешто врло мало. Њен духовни живот био је у детињству тек сада. Носила је пуно жаркога и у полету што није могло да се развије у харему. Кроз вртоглавицу тога свега новога у њој, избијала је само једна мисао: Вељко!

Крај њега, слабог према свему што је источњачко, она се развијала неслућено. Опазила је брзо да се њему њена љубав чини као потпуно заслужена с његове стране, и одобравала му. То силовито и великодушно у њему носило је далеко и њу. У напад, у јуриш у опасности једнога рата, који је био сав у покретима, у љубав, Вељко је упадао као у неку провалију, не мерећи дубину под собом. На бојишту, кроз трке по Црној реци или Сврљигу, расипао је Вељко сву своју захуктану снагу и енергију; после дошавши к њој, остављао је целога себе њеном миловању и пажњи, кроз нежност и њорење гугутке, коју је толико слушала

у Анадолији и у дворишту беговске куле у Подгорцу. То широко и раскошно код њега чудило ју је да може да постоји код једнога рајетина. Никад злато и сва земаљска богаства нису изгледала пролазнија и ништавнија него у Вељковим рукама. Новац за њега није постојао ни као средство за задовољство; он га имао само као нешто потребно да му одржава и шири име и славу, да баца тренутну светлост на његово расипништво у великодушности, у неразумевању или потцењивању истинске вредности свега, у бацању пуним шакама на сокак. Одело, скупоцено, везено златом, отето на сабљи или купљено по скупе новце у неког терзије у Босни или у Београду, служило му је само да скрије наготу или да блесне у очима задивљених и још колебљивих сељака у нахији, кад се са својим бећарима крене у народ. Скупоцени ћилими, везени јастуци, меки миндерлуци сви у блештавим источњачким бојама, свилени застирачи, завесе, јаглуци, све што је падало под руку у походима, било је у кући изгажено чизмама, блатњаво, поливено вином или кавом, местимице изгорено пепелом из луле његових бећара. Није за Вељка било скупоцене ствари које би га могло зачудити нити богаства да му занесе памет. Блистало је у његовој кући само оружје с којим је стекао име. Само је то било драгоцено за њега од свега плена, награбљеног у трку бећара кроз земљу. Вељко је био само роб свога имена, роб наглих осећања, која су увек вршила јуриш, ако се нешто у њима покрене. Ничега ситног у људској природи, која прибира све око себе, стрепи над стеченим и постаје незајажљива, Вељко није имао. Душа неког средњевековног ритера, пустолова и расипника, залутала је била и зауставила се у Вељку. Ништа веће у безбрижности, у немарљивости ни у раскошности душе и навика није се могла замислити. Нема већега примера нечега дечје распусног, нечега већег у грабљењу богаства ни презривијег у одупирању сребролубљу. Вељко је, можда, нагонски осећао да му то чува душу у коју се он био заљубио до лудила. Оно што је у једном крају било опљачкано силом прилика, давао је у другом великодушно, без осећања мере, у

једном широком покрету руке, који је изазивао пренераженост или сузе захвалности.

Чим би сазнала да се то чини у велико и Вељко приближава Бањи, треперила је од радости Фатима. Слутње су тада бежале од ње, љубомора се гасила, очи се палиле друкчијим блеском и кроз плаветнило на подочју пробијала брза румен. Откад постаде његова, једне зимске ноћи, у подножју планина, с којих су урлали ветрови, свежни сметови и од глади побеснели курјаци, научи се она да се опија собом, својим телом, које је миловала захвалним рукама, кад је бивала усамљена. У тим тренутцима, под тим претходним осећањима давања и будућег миловања, она је то тело гледала као нешто засебно на себи и једино што Вељка одржава крај ње. Месеци проведени у његовом друштву, учинили су да је у њој ишчезла свака мисао одупирања. Сада весела, ненадмашна, пуна нових изума женских за часове када ће њих двоје да буду сами, она је запажала колико је Вељко био срећан што увиђа да се све то догађа само ради њега.

Кад су њој најављали његов долазак, заборављала је Фатима нагло све муке које јој је доносило Вељково отсуство и пробуђена љубомора. Све то што је било ново у њој, окретало се радости изазваној његовим доласком. Никад нешто слично није могла да осети у харему. Њен негдашњи живот је био у потпуном миру свега око ње и у њој, сталан без тајанственог дрхтања које доноси ишчекивање доброг или рђавог у животу. Ни са чим што је раније доживела није могла да упореди то што је у њој изазивао глас да се Вељко враћа дому. Тада је прикупљала око себе све оно што јој је он доносио од богатих поклона, као неке живе сведоке његове љубави и њене среће. Тих ноћи, кад је крај отворена прозора очекивала да чује Кушљин њисак у пролазу кроз малу и заспалу паланку, она је била у стању да оцени сву величину своје радости, сву величину тога што је морала да му жртвује.

И кад је Вељко позва тога вечера да сиђе у двориште, она слете весело низ дрвене степенице, без иједне слутње на опасност која је чека. Напољу, кроз

први сумрак, владала је над Бањом атмосфера пуна сенки и тишине. Видици као да су бежали некуда у даљини под планинским небом, које се сада чинило приближено земљи и још гушће. Мир далеких предела се спуштао на малу паланку, као да долази из неба. Прве тмине у даљини биле су као залеђе на слици неког пејсажа, да истакну што више оно што се налазило испред њих, што још непрестано има сву силину у изразу.

Чим се појави на вратима куће, Фатима стаде и укочи се. Обузета нечим одавно покопаним у себи пред бегом, изби у њој у свој силини оно харемско, које је нагна да се одједном осети пред странцем. По старој навици њена рука учини покрет да лактом заклони лице; после клону; нешто је опомену да је тај човек некада био њен муж.

Скамењена на месту, нека хладна свирепост се појави на њеноме лицу и стиште јој пркосно боре око усана. Угледа бегову широку главу, развучених црта, које су биле наивне и добродушне, и нису се старале да свладају један видљиви бол. Везаних покрета, снажна стаса на кратким ногама, с којих је у целој појави било нечега комичног, он је опомену, у неколико кратких и силних тренутака, на све што је преживела крај њега.

— Ето Фатиме... рече Вељко бегу.

Бег се загледа у њу. Виде је пролепшану, гиздану, очигледно нимало несрећну, сву у блеску који њена личност никад није знала толико да развије у харему. Очајање и срдња избише у његовим зеницама; после се све то утопи у видљиву жалост у погледу.

— Ето Фатиме... понови Вељко. — Питај је да ли жели да ти се врати. Ја знам да си ти био добар према раји у Подгорцу; зато и допуштам оно што не би никоме другоме.

Бег се не покрену.

— Питај је... охрабри га Вељко још једном. — Дајем ти реч да ћеш је добити натраг, само ако то и она жели.

Он је загледа поново. Њену одлуку опази одмах у држању и погледу. Потом:

— Све је узалуд, бег Вељко; никад она неће смети да каже што осећа преда мном.

— Зашто?..

— Која би жена смела да буде искрена крај твоје силе?..

Вељко се окрену Фатими:

— Фатима, дошао је бег из Видина да те тражи натраг. Каже да му нема живота без тебе. Ставио је главу у торбу, све прегорео и дошао. Ако те срце вуче натраг, својима, пођи одмах с њим. Даћу вам коње и пратњу до Тимока. Не плаши се ни издаје ни моје љутине. Нећу да те овде држим без твоје воље; то сам могао у почетку, сада не...

Вељкове речи би биле свирепе да кроз њих није избијало осећање блиског растанка. Од његова гласа указа се радост у његовим очима. То је била љубав!..

— Не, нећу натраг, никад више!.. одговори она одлучно.

— Знао сам ја то... одговори бег боно. — Сила Бога не моли!

— Будало!.. прасну Вељко. — Како да ова жена пође за тобом. Само ти би употребио силу према њој. Гледај како сам је задобио и разуми зашто неће у Видин!..

Испружи потом десну руку. На његов миг, обеси му се Фатима о мишицу. Подбочен левом у стасу, Вељко се прошета по дворишту на очи задивљеног бега и рука му не клону од терета нити се напор указа на лицу.

— Ја то не могу! изјави бег. — Али могу да погинем за њу... додаде он жалосно.

— Од мене нећеш погинути, буди сигуран!.. Врати се истим путем који те доведе овамо.

— Вратићу се...

— То је боље.

— Није боље; покоравам се сили! Ко је још видео да се жена пита да ли нешто хоће или неће?.. Врати ми је ако хоћеш; иначе, понављам, покоравам се само сили.

— Коме би се, иначе, покорио, беже? . .

— Правди, одлуци која је сва у правдољубљу.

— Како да ти учиним правду? . .

— Да ми жену вратиш.

— Чуо си шта ти она рече? . .

— Чух и опет кажем: боји се твоје силе! . .

— Са те тврдоглавости могао бих, беже, да наредим момцима да ти ударе двадесет и пет дегенека, као што сте ви некада радили с нама! . .

— Могао би, али то не би било право! Удари ми двадесет и пет дегенека, ако сам те нечим увредио; али ми булу врати, милом или силом. Она је моја жена. Дао ми је закон. Ја знам шта тражим. Знам да сам у твојој власти; можеш од мене чинити све што ти је воља. Силе се не бојим. Дошао сам овде да тражим оно што ми припада или да изгубим главу на раменима. . .

— Можда ће ти се догодити то што желиш. . .

— Како да не би? . . Не мораш да потегнеш јатаганом па да ме нестане; вас је хиљада противу мене једнога! . .

Очајање је говорило из њега. Био је свестан своје лудости. Погинути овде или свиснути у Видину без Фатиме, било му је свеједно.

На његове последње речи, прискочи му Вељко љутито. Својом широком шаком обухвати му све од одела испод грла, до саме кошуље. Ухвати га и затресе презриво:

— Зар о тебе да поганим руке?... Видиш какав си?...

— Ма какав да ти изгледам, све што видиш на мени моје је. Алах је тако хтео! Ничега се не бојим. Страх и понос беговски, све сам оставио у Видину, пре него сам се кренуо овамо.

— Теби је до мегдана са мном? . . .

— Не бојим се ни тога. . .

— Хоћеш ли да се сечемо јатаганима? . . .

— Дужа ти је рука од моје. . .

— Хоћеш ли да сваки од нас узме пушку и рог с барутом, па да се вијамо по Озрену, док један од нас не падне?. . .

— Познајеш боље планину од мене.

— Хоћеш ли да појашемо коње на ширини око амама па коме Бог и срећа? . . .

— Пристајем, ако ми будеш дао једнога од мојих коња, које одведе из Подгорца.

— Кушљу ти не дам; узми сваког другог.

— То је и право!

— Танасије, о Чарапићу!... викну Вељко и окрену глас двориштy.

— Узми овога човека. Нека преноћи крај тебе. Кад сунце избије више Превалца нека га чека један од бећара с једним од његових коња. Ноћас на месечини нека неколико момака покосе траву на целој чистини око амама. Кушља нека се добро нахрани. Дај му два оброка зоби и сена до воље. Сутра чим сунце изгреје нећу да видим на сокаку ниједнога од бећара нити ма кога од људи из места. Не жалим да бег помисли на случај моје невоље, да га вреба нечији ћевердар.

— То је поштено! . . . умеша се бег. — Само не уговорисмо још једно. Ја бих хтео. . .

— На случај, Танасије, да сутра погинем на мегдану, допусти бегу да узме Фатиму и све што му се свиђа од одела и другога блага. Моје оружје узми и подели момцима. Дај им десет најсигурнијих бећара да их отпрате до границе. Ако ово не учиниш, ако момци погазе реч Вељкову, нека би вас Бог пијане одвео на турски колац или јатаган! . . .

— Алаха ми, то је поштено! . . .

— Иди сад, беже, са овим човеком. Проспавај мирно ноћ и ничега се не бој; сигурнији си под мојим кровом него између зидина видинскога града. Сутра ћемо видети шта ће се догодити.

X

Из сенке у дворишту, испод једног разгранатог ораха, слушао је цео разговор Стеван Живковић. Под

присмотром, пажен на сваком кораку од Танасија Чарапића или неког другог од Вељкових момака, Стеван је ипак успевао све да види или чује. И оно што му је било далеко од слуха или погледа, он је наслућивао оним болесно женским у себи, чега је толико имала његова загонетна природа. Неспособан да се одупре и брани, као истински човек, у непрекидном страху да му се не догоди нешто неочекивано крај плаховитог Вељка, Стеван је све више задобијао изглед једне фигуре од воска. Лица пуна многобројних борица, једва видљивих, све је на томе човеку било скривено. Поштено лице иначе све показује отворено на себи, до бора, које све урезују видљиво да их распозна искусно око. Оно што је нарочито било непријатно код Стевана, била је истурена горња уснa, као да је природа хтела да укаже на то тровачко у његовом карактеру.

Ценећи Вељка способна да му учини нешто кад се не нада, тај непотребни страх за живот је уносио у његову ругобу нечега неприродно ружног и пресахло мушког. Удаљен од Совета, под сумњом да је у доласку с Немцем преко Саве, послат да тобож уздржава Вељка од лудости, свестан потпуно да се налази у тамници, Стеван је са жалошћу увиђао да је свој живот отпочео као лав, да га сада заврши као неко презрено псето. Често пута му се чинило да је мртвац којег су некако заборавили да сахране. Човек коме је све лако успевало, он је брзо поверовао да је његова права вредност остала незапажена. Нико тако брзо није нагомилао богаство, купујући барут за устанике у Земуну, и дајући им под интерес дукате које је добијао од Аустрије, одајући јој устаничке намере. Напуштен од свију, под тежином осамљености, Стеван је осећао да би радио сада сасвим друкчије ако би успео да се врати у Београд и поново приближи Карађорђу и Совету. Тек тада би његова осветљивост имала ону потпуну и неумољиву логичност остављене и увређене жене. То више женско него мушко у његовом карактеру утицало је на све у њему, чак и на оно несвесно чега је имао у себи. Осветљив као и сви они који су свесни своје немоћи, његова душа већ није била у стању да разазна нијансе између доброг и недопуш-

теног. Кад су други указивали на то женско у њему, толико смешно и неприродно за силовито време у коме је живео, Стеван то није никако могао на себи да запази; напротив, он је веровао у своју мушкост, толико изразиту и привлачну да је само због ње навлачио на себе мржњу или презирање других.

У Бањи, праћен свугда, скучен у кретању и застиђен са зависна положаја затвореника, претрпевши неуспех с Вељком навео га је на размишљање. Жалити се Карађорђу или Совету није смео; бојао се да Вељко не потргне све оно што му је било познато и не покаже Карађорђу да му сумње нису биле без основа. Са те немоћи да се ослободи, тајанствен, сав у нечем ледено укоченом, као у византијских сликара, ружан, и пре-старео пре времена, шетао се дуго Стеван у дворишту Вељкове куће на пропланку под Оздреном. Слободни видици под сунцем у моравичкој долини, зеленило, вијугава река, планине које се у даљини стапају с ваздухом, предели који се, под играњем светлости, често пута више замишљају него стварно виде, отворене клисуре у мрачном залеђу кланаца, све је то позивало себи, слободи, радости, коју доноси независно кретање у крв која живље струји. Гледао је он често на то и ништа на изглед није живело у њему, као човеку којега је Вељко изненадно скрхао онога вечера. Чинило се да ништа не живи на њему а скривао је од свију своје бледе очи, које никад није запалила нека животна радост, нешто велико, племенито и плодоносно, нешто што баца пламене искре из зеница, опија речју, силином осећања и пали душу код других.

Иначе, ма колико се отимао да то од себе одбије, он је био бледа слика Вука Бранковића, сав у жељи да се то издајничко, већ познато Вељку, никад не сазна, али да се не заборави оно што му је случај помогао да учини од доброга. У Совету, као писар код Карађорђа, потом код Миленка Стојковића, чак и у своме издајству, Стеван Живковић је само незнатни хориста у великој српској трагедији која отпоче хиљаду осамсто четврте на очи целе Европе. Њега догађаји не носе и не опијају; не истичу га; судбина целог народа га трпи и сноси као случајност, као малу епизоду без важности.

Свестан свега, уврећен, Стеван у свему томе наилази разлог за мржњу и снагу у издавању, докле га та иста судбина народа не доведе безобзирноме Вељку.

У томе што он пати лишен личности и замишљене славе које никада није имао, свети се судбина. У устанку он је желео користи само себи; друго га није дирало нити му могло да покрене безбојну душу за све што је велико и дотле непојмљиво. Немушко у свему, он је нормалан само у лисичјој префињености, у немоћној и очајној грабљивости рибара који непрестано извлачи празну мрежу из реке препуне рибом. За оно време крупних личности које се створише и оживеше кроз прасак Карађорђева пиштоља, Стеван Живковић је слабић, промашен као човек, али много опаснији са те половине женскога с којим га обдари природа.

У Београду, крај Родофиникина, Леонтија и других, ломи и он с њима веру у Устанак. Подаје се и он издаји која обузима све више духове и жеђи за новцем. која колеба и најтврђе. У томе друштву, у коме је њему сасвим добро, злочин се лако замишља и још лакше изводи. Нико не мисли да то плаћају хиљаде живота. Код њега писменог, као и код Ивана Југовића, другог министра народног просвешћенија после Доситеја, не може да заблиста народна душа нити вера у успех у стању да изазове одушевљење. Док је Стеван само дубок у лукавству и у вештини да све то скрије од свачијег ока, Југовић је учен у свему и ту ученост уноси и у своје шифроване телеграме заповеднику петроварадинске тврђаве. Учен, надмоћан, надувен и неприступан према нижима, понизан према јачима, Југовић скрива све у себе иза те ледене маске професора упалог у гомилу сељака, чији војнички гениј не осећа, којима је стран по души, одгоју и по презрењу за гомилу. Он то презрење уноси у своје издајство, кроз које спроводи методу професора, кроз површно предвиђање и аналисање свега око себе. Његов рад на издајству није лишен система нити доктрине која треба да га оправда у сопственим очима. Обе савести, Живковићева и Југовићева, лаке су и грамзиве. Обојица не виде и не осећају крвави декор у коме се одиграва

једна страховита народна трагедија; у томе су они обојица врло јаки, јер је јачина душе ипак врло честа и код кукавица.

Живети тако крај Вељка, под надзором, у замишљеној опасности по живот, не моћи ништа учинити за себе, не покушавати да се на неки начин ослободи, не бити у стању употребити богата средства којих је било у души, готових кад их покрену помисли зла, то је било најтеже Стевану Живковићу у Бањи. За све друге у месту, сем за Вељка, он је био Стеван Живковић, бивши писар Карађорђев, важна личност, чије би тајне у глави платили Немци сувим златом. Неприродност тога положаја бацала је необуздано очајање на једну тако прибрану и сталожену душу. Лежећи беспослен на постељи по читаве дане и ноћи, Стеван је закључио да га одатле може спасти само Вељкова смрт. Кад њега не буде живога у Бањи, лако би му било побећи и да га више не достигну све до Београда. Тамо, крај пријатеља, и поред страха од Карађорђева пиштоља, био је сигуран да поново успе. Пуно планова, добро замишљених и могућих које би он извео без напора, укрштали су се у мозгу, живели, кретали се онако како их је он замишљао у бујној уобразиљи уселелице и водили сигурно циљу. Тек тада би био без обзира. Прво издајство, први извештај послат аустријском генералу у Петроварадину, учинио је не без извесног бола и страха у срцу; али, издајник, који још не познаје самога себе, баца на душу искушење коме више никад неће бити у стању да се одупре.

У своме очајању, он је позивао у помоћ случај, непредвиђен и глуп, али са последицама. Само то је могло да га спасе Вељка. У нешто друго се није смео поуздати. Сувише лукав, зрео за сваки подмукли посао, Живковић није био у стању да ради отворено. Без смелости да Вељка убије на превару, он је ту мисао морао да одбаци као нешто лудо и немогућно, јер за то није имао храбрости. У таквом рађењу се не би могао замислити Стеван Живковић; нешто тајанствено, нагло, велико по последицама и непознато по узроцима, само то би могли бити достојно њега. Убити Вељка, бити окривљен за његову смрт, значило би не вратити

се никад у Београд. Он то није хтео; било је потребно и његовом увређеном достојанству и осветљивости да се врати онамо, одакле је био изгнан под изговором да му Совет даје права да надгледа рад једнога од најславнијих војвода у српској војсци. Он није био толико наиван да верује у то. У Београду, на домак Сави и Дунаву, крај Леонтија и осталих, једна паклена мисао је једино могла да пређе у стварност. Често пута, под ретким тренуцима гриже савести, која га опомињала да ради недопуштено, Стеван се правдао да сваки чини оно за шта је способан. Не познавајући родољубље као осећање, противник Руса који су били много далеко и мање плаћали од Немаца, он ни за тренутак није сумњао у неуспех Устанка. Падање Србије под власт аустријског ћесара, било је нешто најбоље за наш народ. У томе његовом мишљењу није било чак ни оправдања да то схвата као политичар; у томе није било ничега добронамерног за друге; у једном, за њега лудом послу, требало је што пре извући највеће користи. Постарао би се да Немци забораве његове услуге и тада би могао слободно да говори о себи, о своме раду; Карађорђева пиштоља не би било да га нагна да замукне за увек.

Кад дочу и последњу реч, коју Вељко изговори бегу пред растанак, Стеван се хитро провуче у своју одају и зажеле да Танасије Чарапић доведе бега њему на преноћиште. Та случајност била је могућна, пошто е мала кућа у којој је становао Стеван имала свега две собице са ходником који их је раздвајао. Кад се догоди да га Танасије заиста доведе њему, Живковићу се учини да ће му тога тренутка прснути срце од радости. Дрхтање му се проби кроз удове, дрхтање које осветљивим душама доноси неочекивани успех, потез судбине, која као да се покорава једној појављеној мисли у памети.

— Ето ти, Стеване, друга за ноћас. . . рече добродушно Чарапић. — Доста си био усамљен; ноћас ћеш имати мало разговора. . .

Није ни слутио Чарапић колико је у његовим речима било истине. У другоме делу собе, према Стева-

новој постељи, на дебеломе сену, наместише бегу постељу. Потом их оставише саме у мраку.

Дуго су њих двојица ћутали. Бег је био узбуђен, зачуђен и охрабрен Вељковим отвореним поступцима према њему тога вечера. Помишљао је на сутрашњи мегдан без страха; само кад се опомињао дочека који му учини Фатима, он је осећао како се срце крвави у грудима од бола, од изненадна презрења, које га преплави. Миран и тих по изгледу, сталожен и поштен, без ичега злобног или рђавог у карактеру, бег се тога вечера и сам изненади од своје мржње према Фатими. Њега није чудила њена љубав према Вељку. Женско срце, са своје слабости, свугде наилази на заседу. Њена чврстина према њему, кад га је гледала пред собом, несрећна и понижена, доводила га до незнана беса. Како је могла тако мирно да поднесе његово присуство а да се у њој не побуни мисао на расу, на прошлост и на веру? Пет стотина година владали су њихови преци полуоством, кроз крв и огањ. Пет стотина година секла је њихова крива ђорда сваку главу, отимала што јој се свиђало и одводила у јаничаре или у хареме. Од силе тих предака затресла се Европа и полумесец сијао више Будима сто и педесет година. Дрхтали су од њихове силе цареви и краљеви и тражили да од себе одврате гнев султанов или да га придобију за савезника. На муци, дршћући од срдње помамљенога ислама, њихови су владари слали своје кћери за султанову ложницу у Јилдизу и најамнике за борбу противу Тамерлана. Светско злато и драгуљи сливали су се у широким рекама у Стамбол, у славу султана, за војску састављену од јаничара, за флоту противу Млечића, за силовиту војску коју је требало отпремити под зидине Беча. Толика мора су запљускивала обале њиховога царства и са високих планина балканских поглед се пружао слободно све до Карпата. Узалуд се Москов трудио у току векова да загосподари црним морем и Дарданелима. Пред удруженом Европом се доживљавао понеки пораз, али никад тако велики да се од тога затресе царевина и да дође у питање освојење Солимана Величанственог.

Све је то, мислио је мучно бег, било довољно да испуни и једно женско срце, поред све слабости и превртљивости. Све то требало је да изазове код ње његово присуство, његов понижени положај човека који је дошао прво да моли да му је врате, а после да га достојно убију на мегдану.

Под огорчењем које га обузе, бег осети да више мрзи Фатиму него Вељка. Хајдучки старешина му је отео од њега. Срећа га у томе послужила. Сама отмица га није толико бринула; она се поклапала потпуно са обичајима времена, са оним што је раја научила од својих завојевача. Трпео је он без ње више од године дана и у својој наивности замишљао ју је несрећну крај неверника. Понадао се да се Вељко можда заситио. Његову је великодушност упознао оног кобног вечера у Подгорцу. Није се преварио заиста кад је у њему замишљао јунака од душе. Код њега је наишао на правичност; код Фатиме на равнодушност, скоро на потпун презир.

Од тога се све узбуни у њему: понос беговски, муслиманска осетљивост према жени, разочарање, љубомора и презрење пред женом уопште. И он замисли да се сутрадан може догодити да остане победилац на мегдану и добије натраг Фатиму. Показивао би се миран и срећан све до границе, докле га буду пратили бећари. После, на турском земљишту, чим се буде осетио слободан, скинуо би је с коња, конопцем чврсто приљубио шаку уз шаку и везао коњу за реп. Не би се потом бринуо за то што се иза њега догађа. Не би чуо јауке, плач и преклињање. Не би се бринуо да ли су колена одрана у паду, јесу ли бедра искрвављена и беле груди пуне убоја и модрица. Погнао би коња преко поља и запевао из гласа, да у слуху угуши женски врисак. У лету, док под њим брекће вранац од напора, оставила би Фатима лепоту тела на друму, дуге косе на шипрагу и трњу, њена румена крв не би обојила само један камен на путу.

Та замисао је толико жива да се бег немирно окреће на постељи, стеже зубе и песнице, и с муком угушује у грлу победнички крик осветника. Све то

искаче пред очи тако живо, јако и вероватно. Док поглед све то види пред собом, у слуху одјекује тутањ тела, узвици бола, клетве, јауци и оштар писак који пробија ваздух и све око себе, само не његово срце.

У своме углу, на мекој постељи која га је осетила не једном тако растрзана и немирна, ослушкује све то Стеван Живковић. Наслућује он шта се одиграва у беговој души и пита се како да то очајничко, доведено до врхунца срамоте и мржње, искористи за себе. Осетио је у разговору беговом с Вељком да је Турчин храбар човек и на све готов. Могло се сутрадан десити нешто неочекивано и поред свег јунаштва Вељкова. То што је њега, можда, могло сутра да спасе понижена положаја у Бањи, ковитлало се и јаукало у томе човеку у другоме кутку одаје. И то несрећно у бегу, само његово, велико по трпљењу и очајању могло је њему да буде од користи. Ту је, могућно, било толико жељене случајности, прста судбине, оног непредвиђеног, које је увек руководило у његовом животу, кад је требало да наиђе добро, зло, или немоћно животарење крај Вељка, повратак у Београд или нека мрачна и тајанствена смрт испод Озрена.

Скоро сигуран да је лукавији од бега, осети Стеван неописану жељу да покрене то што је он замишљао да је судбинско, и за које му није било потребно много напора и много окретности.

— Је ли ти тврда постеље, беже?... упита он одједном, пригушеним гласом, да га момци Вељкови у ходнику не чују.

Осети се изненађење у одговору бегову:

— Не, валах; само, никако сан да ми падне на очи. А што ти не спаваш?...

— Зар је сужњу до спавања?...

— Нисам знао да си ти овде у затвору...

— Оно, знаш... нисам под катанцем ни под кључем; не живим о хлебу и води; али, нисам слободан да ногом крочим напоље.

— Зашто?...

— Замерио сам се нешто Вељку.

— Буди срећан што ти је глава остала читава на раменима... одврати му бег и у свој израз, кроз помрчину собе, исказа оно источњачко предавање судбини и неодупирање злу, кад је оно већ једном наишло.

— Јест... могу с те стране да будем задовољан... Глава је читава, али шта је све то без слободе?... — Ја нисам човек од оружја као ти, па да на сабљи добијем или губим оно што ми припада.

— А шта си ти?...

— Писар. Бивши мухурсајбија Карађорђев.

Бег потом ућута, можда да сакрије своје презрење за све оне који држе гушчје перо у руци.

— Чух мало пре, беже, да ћеш сутра на мегдан са хајдук Вељком?...

— Ја, Алаха ми, хоћу...

— Зашто ти је било потребно ради једне буле?...

— Да узмем оно што је моје или главу да изгубим.

— Све је то лепо и јуначки, беже подгорачки; само, ти не знаш коме ћеш сутра у сретање.

— За то се не брини; не страши ме сила Вељкова; бије и њега олово и сече га сабља!...

— Али, ти овде немаш ни пиштоља ни сабље?...

— Нареди Вељко да ми се да све што ми треба.

Иако је Стеван унапред био спремио цео план, нађе он за потребно да мало поћути, да би потом тобож продужио да разговара под утицајем једне изненедно искрсле мисли.

— Даће ти се, сигурно. Да сам на твоме месту, ја не бих сутра дан примио пун пиштољ од Вељкових момака, који ја сам нисам набио арбијом.

— На то сам већ помишљао...

— Погледао бих да ли ми се ђорда лако извлачи из корица; ко зна да је ко од Вељкових бећара већ није залио сланом водом, да зарђа до ујутру?...

— Зар то може да се догоди код Вељка?... зачуди се много бег.

По шуштању сена, Стевану се учини да га види како чини покрет изненађења и наслања се лактом о постељу.

— Не би то Вељко никад наредио, буди сигуран... одговори му Стеван лукаво. — Само његови момци, из страха да се Вељку ништа не догоди могу све да ураде...

Бегу су учини да разумева куда циља његов саговорник из мрака. Видело се да Стеван жели да Вељко погине сутра на мегдану. Та се жеља поклапала с његовом. Разлика је постајала само у узроцима, а размирице тога човека с Вељком мало су га се тицале.

— Није то мени први мегдан; знам с ким имам да се бијем.

— Зло би било да не знаш, беже... одговори му Стеван кроз невидљиви осмех у мраку. — Послушај ипак један добар савет. Сви се ви, Турци, бијете на један исти начин. Вељко је на то навикао. Дај му овога пута нешто ново, чиме се не нада, па ћеш чувати булу на коленима за живота!..

— Не знам шта хоћеш да кажеш...

— Не залети се сутра на Вељка и не вичи: „Вурун бре!“ Није Вељко будала па да те послуша и опали први свој пиштољ.

— Откуда ти то знаш, кад ниси никад војевао нити делио мегдане?...

— Чуо сам, једном, у Београду, чувенога нашег мегданџију Курсулу, који је ко зна колико одрубио безумних турских глава на мегданима.

— Е, видиш писару, то је истина!.. Нисмо ми, Турци, незналице и будале на мегдану. Не бојимо се смрти и срамота нас да пуцамо први. „Вурун бре!“ доказ је јунаштва, презира, чврстоте срца и мушкости. Турчин не дели мегдан с фукаром. Само јунаку, равноме себи, нудимо срећу да први опали и погоди. То си ти рђаво разумео..

— Не знам да ли сам рђаво разумео; знам да је с толико поуздања и витештва одлетела многа турска глава под сабљом Вељковом, Курсулином или Јована Глувца. Промени сутрадан ту навику. Не пуцај први. Не допусти Вељку да ти се постави с десне стране; гуја ће да те уједе; закопаћеш петом по ледини, ако ме не послушаш...

— Биће како је Алах наредио. Шта би Вељко помислио кад би последњи испалио кремењак? Глава може да се изгуби али образ треба да остане и мртвоме на ледини!..

После тих речи, бег се окрену на постељи. Неколико тренутка затим зачу га Живковић како снажно и равномерно дише кроз дубоко спавање.

XI

Тога јутра се роди славно горштачко сунце више пољане крај бањског амама. Од силне светлости, од сурих и мрачних постадоше плаве стене на Озрену. С брега испод планине указа се Вељковим очима моравичка долина, права као јесењи лет гавранова, који су лебдели над њом. И онде, где му је око разазнавало кретање удољица, под првим зрацима, Вељку се чинило да долина дршће под благим таласањем земљишта и просутих јесењих боја.

Док се он спрема, вришти у дворишту бесни и нестрпљиви Кушља, као да предосећа блиски мегдан. Од силине и јарости, избиле му дебеле вене по ногама и брекћу од напора.

Чује му Вељко њиску и спрема се мирно. На ногама му високе чизме од рускога јухта. Утегнут је у доламу црвену као свежа просута крв, све ишарану златним ширитима с прста дебелим. Лице му је свеже обријано, насмешено и младо са својим танким брковима, који не могу да сакрију доњу истурену и сензуалну усну. У очима не може да утрне једна мисао, од које блистају зенице као да у себи носе претходну радост од идуће ноћи у ложници. Леп је, мушко, безбрижан и добродушан. Загледа Фатима сваки кончић на њему. с чудним осећањем да све то што блиста од силе, богаства и мушке гиздавости на Вељку, припада само њој. Целу ноћ она проведе у размишљању и одлучи да се тога јутра не показује, да се склони док Вељко не оде, па не могаде. Угуши у себи сву грижу савести, отворених очију целе ноћи. Виде пред собом погружену појаву бегову. Многе успомене из прошлости навалише на њу. Ако она успе да крај Вељка утиша

све опомене расе, остаде јој ипак у сећању опоминање на време у Подгорцу, на тихи живот у кули, и она прими и одбаци хиљаду пута те ноћи помисао да је то можда ипак била њена права срећа.

Због ње су њих двојица излазили тога јутра на мегдан. Већа јој изгледа жртва Вељкова од бегове; могао је силом да најури бега из Бање, кад већ не хтеде да му учини никаквог зла. Чим прва зорина светлост проби таму, одигра се у њој преокрет. Дан је опомену на садашњицу. Под навалом срца стукнуше све успомене и сећања. Од страха да се Вељку нешто не догоди тога дана, уђута се у њој свака грижа и жалост, које изазва бег својим присуством. Неко драговољно или принудно враћање у негдашњи живот не би јој било могућно. Научи се да воли помамно око себе то што је видљиво, и што доприноси узбуђењима садашњице. Одавно, још онога вечера кад Вељко оде да нападне Турке код Бољевца, наслути она да је неће уплашити ни убилачка осећања према свакоме ко буде запретио њеној срећи.

И док својом белом и окретном руком дотерује наборе на Вељковим чакширама и долами, док јој танки прсти извлаче око његова врата порубе беле и свилене кошуље, осећа Фатима једном за увек, да све што она има у себи од доброга и племенитог, од рђавог и женски слабог, од великог и ниског, живи само у томе човеку. Нигде на некој другој страни нема толико блесковота, господског и неупоредивог. Нема другога жикада се упореди с његовим. Ничија личност не може више да опије. Ничија мисао није у стању да толико господари њеним срцем с толико силе, с толико крајњих нагона да све жртвује и да буде предана само њему. Никад више, у своме бурноме животу, неће он да сретне друго женско срце, које ће у толикој мери да буде у стању да одагна све од себе. И она не мисли никад на растанак с њим. Ако се то догоди једнога дана, она зна шта јој треба чинити.

Окићен, гиздав, охол са свега у себи, са снаге која се тога јутра заталаса у њему, допушта Вељко да га она двори. Годи му увек додир женске руке и по-

глед пун дивљења. С видљивим задовољством пружа јој Вељко десницу, да му је она загрне до лакта, да рука буде нага и слободна кад се буде прихватила балчака или пиштоља. Тај мегдан му је прилика да се спасе чамотиње, да стави на себе све војводско, све што је најлепше и најбогатије. Ах, нека је благословен бег, који дође да га спасе досаде! Нека му Алах подари души рајскога насеља и у хуријету да булу хиљаду пута лепшу и слађу од Фатиме!...

— Бег сад баш оде... викну из дворишта Танасије Чарапић.

— Ево и мене!... одговори Вељко и пође вратима.

— Вељко!... скоро јаукну за њим Фатима.

Он се окрену. Разумеде шта ју је нагнало да пусти тај крик пун бола. Приђе јој, као оног вечера у Подгорцу, диже је високо на руке и повика:

— Не бој се, душо, све ће добро бити!...

Пољуби је потом између очију, у повије, на којима су се заустављале две окнивене обрве, и изиђе из одаје.

Под његовим ногама, у тешким коњаничким чизмама, зашкрипаше теретно дрвени патос и степенице у ходнику. Кушља захрза радосно, кад га угледа пред собом и поглед му се опи бесом. Загледа га Вељко са свију страна. Приђе и опроба да ли је колан притегнут. Потом шчепа дизгине левом руком, прекрсти се и баци лако у седло. Од његова скока, сабља, обешена о кук описа високи полукруг у ваздуху и лупи коња у бедра.

Пропе се од тога расрђени Кушља. Две предње ноге махнуше неколико пута у зраку. Сунце више њих описа у дворишту једну дугу и чудовишну сенку од покрета. После јурнуше низ брег, амаму, где их је чекао бег на ледини.

Ледина покошена и гола. Чине од ње неправилни троугао путови у сувој земљи, који је граниче са свију страна. Широка је довољно и дугачка. Полови се по средини мали поточић вруће воде која отиче из амама. Зрак је још свеж. Дува са Озрена јутарњи поветарац. Пуши се врући поток у сребрној пари и полови ледину на два неједнака дела. Мирише покошена трава као венац од пољског цвећа на нечијем гробу. Земљиште чисто под погледом, с благим таласањем у покрету, као тек узнемирено море. Све се купа у јутарњој свежини и светлости. Околни путови суви и тврди као да су већ смрзнути од мраза. Цела паланка нема, замукла, а хиљаде невидљивих очију упрле поглед на ледину крај амама, кроз прозоре, на којима је блескаво јесење сунце упалило многобројне пожаре, или кроз прстом пробушену пенџерију, са чега улази у одају један светлосни зрак, округао и пун злата.

У дну земљишта, крај потока, који ивичи поље за мегдан са запада и силази с Врела, чека стрпљиво бег подгорачки. Под њим његов негдашњи коњ, који на себи осећа још једном старога господара. Пиштоље је сам напунио тога јутра и опробао да ли се ђорда, позајмљена у бећара, лако извлачи из корица. Миран је и прибран. Накупљено огорчење од синоћ чини да му срце куца равномерно под помишљу на освету, ако данас победи. У његовом прибраном чекању на Вељка има источњачке равнодушности и поверења у усуд, мира који доноси једна помисао на правду, на могућну и заслужену одмазду.

Кад се Вељко појави на друму и виде да је бег каваљерски изабрао страну на западу, да му сунце бије у очи, он се упути другоме крају ливаде и постави се улево од амама, да пред собом види бега и чисто земљиште.

Бегу се учину да види анђела на коњу. Блиста помамно и изазивачки све на Вељку. Четвороногa хала под њим брекће и прети. Од силног уједања ђема зубима, падају густе пене на земљу, при сваком покрету главе. Зенице у Кушље раширене и дивље. Има му нечега ратничког у профилу, витешког у држању, и нечега поноситог, као свесно кокетног у јордамљењу по ледини.

Кад на другоме крају пољане спази коњаника према себи, Кушља врисну помамно према паланци, као да је хтео да изазове и пуно небеско сунце над долином и планинама.

Осети бег нагонску лепоту и снагу свега тога према себи. Осети потмулу радост да се види на мегдану према таквоме човеку и јунаку. То изазва у њему све ратничке нагоне азијатске, поноситост беговску, јунаштво предака, који су се хватали јатагана и јуришали без страха, чим се укаже непријатељ.

Извуче потом пиштољ из силаја и диже високо руку у вис. Виде да му Вељко одговори истим знаком, заби оштре мамузе у бокове вранца под собом и јурну напред . . .

Јурну он напред и виде кад Кушља учини један огроман скок, пре него ће да пређе у трк. Опомену се бег у томе тренутку савета Стевана Живковића и виде да се Вељко заиста стара да му противник буде с леве стране. Али већ је било доцкан да се све то исправи. Требало је то учињити још у почетку. Кушља је био много бржи и послушнији узди од његова вранца, да увек, на сваки његов покушај да га наткрили, развије снагу и брзину, какве није било у његова противника.

Полетеше један другоме у сретање. Седи Вељко у седлу као на троношцу. Никакав покрет коња није у стању да га покрене. Засукана десница држи дугачки кремењак. Фес му је забачен на потиљак и широко откривено чело као да изазива тане у бега. Има у бесноме трку Кушљином захуктане снаге која би све срушила под собом, да Вељко не држи кратко и чврсто дизгине и не обуздава то што је силовито и неопрезно у животиње. У лету прескочише запарени поток иза амама и нађоше се на двадесет корачаји далеко од бега.

Тога тренутка се проби кроз Турчинов мозак опомена Стеванова да не пуца први. То само за тренут. Одмах потом одбаци од себе ту мисао као недостојну. Традиције, бес расе, ратнички занос, све се у њему побуни противу тога, и он понуди Вељка да први испали свој пиштољ:

— Вурун бре! . . .

Кушља начуљи уши на тај познати узвик и као да познаде по гласу старог господара. Вељко не по-

диже у вис десницу с кремењаком. Тек тада, када је требало да пуца преко руке, увиде бег оправданост Стеванових савета. Било је доцкан. У лету нанишани, у лету опали и промаши. Само под једним покретом Вељкове руке, поклекну брзо Кушља и тане из бегова кремењака се заби у ледину.

Од тога пуцња, од човека према себи, који је хтео његов живот, расрди се све и упали у помамноме Вељку. Десница са засуканим рукавом баци пиштољ у траву и у маху шчепа сабљу о левом куку.

— Ђорду! . . . довикну он Турчину. — Не заслужујеш да те убијем из пиштоља! . . .

Па јурну . . . Кушљи остави слободу да полети и да се креће без стеге. Навикнути парип захрза од радости и налете, налете опасно, оборених ушију, запламтелих очију, свестан борбе, опасности, присуства непријатеља. Као и у Вељку, у њему се пробуди инстинкт битке, тамни нагони негдашњих борби хиљаде предака, негде у преријама каменога доба, уз полуделу њиску стотина и тисућа под ниским небом, када су искежене чељусти хватале туђу губицу и дерале је једним покретом главе.

Исука бег срчано сабљу и јуришну. Дочека га Кушља с претњом и Вељко оштрицом. Укрсти се челик с челиком. Удари звек на звек, снага на бес, лудило на отпор. Оборених ушију, брекгали су под њима коњи и покушавали да нанесу уједи. Још одмах, у првоме судару, осети бег да неће бити у стању да одоли. Блиставо Вељково сечиво нападало га са свију страна, кроз цикот, кроз фијук, кроз звиждук брзога сечења ваздуха. Страшна нека рука је држала ту сабљу, одбијала ударце, налетала изненада са свију страна, блескала пред очима, пробијала отпор и врхом се све више приближавала грлу. Од брзих Вељкових покрета, пресецао се и убрзавао дах у прсима. Навикнути и распамћени Кушља гонио га у стопу, окренут увек челом према њему немилосрдан и уздигнуте губице.

Издржа бег јуначки ту олују, чврсто, без страха, без помисли да окрене леђа и да бежи. Пред тим што га гонило кроз цијукање сабље не поклецну му срце

ни једном. Нешто несавладљиво и страшно имао је пред собом, које га гонило некуда, облетало око њега, претило, одбијало лако његове ударце, проналазило отворе у одбрани, додиривало по грудима и лицу, по рукама и мишицама, као вртлог, као олуја која налета одасвуд и носи у неки вртлог из којега нема спаса.

У једноме тренутку, кад му се учини да ће његова сабља да наиђе на незаштићени простор пред Вељковим грудима, нешто му је диже силно у вис, и то исто, сада оштро и хладно, заби му се у грло и изби на затиљак. У паду, њему се учини да Озрен расте и да пада на паланку. После све ишчезе пред погледом. Глава му слете с рамена, сабља испаде из руке на покошену траву и труп паде тешко с коња. Вранац под њим као да осети да је све свршено и наже у трк месту, познатим путевима, који воде право штали и пуним јаслима.

Исукане сабље, задихан и црвен у лицу, Вељко се крену дома. Не учини ни неколико корачаји, кад један пуцањ џевердара одјекну испод планине. Он ободе Кушљу и јурну у правцу одакле је долазио пуцањ.

XII

Пуцањ џевердара испуни Вељка бесом. Бакрачлија се завитла у руци и ошину по сапима невинога и залуђенога Кушљу. Коњ јекну под њим као да разумеде неправду. Управљен дизгинима, пројури испод мале црквице крај брестова на пољаници, и у неколико скокова нзлете на висораван испод самога Озрена.

Бесан је био Вељко и готов на помамну сечу још једном. Ударио би сада и на најрођенијег под љутином која га обузе. Жељан иначе догађаја, ожалошћен кад га спопадне досада и стога зловоља, он се покаткад бунио ако су догађаји доносили нешто супротно од онога што је он желео. Увек жељан сусрета и сукоба, пун крви која је буктала на најмању помисао судара, силовита карактера, често пута безразложно обесан да би се после покајао, Вељко није допуштао непослушност оних који су били непрекидно уз њега. Неспокојне

природе и сам, својеглав и тврд, Вељко није могао да поднесе туђе одупирање; нечија друга воља није могла да постоји крај његове а да стога не легне крв. Слабовољубив, уверен у своју способност и судбину, он је некада подносио неописане муке служећи код других, који му нису били ни у чему дорасли и чије је заповести морао да извршује.

Још пре месец дана дошао му је био гласник од заборављене жене, Главашеве рођаке, с којом се онако глупо ожени једне зиме. Обећавала му је да ће ускоро да му дође у Бању. Поручивала му је да јој се досадило вечито самој. Удовица је била још увек крај живога мужа. Служила је стога селу на потсмех. Смејали су се људи и њој и Вељку и питали је да се није удала само да би крај њега, слободно и без зазора, провела ону зиму, кад јој он дође на зимовник и залуде је гласом и мушком снагом. Нека се Вељко љути колико хоће, нека псује, она није могла друкчије да учини од света, од задиркивања, од злих језика сеоских. Да тако поступи саветовао јој је и њен рођак, Станоје Главаш, крај којега је Вељко дуго хајдуковао. И да није било тога савета од славнога јој рођака, она би морала ипак да му дође. Да ли је било право да вене, а још је млада, здрава и привлачна, пуна живота и нагона? Није она жена у стању да заборави Вељка па да тражи утехе негде другде, као што је чула да он то чини без много устезања и чувања од људског оговарања. Могао је дакле да јој се нада кроз месец дана, док не заврши с ткањем некаквога платна, које није никако желела да остави недовршено у разбоју.

На то јој је Вељко послао двадесет дуката по истоме гласнику и отпоручио:

Може она да му дође, ако јој је то у вољи, али нека зна да му то не доприноси нимало задовољства а још мање супружничке радости. Боље је за њу да чува кућу. Нека то платно у разбоју мирно заврши; он јој шаље двадесет дуката да купи памука за друго. Тако јој време неће изгледати дуго и младост ће је мучити само ноћу, кад јој није могућно излазити нити примати некога у кога није сигурна. Нека с његове

стране поручи Станоју Главашу да ће од њега примити сваки други савет само не тај да ли он чини зло или добро ако не жели да има супругу крај себе у Бањи ила ма где. И, најпосле, да не заборави ни ово: све прилазе бањској долини чувају његове страже, на случај да се Турци изненадно појаве. Да има крила не може да му дође неопажена од његових људи, који су ухватили све заседе и пролазе. Заповест је издата свима да је живу не пропусте да прође кроз бањску клисуру. Ако буде успела да се ипак провуче, Вељко јој обећава да неће дуго поживети крај њега и да је после доласка у Бању неће нигде бити: ни у Бањи, ни у родноме месту, нити ма где на земљи, ако не на небу, међу божјим угодницима и мученицима!

На случај да се она ипак некако домакне до Бање, (женско је лукавство неиспитано и веће од хајдучког), наредио је Вељко да се из његова џевердара огласи њено присуство ако је она у Бањи, толико му је долазак жене био непријатан; ако се налази негде у нахији, да је ставе на коња, доведу до излаза из бованске клисуре, где се од алексиначког одваја пут за Деligрад, па нека иде куд је очи воде. Пође ли ипак натраг, нека јој слободно испале неколико пиштоља у везене опреге! Он прима сваку одговорност за то пред Богом и људима.

Тај пуцањ из његовога џевердара, који је могао да позна у стотинама других, нагна Вељка да бије невинога Кушљу и да на њему искали један део од онога што му се згомилало од љутине у прсима, чим осети шта му наглашава тај пуцањ. Кад излете на пропланак и угледа своју кућу, спази Фатиму која је с пенџера ишчекивала његов повратак, и доле, пред капијом, на клупи, с које је он толико пута у друштву Фатиме гледао на залазак сунца, неку женску прилику, у којој упознаде своју супругу.

Кушља се једва заустави кроз тресак копита по камењару, толико се био захуктао од срдње. Из дворишта излетеше момци и прихватише га. Вељко одјаха полагано, правећи се да ништа не види. Притежући нешто на појасу, упути се дворишту. Тек ту, тобож

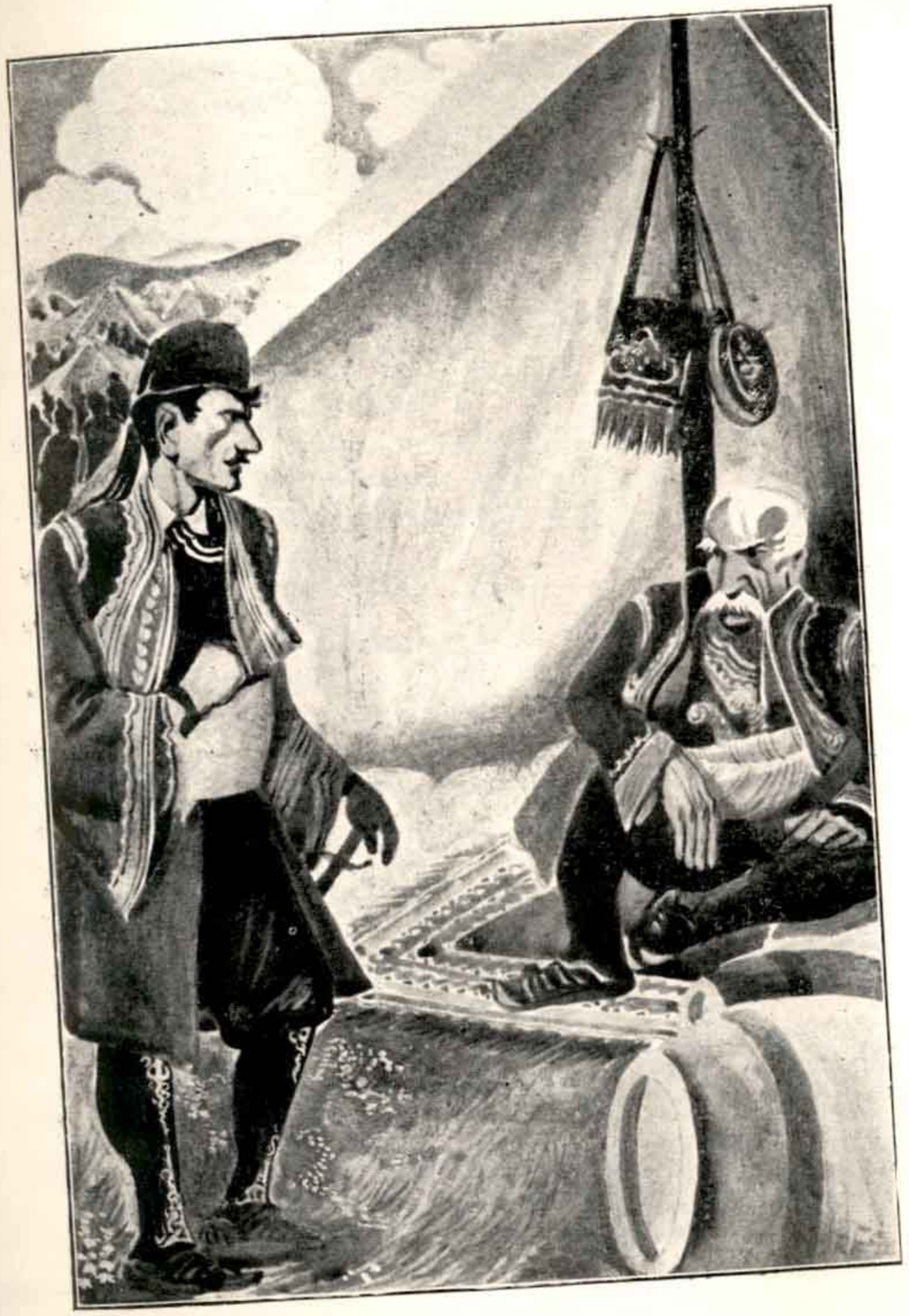

спази жену, заустави се у ходу, подбочи се обема рукама у стасу и упита ледено:

— А ти си ту? . . .

— Јест, Вељко.

— Како си дошла? . . . Зар те нису спазили моји стражари? . . .

— Спазили би ме да сам била луда да идем друмом! . . . одговори му она неопрезно, кроз једва пригушени смех, од чега њено лице постаде још грубље и сировије.

— Предаде ли ти онај мој гласник двадесет дуката, које сам ти био послао? . . .

— Предаде.

— Рече ли ти да те не желим крај себе? . . .

— Рече. . . одговори му она и престрави се од тога што виде да изби у његовим очима.

— И ти дође ипак? . . .

— Дођох.

— Шта си помишљала кад си се кренула овамо и поред моје поруке да останеш дома? . . .

— Помишљала сам оно што би свака друга: да ми је место крај тебе! . . .

— Твоје место је крај мене ако ја то желим! . . .

— Ја не знам. . . Станоје. . .

— Какав Станоје! . . грмну Вељко, позелени у лицу и крупно опсова. — Станоје нека чува и саветује своју жену, не тућу! . . Шта се ту меша твој Станоје? Учим ли ја његову жену и наводим ли је на непослушност?... Шта ћеш крај мене кад ми ниси драга? . . .

— Ја не знам; мислим да добро радим; Станоје ми каже да си послао хиљаду гроша неким писарима у Совету да би се лакше раздвојио од мене!

— И јесам; истина је! Послаћу и десет пута толико! Шта ћеш ми кад те више нећу? . . .

— Не може тако да буде! . . . узвикну она благо, али чврсто. — Ја сам ти жена. Не можеш да ме одагнаш са свога прага као неко шугаво псето!

— Рекао сам ти и још једном понављам: пут за уши, да те више никад не видим пред собом!...

— Да ли зато, да ти не бих сметала око оне?... упита га жена дрско и главом показа на Фатиму крај прозора.

Она помисли да ће Вељко да плане. Виде кад му задрхта бакрачлија у руци и поверова да ће је осетити на својим леђима у тренутку. На њено велико чудо, Вељко се свлада.

— Хајде са мном у двориште... позва је он.

— То је за то да ме неби тукао пред људима!.. поверова она и упути се за њим.

Кад уђоше унутра, Вељко диже главу прозору, и спази на њему пребледелу Фатиму.

— Фатима, сиђи доле!...

Она сиђе брзо. Лице јој носило на себи све што је претрпела од душевних мука за време док је с прозора гледала Вељков мегдан с њеним мужем. Дршћући за Вељков живот, она је још једном преживела сва трпљења од прошле ноћи. Нека фатална сила држала ју је за све време прикуцану за прозор док су се двојица противника гонили на пољаници крај амама, чији је кров из даљине изгледао округао као пауков трбух. Све од прошлости и садашњости било се још једном ускомешало у њој за то кратко време мегдана. Гледајући ту борбу људи због ње, Фатима је осећала узалудност те крви; она није могла да се одвоји од Вељка и да пође натраг иако је била скоро сигурна да ће ускоро да сачека крај Вељкове љубави према себи.

Због те своје немоћи да спречи тај мегдан, она је допустила да се све то одигра. Срце је било јаче од разума и љубав од свега минулог; она је то знала позадано и није јој било потребно да себе убеђује у то неким дугим размишљањем. Толико пута, у току кратке ноћи, која јој је била дужа од сваке друге у животу, она је могла да запази колико јој је немогућно да покрене у себи све то што је у њој било обамрло за бега и за све остало. И то што је у њој успео бег да заталаса од свеснога својом појавом, мучило ју је целе

ноћи, нарочито после, за време мегдана. Кад је с прозора видела да бег пада под Вељковом сабљом, заустављало се за тренутак у њој све што је било напрегнуто, да одмах после тога дође одушка, изненадно олакшање, примирење, источњачка помисао на судбину, која је и овога пута отклонила од ње опасност која је претила да уништи то што је она себично хтела да сачува за себе што је могућно дуже.

Кад она сиђе доле и оборених очију се заустави пред Вељком и његовом женом, Вељко нареди својој супрузи:

— Стани овде... Тако... лицем у лице са овом беговицом, и добро је погледај!...

— Шта хоћеш?... одупре се жена срдито.

— Ћут!... нађути се Вељко. — Чини оно што ти наређујем! Погледај је добро...

Жена се повинова.

— Је ли лепа?...

— Туркиња је!

— Нисам те то питао! Имаш ли ти такве очи?...

— Нећу за то да знам; жена сам ти!...

— Нећеш ти, али хоћу ја!... Погледај је још једном! Имаш ли такве груди, такве руке?...

— Немам и не желим да имам! То је наложница, Туркиња, вера туђа и страна; ја сам ти жена!

— Имаш ли такво лице, кожу тако мекану и белу, такав стас да бих тебе ради напустио све то?...

— Немам; ја сам ти жена!... понови она тврдоглаво своју мисао. — Венчали смо се пред свештеником; твоје сам вере и имена; ако ти нисам толико лепа, мораш ме ипак подносити такву каква сам. На крст си се заклео; свештеника си у руку пољубио онога дана!...

— Вељко, довикну му мати с куће. Њу и браћу, Милутина и Миљка, био је Вељко довео себи, чим се преселио из Кривога вира у Бању.

Вељку блесну око опасно, уздржа се ипак и окрену главу онамо откуда му је долазио мајчин глас. Није

волео да му се ко брине за послове кад се бије, кад пије и кад му се нека жена умеша у живот.

— Шта би ти сад, нано? . . . упита је он што је могао мекше а у дну му гласа затутња незадовољство и љутина.

— Право ти каже жена; твоја је; душа је кристијанска; грехота је, сине, грехота! . . .

Он ћути. Поуми да јој одговори нешто врло опоро. Потом:

— Моли Бога што си ми мати; иди сад у кућу и не појављуј се док не свршим оно што се тиче само мене! Ја носим своју главу на раменима; ја теретим своју душу, не твоју; ја сам се женио, ја се и разводим. Зар ти није доста круха, одела, меке постеље и мира у кући под старост? Остави ме да своје послове свршавам на своју памет и давај савете кад те за то замолим! . . .

Старица се уклони покуњено и послушно. Да је Вељко не види, прекрсти се при уласку у одају.

— И шта сад? . . . окрену се Вељко расрђено својој жени. — Шта да радим од тебе? . . .

— Све што хоћеш; натраг не могу! . . .

— Фатима, иди горе . . . нареди Вељко. — Ти пођи са мном . . .

— Куда? . . .

— Онамо куда те будем водио . . .

— Ја нећу; моје је место овде! . . .

— Твоје је место било онамо где сам те ја оставио и наредио да ме чекаш; пођи одмах са мном, кажем ти! . . . нареди он и десна рука се принесе силају.

Она се пренерази. Лице јој страховито пребледе; ноге се саме кренуше под њом.

Без речи сиђоше с пропланка и кренуше се све самом ивицом Озрена, мучени обоје од тога што се одиграло између њих тога дана: она од страха и неизвесности; он бесан од помисли да се неко усудио да га спречава да живи свој живот како му је воља.

— Куда ме водиш? . . . упита га она кад минуше мимо последњих кућа у месту и отпочеше да се спуштају једном узаном стазом, право Моравици.

— Видећеш кроз који час . . .

Сиђоше брзо доле. Отпочеше да газе по камењару и песку на обали. Упутише се уз ток реке. Прођоше поред једног запуштеног извора топле воде, који се мешао с током реке. Дохватише се потом опет високе обале и зауставише се више једнога места, на коме је река била шира, много мирнија опкољена стенама у нереду, и округла као у неком казану.

Жена као да погоди шта Вељко намерава да учини од ње и отпоче да дрхти целим телом.

— Видиш ли ово место? . . . упита је Вељко и показа јој на зелени вир, који је давао тако миран и невин изглед горској реци.

Њој се уснице обојише плаветнилом.

— Има у мојој дружини бећара са Дрине, Саве и Дунава; с Мораве и Нишаве; с реке Тисе у Мађарској; из Црне горе с Мораче; са скадарског и охридског језера; с мора за које никад нисам чуо ни знао да постоје и да крај њих живе људи од наше крви и језика. Има ту гњураца који су у стању да прођу испод најдубље лађе на Дунаву, да роне дубоко, да остану дуго у води, скоро као рибе; али нема ниједнога који је при купању могао да напипа дно на овоме месту и да ми донесе мало песка у руци. Разумеш ли шта желим да ти кажем? . . .

— Разумем . . . промуца она.

— Кад си разумела, хоћеш сада натраг у село дома? . . .

— Нећу . . . одврати она тврдоглаво, нећу! . . .

Он је ухвати руком, стеже десницом све што је на њој било од одела око врата. Коленом је одгурну од обале и задржа је свега за две стопе изнад воде.

— Хоћеш ли сада дома? . . .

— Нећу! . . .

Вељко је спусти још ниже. Врхови од њених опанака додирнуше мирне таласе.

— Питам само још једном; ако нећеш пуштам одмах!... Потонућеш брзо, као камен, као бачена сикира, право на дно!... Уверавам те да се не шалим! Хоћеш ли натраг у село?...

— Хоћу... јекну она,

Вељко је извуче на обалу без напора, бледу од страха и с нечим крвничким у погледу.

— Могла си то одмах да ми кажеш!... рече јој он набусито, а не да ме нагониш да ти то силом измамим!...

— Жалићу се Карађорђу... запрети она.

— Слободна си да то учиниш! Има Карађорђе пречега посла од твоје жалбе! Није ни он мене питао за савет кад се женио, па зашто бих ја њега, ако би ми пало на ум да се од тебе разведем?...

И пође напред, не окрену се више да види да ли она корача за њим. Тако све до куће на пропланку. С вратница викну:

— Славко, брзо овамо!

— Седлај свога коња и још једнога. Узми један оброк хране за три дана. Одведи ову жену до изласка из бованске клисуре. Дај јој ту храну и коња да је однесе до села. Предаћеш јој при растанку десет дуката које ћу ти дати. Видиш ли да хоће да те превари да би се вратила натраг, знаш већ како ја поступам са онима који покушавају да ме обману.

— Знам...

— Спремај се брзо.

Окрену се потом жени:

— Не бих те ипак спустио у руке да си и по други пут одбила; вратио бих те овде, да те пошаљем натраг по неколебљивоме Сламки...

Жена осети да је преварена и горко разочарање јој се указа на лицу.

— Хтео сам да ти покажем шта ћу други пут да урадим од тебе, будеш ли се усудила да дођеш још једном и досађујеш ми молбама и претњама!.. Знај да тада нећу бити милосрдан као данас! Пустићу те да паднеш на дно!...

— Бог ће ти за све платити!...

— Боље ће ми бити свака плата од њега него да још једном легнем крај тебе испод губера!.. одговори јој он грубо и једва се уздржа да не иде даље у исказивању тога што му лице одаде од немилосног за њу.

— Некад ниси тако мислио... прекори га она боно и стиште очима. — Само, то не може да буде на добро! Размазила те Туркиња и то ће једног дана да те заслепи и одведе њенима на огањ или на сечиво!...

— Моје се зна!.. одговори Вељко са убеђењем. — Биће ми све кратко и унапред одмерено! Ништа није тако сигурно као смрт! Ја то знам поуздано и више ми се срце страши од немилосне жене него од хиљаду исуканих јатагана око моје главе. Мени је доста један коњ, мој Кушља, све док не погинем или докле он не изнемогне; али, само једна жена!.. Него, шта ја ту исповедам теби!.. Могла би још поверовати да желим да се оправдам или да то чиним из страха од твога Станоја! Иди дома! буди спокојна! Ако ме воља нанесе тамо, навратићу и до тебе. Кад завршиш то платно у разбоју, отпочни друго, да ти време не буде дуго. Кад год ми будеш јавила да имаш неки нов рад у разбоју, добићеш по двадесет дуката на пешкеш!...

У томе тренутку Сламка изиђе из штале, водећи за собом опремљене коње.

— Је ли све у реду?...

Место одговора, Сламка показа главом иза себе. На једноме од коња се виделе добро набијене бисаге храном.

— Био сам обећао десет дуката; дајем ти двадесет да их предаш мојој жени при растанку.

Из силаја извади добро набијену кесу и на тврдоме Сламкином длану изброја двадесет ћесарских дуката, нових и светлих, као да су тек изишли испод чекића.

— Нека ти је срећан пут... окрену се он потом жени и пружи јој руку.

Она прими ту руку с нечим неисказано болним у погледу, приближи се затим коњу, појаха га срчано и мушки, и погна излазу из дворишта.

Кад они одоше, Вељко одахну дубоко и полагано се попе уз дрвене степенице у своју собу. Из једног набијеног сандука робом, одвоји један повећи комад тканине, који му је неко из Београда био набавио у Земуну за Фатиму, дозва једног од момака и даде му га на руке:

— Иди мојој нани у собу. Дај јој ту тканину и реци да јој је то послао Вељко. . .

XIII

Хиљаду осамсто осма би и прође. Идућа, хиљаду осамсто девета затече Вељка код Провале на челу велике војске од осам хиљада људи. Времена која су наступила била су судбоносна. После релативног мира и скоро потпуног благостања у прошлој години, српски народ је ишао у сусрет тешких догађајима у хиљаду осамсто деветој. Под навалњивањем руског изасланика Родофиникина, да српска војска нападне на Турке са свију страна, и тиме олакша задатак руским трупама, које ће, тобож, после да спречи излив Дунава да из Влашке дођу у помоћ, Совет одлучи да изиђе на сусрет молбама Родофиникиновим, који их исказа усмено, не давши им „црно на бело".

Војском која се приближавала Нишу заповедао је Петар Добрњац, човек храбар, поштен, тврдоглав, јако осетљив на своје стечено име, непоколебљив према женској лепоти ма колико она била велика, завађен с Младеном Миловановићем, Милојем Петровићем и многим другим у Совету, и готов на све ако му се нешто учинио на жао. Одлука да се војска под Нишом појача на шеснаест хиљада људи и стави под заповедништво Милоја Петровића, доведе Добрњца до очајања. Иако је Совет молио да њих двојица ипак раде све у споразуму и братски, и тиме умањио унеколико зависност Добрњчеву од Милоја, Добрњац је у томе гледао напад на себе лично, пакост Младена Миловановића, о коме је имао најгоре мишљење.

На глас да се Срби приближавају Нишу, пошаљу Турци из града са наоружаном пратњом пут Софије

своје драгоцености, а неки жену и децу. Вељко сазна за то, сачека их код Мустафа - пашине паланке, стави их све под нож и отме драгоцености, које су заиста биле неоцењиве за оно доба. Потом се врати Нишу и заузе положаје које му Милоје одреди да поседне са својом војском.

Још истога вечера по доласку под Ниш, јави му један од бећара да је Петар Добрњац послао некога од својих момака и молио да му иде на разговор.

Вељко појаха Кушљу и у пратњи двојице момака крену да га тражи по логору устаника.

Око Ниша било је још мирно. Први напади Милојеви били су одбијени. Рђаво вођена, без слоге у раду, без потребне одлучности и унапред одређеног плана, опсада је текла лабаво и врло мало заплашила Турке. И поред врховног заповедништва Милојевог, војводе су радиле на своју руку, нападали кад су хтели, стојали на месту док су други нападали, препирали се око тога ко ће више славе да заслужи, ко ће први у Ниш, и своје распре и неслогу носили и у редове самих бораца, који су отпочињали да губе веру у успех и да држе страну једноме или другоме војводи.

Ту лабавост и неспоразум осетише Турци у Нишу и без страха очекиваху главни напад, од којег се одустајало у српској војсци из дана у дан, јер остале војводе то не хтедоше кад је желео Милоје, а Милоје то не хтеде онда кад предлагаху Добрњац или Стеван Синђелић.

Петар Добрњац је био сам у шатору, кад се Вељко указа на улазу. Чим га сагледа, Добрњац скочи на ноге, притрча му журно и пољуби га у образ.

— Стиже ли здраво, Вељко? . .

Мало зачуђен с толике срдачности у дочеку Добрњчеву, Вељко му се захвали:

— Стигох, Богу хвала, мало уморан. Пресретосмо Турке код Хасан-пашине паланке, насекосмо их се до миле воље, награбисмо се блага и пожурисмо се да се вратимо Нишу.

— Нисте се морали толико журити да овамо дођете... одговори Добрњац огорчено. Нема се овде шта урадити. Ништа не можемо учинити, буди у то уверен! Сложили смо се сви, како каже наш народ, као рогови у врећи. Милоје вуче на једну страну и страх га да нападне на тврђаву; Стеван Синђелић би хтео да се не губи време у чаркама и да се напада одмах, свом снагом.

— А ти?..

— Ја!.. плану Добрњац, ја чекам, чекам, чекам!..

— Шта чекаш, кога врага?.. упита га Вељко својим дубоким гласом, осећајући како га од таквога разговора обузима нека нагла љутина.

— Чекам да видим шта ће да уради Милоје, кум Младенов.

— Да ли чекаш само зато што је Милоје кум Младенов?.. упита га Вељко кроз видљив потсмех.

Он је знао Добрњца само по његовој речитости и тврдоглавости, које су биле чувене у свој српској војсци. Видео га потом у ратовима још неколико пута, слушао о њему, да га сада има пред собом и гледа радознало, без неког нарочитог пријатељства или симпатија.

На такво Вељково питање, Добрњац се љутну.

— Па јест, ако ти је стало да то знаш; баш зато што му је кум!..

— Ти као да би хтео да Милоје буде без кума!.. насмеја се Вељко безобзирно и грохото, да поцрвене у лицу као срце у зреле лубенице.

— Теби је канда до шале?.. погледа га Добрњац у чуду. — Знаш ли шта је земљи то проклето кумовање Младена Миловановића и Милоја Петровића?..

— Једно кумство више!..

Добрњца обли руменило.

— Јеси ли дошао да тако са мном разговараш?.. упита га он и загледа му се право у лице.

— Звао си ме себи. Разговор си сам отпочео и окренуо га на кумовање Младена и Милоја! Слушао сам те пажљиво и на све одговарао како умем и знам..

одговори му Вељко жустро, и Добрњац осети да почиње да се љути.

Добрњац увиде да је рђаво отпочео. Није требало да разговор иде тим током и доведе до свађе између њих двојице бујних и темпераментних. Друго је нешто желео Добрњац. Да не би допустио Вељку да му много одговара он се реши да употреби једно велико средство, своју чувену речитост, пуну поплаве од речи и нападаја на туђу отпорност.

Он је могао дуго да говори, да ништа одређенога не каже, ако само то жели, или да буде јасан до ситница. Могао је да говори сатима, без замора, без једноликости у изражавању, увек пун усклика, народних умотворина, пословица, псовки и грдњи, које ће да даду једноме изразу пуну снагу у исказивању и убедљивост. Нико тако као он у свој српској војсци, осим Молера, није знао за силину речи, њихову згодну употребу, и да унапред одреди тренутак кад ће њихово дејство да учини највећи утисак на оне који су у томе били слабији од њега. Та тврдоглава говорљивост, удружена са чврстином, непоколебљивошћу и нечим бунтовничким у темпераменту, донела му је исто толико признања у једном живописном усклику Карађорђевом, колико и противника које је он знао љуто да уједе. Умешан, шаљив, отворен више него је потребно човеку који је волео препирку и надметање у речитости, он је у себи ипак имао пуно оне привлачне силе људи који умеју добро да говоре, који воле да слушају сами себе, који знају добро дејство својих речи и често пута лажу ради ефекта или ради каквог згодног усклика у говору.

Таленат сиров и богомдани, беседништво Добрњачево није било једино лакоћа у говору; логика се не учи у школама нити беседништво са катедре. Добрњац је умео да види ствари, да о њима размишља дубље од других, да им предвиђа наличје и ако га није било, да решава брзо о свему и да не допусти да га та брзина занесе у говору. Његова речитост је била природна и самоникла и у толико ближа људима који су имали да га слушају и које је покушавао да убеди

на начин који им је био приступачан. Његова глава, лепа и проседа, као да је охладнела од белине косе на слепоочницама, умела је да запламти кад га обузе занос и да тој силовитости у говору допринесе још више мужанством те главе и топлином гласа, који је по каткад умео да задрхти као у некога беседника с трибине или истинскога глумца.

Али тај говорнички таленат Добрњчев био је и његова слабост и његов занос и претерана вера у себе. Он је веровао да представља логику Устанка, његов разлог. Он је имао наклоности да поверује да он чува и његов морал и првобитну мисао пожртвовања, која је у почетку Устанка кренула напред све људе.

— Кажеш једно кумство више!... Кад би само знао какво! Од тога се кумовања Младена и Милоја затресла цела земља! Уортачила су се два кума, покуповали за себе половину Београда, закупили све џумруке, приграбили само за себе снабдевање војске храном, узели само за себе извоз наше стоке у Немачку. Лепо кумство, тако ми Бога!... Њих двојица купују со по ниској цени у Влашкој и продају двогубо скупље народу; њих двојица највише грабе, највише отимају и гњече прикривено, иза леђа, да се не досетиш с које ти стране долази ударац по кеси! Њихов поступак није толико видљив, није толико изазивачки, да би проузроковао отворене побуне људи; али је тежи, мучнији и гаднији од свакога. Кад год ми се нешто нареди да учиним и кад сам принуђен да се покорим, мени је мучно на срцу, јер знам да иза те наредбе не стоји Карађорђе, него Младен и Милоје, чије се кумовање претворило у задругу за пљачку!

— Коме, онда, поверовати?... прекину га Вељко. — Ја знам да је Младен дао Карађорђу све што је имао од свога великог имања и богатства, кад је требало подизати Устанак.

— Дао!... потсмену се Добрњац. — Знам ја и то! Дао с рачуном да се после стоструко наплати!...

— Узимају стоструко и они који нису ништа дали. Шта би било да Устанак није успео?... Где би се онда наплатио за оно што је дао Карађорђу?...

— Буди без бриге!... узвикну Добрњац. — Знаш ја! Први би осетио пропаст и знао на време да извуче своје!... Младен је пре Устанка био марвени трговац, да то остане и данас, кад је на највећем положају после Карађорђа. Не дај Боже да дође до неке несреће; ничији њемер око паса неће бити већи ни тежи од Младеновог у тренутку кад се буду разгледали завршни рачуни и рабоши!... Њега неће да буде међу онима који ће се упитати за коју ће грану сутра да се ухвате; неће ту бити ни његова кума, Милоја. И сад, кад Карађорђе грува по Санџаку, земља је остала на Милоју и Младену.

— Где наћи боље и поштеније?... упита Вељко. — Ево, награбио сам се турскога блага код Хасан-пашине паланке и не пада ми на ум да ма што пошаљем Совету у Београд. Тако радим ја, тако Миленко, Младен или Милоје; тако сви остали...

— Ама, човече, ти мене не разумеш!... повика Добрњац ватрено. — Нека краду! Ко не би олизао прсте кад су му руке у меду?... Али бар ти који краду нека су способни, нека вреде, нека су војсковође и истинске војводе као Миленко, Јаков или Лука. (Карађорђа нећу да споменем јер је он високо у свему). Оно што ти ваљани дигну с једне стране, надокнађује се на другој, а не неспособноме и грабљивоме дати главно заповедништво над војском која опседа нишку тврђаву и коју он неће никада освојити!...

— А, ту те боли?...

— Ту ме боли и пече!... Погодио си!... Зар тебе не боли?

— Ни најмање... узвикну Вељко искрено. — Мене нико не гони! Моје је да се бијем! Нико није био срећнији од мене, кад ми је Милоје наредио да пресретнем турски караван на путу и да се побијем и награбим блага!...

— Благо теби! Не осећаш да си бољи од Милоја?...

— Осећам; али не толико као кад сам био само буљубаша и служио ону жгебу Вујицу Вуличевића. Имам сада велику војску, своје име, своје војводство,

своју памет, своју руку с којом могу да потегнем на свакога ко би ме увредио. Ја немам зашто да се жалим на Милоја . . . Мало ме мучи Совет, али и то се да поднети.

— То не мора да буде тако; ако ти лично немаш, можда има земља и неко други! . . .

— Можда, све је то можда! . . . одврати му Вељко узбуђено. Учини му се да сада јасно увиђа куда Добрњац мисли да га наведе. — Карађорђе ми је наредио да са својом војском дођем под Ниш и да се бијем! Ја ћу то да учиним! Бићу се докле не паднем; али тешко свакоме ономе који ме буде спречио да се бијем ако Турци излете из града па нападну мене или некога другога! . . .

Од тих Вељкових речи Добрњац позелене у лицу толико да Вељко поверова да ће у томе тренутку да потегне руком да га удари или да учини неку другу глупост. Добрњац се ипак свлада.

— Ради како знаш . . . одговори му он клонулим гласом, у коме Вељко осети потмуло незадовољство према себи. — Ја под Милојево заповедништво не могу и нећу!

— Треба да смо сви сложни кад се бијемо с Турцима . . . примети Вељко. Његово одушевљење у гоњењу Турака је било исто тако велико и неокрњено, као у почетку Устанка. Помисао да се треба тући, испуњавала га увек радошћу исто тако јаком и новом, као кад иде на љубавни састанак са женом, која је лепа и коју још није имао. Срећу, младост, јунаштво, нагомилане снаге мушкости и отпора, Вељко је тога имао на претек; имао је лепоте и здравља и поред тога срце које није знало за завист и злобу. Он је одмах појмио Добрњачеву намеру да га придобије за себе против Милоја. Можда је његов лукави и речити сабеседник покушао нешто слично и са Стеваном Синђелићем; али, у овој прилици, Вељко је осећао да треба мислити мало више на себе и избегнути постављену замку.

— Сложни! . . . потсмехну се Добрњац, као да је то што је Вељко рекао нешто немогућно и врло на-

ивно. — Наредио је Совет да радимо у свему братски и договорно нас двојица, да је он старији али да ипак треба мене да припитује. Како су тако нешто могли да створе у глави господари из Совета и да поверују да се Милоје и ја можемо сложити? . . . Шта треба да значи таква наредба? . . .

— Бити се с Турцима! . . . одговори Вељко убедљиво. У својој непрекидној жељи за авантурама, заљубљен у опасности и непредвиђено на бојном пољу или у миру, њега није ни најмање мучило питање старешинства. Кад је долазило до тога да се огледа на бојишту, Вељко је давао себе занесено, као у ложници.

— Ја нећу да се бијем за Милоја! . . .

— Не бијеш се ни за Милоја ни за Младена, него за себе! . . . Ако ти је толико тешко, замисли да се бијеш за Карађорђа, као што се он у овом часу бије за тебе! . . .

Добрњац осети сву узалудност даљег разговора. Њему није било тешко убедити свакога од људи овога пута он се осети немоћан да свлада ратничко одушевљење и великодушност Вељкову.

У том се тренутку одигра оно за шта ће Добрњац да понесе велику одговорност пред историјом. То ће да га мучи док не умре, хиљаду осамсто двадесет и осме године у Јашу, када ће пред Луком Лазаревићем, Цинцар Јанком, Чардаклијом и Јевремом Ненадовићем да призна да је Вељка преваром отерао с положаја под Нишом.

Кад му би јасно да не може да придобије Вељка за себе, Добрњац учини као да му је доста разговора с човеком који се не да поколебати. На изглед сит разговора, Добрњац запева пуним гласом:

— „Ој Мораво, ој Мораво“ . . .

— Хвала Богу! . . . узвикну Вељко весело, не слутећи да је то знак за једнога човека, који је далеко од шатора ишчекивао ту песму па да изврши оно што је Добрњац био унапред припремио на случај да наиђе на Вељков отпор.

Неколико тренутка иза тога, упаде један од Добрњчевих момака у шатор.

— Војводо, велика несрећа!...

— Шта је, шта је?... привикаше обојица и скочише на ноге.

— Напали Турци с великом силом на Миленка код Гургусовца; ко зна да ли ће моћи да се држи до сутра!..

— Ко ти то рече?...

— Гласник Миленков, мој земљак, који одјури да и војводи Милоју однесе исту вест.

— Оде твоја Бања!... окрену се Добрњац Вељку. — Оде твоја Бања, само ако попусти Миленко!...

— Неће попустити!... узвикну Вељко и у трку излете из шатора.

Гургусовац је већ био пао. Сутрадан ће да отпочне напад Турака на шанац Стевана Синђелића. Вељка неће ту да буде да му притекне у помоћ; Добрњац и Милоје ће мирно гледати шта се догађа. Кад све буде било завршено катастофом на Чегру, Милоје ће да се затвори у Делиграду; Добрњац ће са својом војском кренути Вељку у Бању, иако зна да га тамо неће затећи, јер га преварио да иде на Гургусовац!

XIV

У врло тешком духовном стању, гоњен од Турака који су били опсели Гургусовац још пре његова доласка с нишких положаја, Вељко се разочарано врати у Бању. Једва стиже да се затвори у утврђени бањски логор. Не протече ни два дана, би одасвуд опкољен турском војском, придошлом с Гургусовца и Ниша, после пораза на Чегру.

Поверљив према људима, заталасан чим му се укаже на неку прилику да се још једном бије с Турцима, Вељко с болом увиде како га Добрњац превари лако и подло. Сам пад Гургусовца, где Миленко би потиснут али не и потучен до ногу, не би био толико опасан да се устаници сложише и нападоше на Ниш

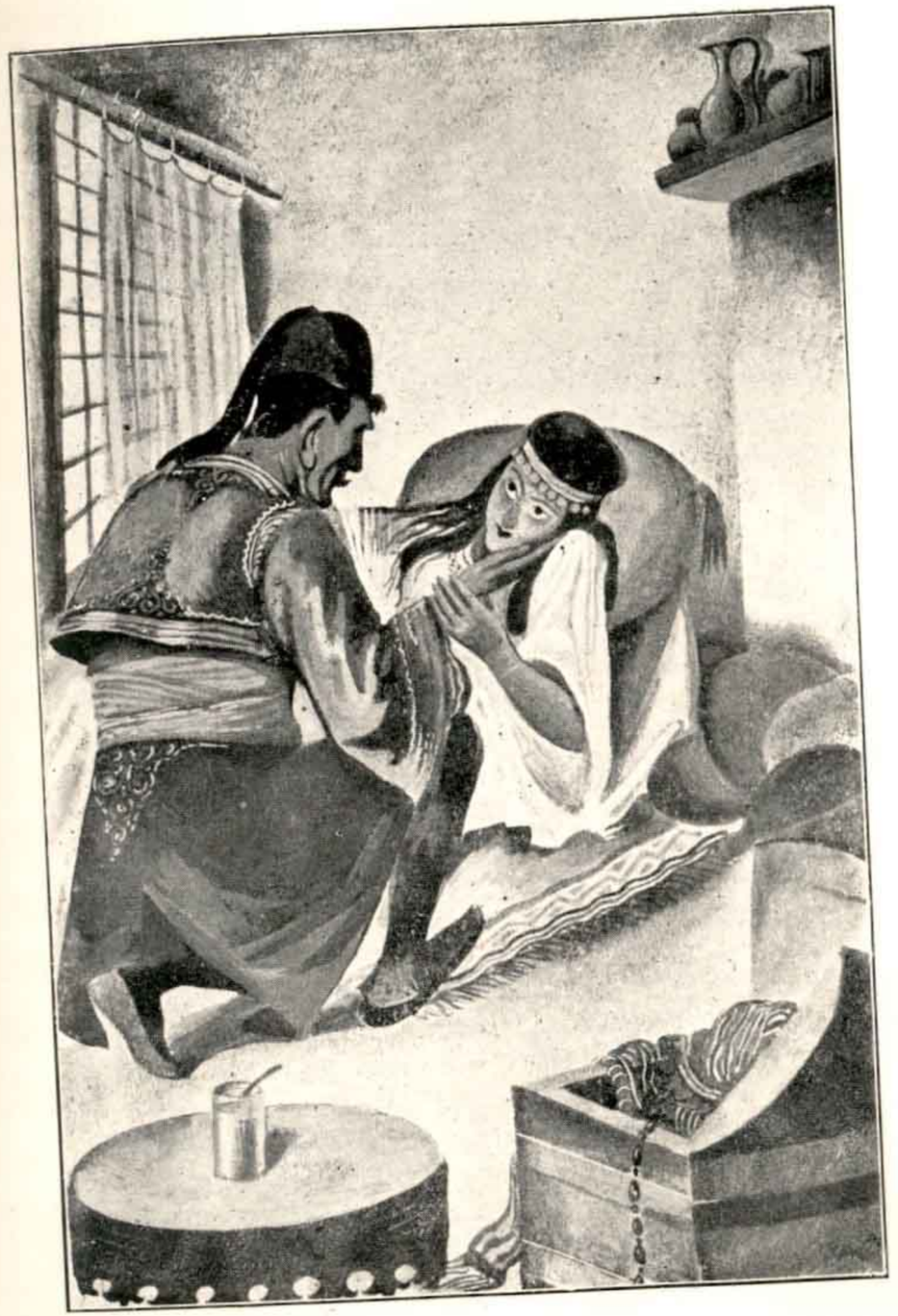

сутрадан. Можда би успели да га заузму и тада би се Турци пожурили да се повуку из Гургусовца. Могли су, такође, држати нишке Турке у опсади и послати само Вељка у помоћ Миленку. Њих двојица би сигурно надвладали Турке; опсада Ниша би могла бити продужена без опасности од војске с Гургусовца, очекујући да Карађорђе утврди нове тековине у Санџаку и дође у помоћ. Уместо свега тога, тврдоглави Добрњац не хтеде да се бије „за Милоја", Милоје не хтеде да помогне Синђелићу, који хтеде први у Ниш, мимо главнога заповедника.

Озлојеђен, осрамоћен и застиђен што допусти Добрњцу да га тако лако удаљи од Ниша, очајан с вести које доби о поразу на Чегру, Вељко затражи, чим стиже у Бању, да му доведу Стевана Живковића.

За све време док је Вељко војевао око Ниша, Стеван је остао у Бањи, овога пута у истинском затвору, и чуван сигурном стражом од Вељкових поверљивих људи.

Чим га угледа пред собом, Вељку се оте из уста прво једна псовка, потом узвик:

— Још си жив, бабо у чакширама?...

— Шта могу да чиним?... Тврђа је душа од твоје воље да ме се опростиш једноме за свагда; томе нисам нимало крив!...

— Ниси ти крив, заиста; крив сам ја који скоро увек допуштам да будем лако преварен од свакога!

— Ја не знам да ли сам те ма за што преварио, откад сам крај тебе?...

— Ниси, ниси још! Знао сам да се добро чувам од твојих речи и намера; нисам ја Миленко па да ми отрујеш душу причама да треба да се дохватим врховне власти у земљи!...

— Миленко је то сам хтео; ја му то нисам саветовао.

— Знам и сам да ти то ниси отворено говорио; ти си га само помогао и по каткад дошануо понешто најгоре, што њему не би никад пало на ум. Змија си ти!.. Једнога, теби сличнога, упознао сам под Нишом, и могу главу да дам да заједно радите. Чуди ме како да ти раније нисам размрскао главу!...

— Можеш да учиниш од мене све што ти је у вољи, у твојим сам рукама, немоћан да се браним!...

— Ти немоћан!?... насмеја се Вељко. — Био си увек јачи у Совету, јер си писмен и лукав. Имао си јаче пријатеље него ма ко други, не само у земљи, него свугде, свугде, преко Саве и Дунава нарочито!...

— Ја не могу да се браним од твоје оптужбе... одговори му Стеван мирно, осећајући колико би било опасно ако би макар мало подигао тон свога гласа и покушао да се брани пред Вељком, кога је морало озлоједити нешто необично и велико.

— Зато ћеш да одговараш пред Карађорђем, као и за све остало, ја те у то уверавам!.. Него, јавили су ми моји људи да је Добрњац навратио у Бању и тражио ме?...

— То сам и ја чуо.

— Је ли могао с тобом да разговара?...

— Не; то нису никако хтели допустити твоји бећари, поред свег наваљивања и претњи Добрњчевих. За мало што због тога не дође до крви пред мојим вратима.

— Добро су урадили моји момци... одобри Вељко. — Али, ипак штета!.. Да сам некако био ту, па да се прикријем и чујем шта бисте вас двојица могли да говорите о Карађорђу, Совету и о мени! Прво бих вас пустио да све искажете један другоме. Знаш ли шта бих после тога урадио од вас двојице?...

Стеван ћути.

— Напао бих Петра Добрњца, пљунуо бих му у лице пред целом војском! Назвао бих га издајицом и окривио за несрећу на Каменици. Нагнао бих га да се понесемо на мегдану, на ширини од мале црквице под брегом до округлог амама. Знаш ли шта бих пре тога урадио од тебе?

Стеван се учини да то питање није чуо.

— Везао бих те Кушљи за реп, да конопац буде дугачак десет аршина. Полазећи на мегдан с Добрњцем, погнао бих Кушљу у трк, све заобилазним путовима до

места мегдана. Не бих се осврнуо ниједном да видим шта се догађа од тебе.

— Можеш то и сад да учиниш!... одврати му Стеван лукаво, знајући да би Вељко био у стању да то уради само у некој изванредној прилици, изазван нечим неочекиваним, када његова љутина не би знала за границе.

— Не. Нећу. Било би ми гадно, исто толико као да сам везао Кушљи за реп неверну жену. Друго сам ја нешто смислио за тебе. Боље је да неко други окаља олово или опогани своју сабљу, а прилике, надам се, неће недостајати.

— Ја сам у твојим рукама...

— Знам то. Не може од тога да буде веће несреће за мене; не могу сам да се опростим тебе и врло ми је мучно да то наредим својим момцима; то не чине људи мога кова; то би добро пристало теби, писарици! Али, да спасем земљу од тебе и да те сачувам од Карађорђева пиштоља, слушај шта ћу сад да наредим мојему Сламки:

— Сламко, о Сламко!... викну Вељко јако. Гласина се одби о зидове куће и отпоче да скаче у одјецима по блиском Озрену.

Сламка истрча из штале.

— Видиш, Сламко, овога човека преда мном?...

Сламка промуца нешто уместо одговора.

— Кад год будем наредио да ми се доведе Кушља, има увек да се спреми још један коњ за овога овде. Јеси ли разумео?...

Сламка потврди главом. Свестан свога недостатка у говору он је одговарао покретима. Туђе очи, које би га испитивале, нагониле су га да муца још више. Кад прими заповест, он се крену натраг.

— Куд наже?... довикну му Вељко. — Остани!...

Окрену се потом Стевану:

— Чуо си, мислим?... Надам се да ће те неко турско олово пронаћи крај мене. И нека би дао Бог да и мене потреви крај тебе, само да тебе више нема

и да после можеш да трујеш само црве у земљи, не и своју браћу, као што си досад радио!... Води га на своје место, нареди он Сламку, и врати се после овамо...

Сламка дође брзо натраг. Пре него би се попео у кућу да види мајку и Фатиму, Вељко је увек волео да прво сазна од својих сигурних људи шта се догодило у кући за време његова осуства; жене су за то знале и нису се ни појављивале; знале су колико је он желео да буде сам у својим пословима.

— Шта ради нана?... упита он Сламку.

— Добро је.

— А Фатима?...

Сламкино се лице снужди изненада и направи неку чудну гримасу.

— Ено је у кревету, јако болесна.

Вељко се трже.

— Шта јој је?...

— То нико не зна... промуца Сламка тешко, климајући мучно главом. — Каже хећим да јој се већ охладиле ноге и да неће за дуго!... изјави он брутално и кроз тешко муцање пренераженоме Вељку.

Вељко му добаци своју сабљу, да му не смета у трку, и полете уз степенице. Једва се задржа у трчању кад се нађе пред вратима њихове собе. Врата отвори што је могао тише, предосећајући да га она чека дуго, без мира, откад је пала у болест. Чим се појави на прагу, сусретоше га с турске постеље на дрвеноме поду два светла, грозничава и никад лепша љубичаста ока.

Он се приближи на прстима, да му тешке чизме на ногама и мамузе не праве лупу по патосу. Седе после крај ње. Ноге подави пода се. Ухвати је за вољу руку и упита благо:

— Фатима, душо, шта ти је?...

Она се осмехну. С муком принесе његову руку своме образу и наслони на њу сву тежину своје главе.

— Не знам шта ми је. Дошао је вакат. Осећам да ми је живот остао само у половини тела. Ноге не

могу да покренем и од тога ми се чини да ми је још теже.

Заустави се после тога да предахне. Напор је био велики и груди су се брзо дизале и спуштале.

— Пала сам болесна још истога вечера када си ти отишао. Не знам од чега ми је то дошло. Обузела ме одмах хладноћа по целоме телу. Док си ти био далеко, лечио ме је хећим, лечиле су ме жене с неким травама и још не знам чиме. Али ко да буде јачи од онога што је писано?

— Ћути, Фатима!... опомену је Вељко. — Откуда ти знаш да је то заиста писано?...

— Знам иако ми то нико није рекао. Једном, у Подгорцу, умре једна од бегових жена, овако исто као ја, од исте болести, и готово у исто време. Волела сам је више од свију осталих була у харему. И њу је бег био довео из Анадолије. Сродиле смо се брзо и завелеле. Кад она паде да више не устане, дворила сам је као рођену сестру. Онога дана, пре него ће да издахне рече ми да ће умрети у сумрак, и да око себе види све позната лица рођака и пријатеља, помрлих пре ње, који је зову себи.

— Ко зна да ли је то заиста тако?... покуша Вељко да је умири, а у лицу пребледео од нечега и крупне грашке зноја му се скупиле на челу и клизе низ образе.

— Ја знам то... И ја ћу данас да умрем у сумрак, кад буде отпочела да силази ноћ са Озрена. Зову и мене себи моји мртви. С њима је и онај...

— Ко то?...

— Бег. Крај мене, откад сам болесна. Где год окренем главу, видим га одмах. Не знаш ти како је то страшно и чудно! Знам да није жив а крај мене је непрестано. Душа му се дакле није смирила у хуријету? Вељко, знаш ли, има ли заиста хуријета?...

— Откуда ја то могу, душо, да ти кажем?... И наша и ваша вера каже да има раја на небу... поправи се он брзо кад виде како велика клонулост преплави њено лице од његових речи.

— Ваљда има, ко то зна?... А зашто да бег није тамо?... Да ли зато што је чекао да и ја дођем? Знаш ли да ме не гледа попреко и ничим не прети?... Помирио се, ваљда, и разумео? Шта ти мислиш Вељко?

Он се збуни. Шта да јој каже на све то? У томе тренутку срећом, једна турска кумбара профрктa више куће и разби се о стене на Озрену.

— Вељко, шта је то?... тргну се она.

— То су твоји, Фатима. Опколили су Бању са свију страна и пуцају. Траже ме са својим кумбарама.

Она се осмехну. Нешто поносито изби у њеном осмејку и очима пуним грознице.

— Ништа се не бој!... охрабри га она. — Јачи си и бољи! Не гине таква снага и сила! Ах, Вељко, док те нисам упознала, нисам знала шта је севдах, о коме сам толико слушала у харему. Нема ништа јаче ни мучније ни слабије од тога!.. На све заборавих крај тебе и дадох себе севдаху без разума. И сад ће Алах да ми суди!..

Вељко занеме пред њом, пред тим силовитим и тајанственим осећањима самртнице. Да ли од тих речи, да ли зато што је виде на самрти, и што му она исказа што није досад никад од своје љубави, осети тврда душа Вељкова бол невидовни. Једна крупна суза, можда једина коју је пролио због жене, изби у очима и помути му поглед.

— Бићеш јачи, победићеш!.. продужи она. — Нема снаге да стане на супрот твојој! Никад нисам дрхтала за тебе кад си одлазио да се бијеш; знала сам увек да ћеш се вратити! Али како да наши дођу чак до Бање!..

— Нисам ја томе крив... промуца он као да се правда и слика Добрњчева му још једном изби пред очи. Испупчена јабучица под грлом, велика као палац, задрхта од пригушенога и унутрашњега плача.

— Вељко... прену се она одједном. — Шта мислиш, има ли некога хоће у војсци која опседа Бању?..

— Ко зна. Можда има. Да ли би га хтела још одмах?.. Можда бих успео да га добијем некако и доведем овамо?..

— Не Вељко, сутра, сутра... Не да то наша вера. Сутра нека дође. Знаш, то је последња молба. Покушај. Хоћеш ли?..

— Обећавам ти; смири се сада.

— Да. Пољуби ме у повије, као некад. Чини ми се да ћу после тога моћи мало да проспавам. У очекивању да ти дођеш, нисам се усуђивала да склопим око. Хтела сам да те угледам кад се будеш појавио на прагу. Тако је то било слатко, мало пре, толико слатко као да ми је неко рекао да ће ми Алах опростити што замиловах каурина!..

Вељко јекну. Извуче своју руку испод њенога образа. Пољуби је, по њеној жељи, у повије, „као негда“, и остави је да спава, свестан да се више неће никад пробудити.

И сутрадан, из српскога шанца који је са високравни изнад Градашнице чувао Бању од напада из долине, која наступа одмах после клисура, један српски усташ повика из свега гласа:

— О Турци!..

— Шта је, рајо?..

— Нисмо више раја; али свеједно за данас. Имате ли некога хоцу међу вама?..

— Имамо... Што се за то бринете?.. Да се није ваш Вељко одлучио да клања Мухамеду, из страха од нас, кад му будемо отели Бању?.. Кажи му да му то неће много помоћи!..

— Не булазни, Турчине!.. Премину синоћ у први мрак једна Туркиња у Бањи, и не знамо како да је сахранимо по вашој вери и обреду.

— Чија је жена била?...

— Ничија.

— Је ли робиња?..

— Јест.

— Чија?...

— Хајдук Вељкова.

— Је ли ју је нагнао да преврне вером?..

— Не, Турчине.

— Да ли зато бег Вељко даје своју реч? . .

— Даје и реч и све што од њега желите; бег Вељко моли да пошаљете хоџу. Обећава му миран повратак и педесет дуката награде.

— Не може наш хоџа тамо! . . зачу се одговор после мале почивке.

— И шта онда? . .

— Вежите нашу Туркињу на коња, обесите кесу с дукатима за хоџу о коњски врат. На ово место доведите коња, ошините га да појури и прегази Градашницу испред нашега опкопа. Обећавамо да за то време неће бити пуцњаве с наше стране.

— Обећавамо и ми. Све ће бити као што рекосте!...

XV

Бања је била опкољена са свију страна турском војском: са севера, током Моравице, коју није могла да пређе због огорчене Вељкове одбране; с југа, врховима Озрена; са истока, ивицама Превалца; са запада, обалама речице Градашнице. Као у некоме котлу, стешњена са свију страна, планинама и Турцима, Бања је у току од два месеца имала да осети шта је то опсада.

Опсада отпоче прво увредама и псовкама, у којима су учествовали најгрлатији и најзаједљивији на обема странама; после настаде пушкарање и изненадно налетање коњице или малих одељења бораца, да би се непријатељ спречио да утврди извесно место. Не изостадоше ни мегдани, који су у то време били класични и обавезни, и доносили разноде опсађеним у досадној градској војни, када су обадве војске стајале мирно на месту, гледале из даљине од стотине корачаји борбу својих јунака, храбриле узвицима, погрдама или псовкама свога делију, да после једна страна ћути покуњено, док друга кличе од одушевљења и шенлучи од радости, и поред наредбе старешина да се муниција има више штедети од хлеба.

Али, ускоро, кад Турцима би јасно да Вељка не могу да потисну с положаја које је био заузео, и Вељку да му неће бити могућно да се сам ослободи, опсада постаде сасвим озбиљна. Топ загрува са обадве стране и одјекну страховито у казану који су створиле планине око Бање. Та пуцњава имала је у себи нечега страшног и елементарног. Сваки тресак кумбаре одјекивао је стократо, као да се на Озрену нешто рушило из темеља и претило да све затрпа под собом. Огањ је са свију страна сукљао из тешких топова, нарочито ноћу, кад у замраченоме зраку засветли помамљена кумбара, као нека звезда која пада и чији пад изазива тресак, од чега се после нешто дуго пролама по планинама и као да отскаче са стене на стену док се пење врховима, да га тек тамо нестане.

Двадесет хиљада Турака опседали су Бању; двадесет хиљада њих придошлих с Ниша и Гургусовца, охрабрених неуспехом Миленковим и страшном погибијом код Каменице. Оружани боље од Вељка, ослобођени опасности да им се неко појави са истока или с југа, Турцима је било стало до тога да се што пре дочепају Бање и да се после крену Делиграду и долини Мораве.

На њихових двадесет хиљада Вељко је имао само осам, неколико топова, своје јунаштво и огорчење. Срећна хиљаду осамсто осма, када је Карађорђе предузео да организује државу и утврди све границе, оставила му је у Бањи пуне кошеве и хамбаре хране, магацине пуне сувога барута и кумбара, округлих и глатких као ћелава глава. Срамота коју му је својом преваром нанео Стеван Добрњац код Ниша, удвајала је његов пркос и решеност да Турцима жив не да Бању у руке.

Смрт Фатимина потресла га више него је то био у стању да поверује. Никад ми унапред не можемо да замислимо јачину или слабост срца. Док је она била крај њега, она му је била драга, али драга као украс, мила поносу мушком као силовити Кушља или скупоцени ханџар за силајем. Кад је одлазио да војује или прокрстари кроз нахију; кад га неодољива мушка снага

нагонила на сусрет опасностима или кад је пред његовом налетљивости и лепотом падала чедност неке жене, Вељко се осећао као богаташ који баца немилице, јер зна да га код куће очекује нешто неисцрпно од богаства, нешто сигурно, које ће још врло дуго да га радости у животу.

Смрт Фатимина, Добрњац, опсада Бање, све се то било згомилало за неколико дана. Тврд на муци, често пута господар себе кад је био у питању његов понос, Вељко није хтео да покаже шта му је било на дну душе, бојећи се да то не осете његови људи.

Да учествује што више у догађајима, да заборави, појахивао је Вељко свакога јутра свога Кушљу и у пратњи момака, који су међу својим редовима чували престрашеногa Стевана Живковића, обилазио положаје. Турци су га осећали одмах. Велика вика људи се чула увек међу редовима усташа, чим се он појављивао на Кушљи, с повећом пратњом за леђима. Тада су са свију страна трештали топови и тражили да га униште кроз тресак. Велики бакшиш били су обећали турски заповедници ономе тобџији који буде погодио Вељка и скинуо га с Кушље. Знало му се јунаштво и сила у својој турској војсци. Глава му је била одмерена тежином сувога злата. Није се један од тих, који су га изазивали на мегдан, понадао да ће му је скинути с рамена и однети је после паши под шатор, тражећи обећано за главу чувенога каурина. Са свога јунаштва и славе, са своје витешке великодушности, остао је Вељко међу Турцима чувен и поштован као и међу устаницима. О њему се говорило у сваком логору дуж граница источне Србије и у свакоме харему изазивана је његова слика кроз страх, али и кроз машту жена, које увек привлачи нешто необично и велико.

После обиласка војске, пред кућом испод Озрена, помешао би се тутањ гоча с треском кумбара, које су неуморно тражиле Вељка на све стране. Кад би њега нестало, све би се свршило око Бање; његова погибија под Неготином то ће доказати.

И док пишти зурла и буши уши, док гребе ћемане циганско и гоч тутњи у трбуху свакога од устаника

који пију с њим испод гумастога дуда, нико од њих и не слути како је Вељку на срцу. Кућа је празна и пуста. Дрхти у њој ражаљена и престрашена Вељкова мати на сваки пуцањ и од сваког изласка Вељкова да обиђе војску. Разбегле се гугутке које су његови бећари били добавили да мало развеселе Фатиму; њу саму, окићену свачим што јој је био накуповао или отео, везао је онога јутра коњу на леђа и, лепу као неку заспалу вилу, послао Турцима, да би јој испунио последњу жељу и допустио да јој над отвореним гробом хоџа очита молитву и у Алаха измоли опроштај што је волела каурина.

Кад је видео да се коњ креће право у турски логор, да гази преко Градашнице и да га Турци хватају дивећи се чудесној лепоти терета на његовим сапима, осетио је свирепо Вељко да им је дао један део себе, нешто драгоцено, чију вредност није наслућивао у часовима среће и заноса; тек сад је увидео да се варао кад је помишљао да је свака жена била у стању да му пружи то исто. Срце му је било богато али не и неисцрпно...

Пије Вељко. Пију с њим они које позове. Пије крај њега ћутљиво и Стеван Живковић, иако никад није толико пио у животу. Зна Вељко да кумбаре које прелећу више куће траже само њега и жели да је Стеван увек ту, да све претрпи и осети са осталима и да му писарска и издајничка душа затрепти од сваког фијука и треска бомбе и да му кроз душу мину хиљаду страхова и терета само за један тренутак.

Пије Вељко. Стид га да покаже колико је ожалошћен због Фатиме. Док је није изгубио, њему се чинило да га полагано обузима досада крај ње. Његова љубав према женама није била ни порок ни врлина; то је била вера у лепоту живота. Он је био човек који је можда већ наслућивао да ће му живот бити кратак; он је гомилао у себе осећања, успомене и опажања. И све то се кретало и живело у нечем већ огриченом. Све је он то затварао у себе и чувао, као што се оно што је драгоцено чува у сандуку, од туђих руку и очију. Али Фатима, она је била нешто друго за њега и он то није ни слутио.

Нико не зна какве часове он проводи кад наступи ноћ и кад се, одевен и у чизмама, спусти на оно исто место где га очекивала нежна и умиљата Фатима, да му дуго говори, да у својој машти заљубљено тражи што је најзвучније у турском језику, који су толико обогатили велики персијски песници, падавичка машта Мухамедова у Корану, и стари арапски језик, пун слика, певања, уздаха који остају недовршени и чија се дубина једва да осетити.

Пије ожалошћени Вељко и на свечаност невидовну под турском ватром позвао све око себе: врело летње сунце, Озрен под зеленилом и у буктању мириса дивљега цвећа и траве која се пржи на камењару и одише тужно; друштво људи, њихов разговор и песму, тутњаву гоча који као да сам гони своје одјеке по Озрену. Све учествује у тој свечаности: природа, дневна светлост, пуна летњега блеска, раздрагана људска срца, песма Цигана, кроз коју пробија дивље страховање за живот, гоч у који удара испрекиданим ритмом рука која дрхти кроз памет гочобије, који више слуша кумбаре више своје главе него свирку другова. Учествује у свечаности војна, непријатељ, који је притискао Бању са свију страна и покушава да убеди Вељка у своје присуство, смрт из ваздуха, уништење које може да тресне сваког тренутка посред друштва, кроз округло фијукање и окретање кумбаре.

Ако дрхте људска срца око њега, ако Цигани проклињу судбину која их је задржала у Бањи крај Вељка, ако срце Стевана Живковића ипак успева кроз страх да се непрекидно храни мржњом на Вељка, можда ниједно друго срце међу тим људима није толико стегнуто и тешко као Вељково. Мучно му је што не може да јаукне, као слабо људско биће, и што не може да се отресе свега и да буде и у љубавној тузи онај исти Вељко који на бојноме пољу обара све пред собом и руши.

Док други певају и ако им није до песме; док његови бећари, навикнути на опасан живот крај њега, не мисле шта може кроз који тренутак да се догоди, док од сваког блиског треска кумбаре у Озрен пре-

бледи од страве Стеван Живковић, Вељко пије и мисли на своју тугу, на Фатиму, на онај последњи разговор у одаји, пре него ће да је остави и одлети да обиђе војску, свестан да је више неће затећи живу. И онај коњ који је однесе својима преко Градашнице! Како да им то падне на ум? Колико је у томе захтеву Турака било нечега неочекивано свирепог и за једно отврдло хајдучко срце? Као да су Турци знали колико ће да га опљачкају кад су му то затражили!

Кад су му саопштили шта траже опсадници па да испуни последњу Фатимину жељу, он се дуго премишљао. Он, који никад није ценио вредност једнога живота, било да је у питању његов или нечији, туђи, није био у стању да се растане од једнога леша, а све дотле је љубав за њега постојала само као задовољство, никако као осећање љубавне патње, које су за њега биле само као повод за потсмех и вера у себе као поуздање да му никаква трпљења не могу начети душу.

Ах, онај коњ који му је однесе Турцима! Никако да тај призор одагна испред очију и кад је пијан. Зашто је то морало баш тако да буде? Ставила је њена служавка из Подгорца све што је најлепшег и најраскошнијег било у сандук, све оно о шта се отимао Вељко више него за оружје или за злато, кад дође до деобе пљачке. Да је служавка боље окити и пошаље Турцима преко реке, као неку принцезу, помогла јој је и његова ојађена машта. као једини израз туге коју је смео себи да допусти. Поврх свега тога, око беле и лепе главе, чије су густе обрве, обливене у кану изгледале као да су запаљене, ставили су јој венац од дивљег озренског цвећа и пустили га да падне низ леђа, низ два дуга курјука густе косе. Тако лепу, да ни смрт није могла победити њену лепоту, ставили су је на коња и послали Турцима.

Ах, тај коњ, тај одлазак из куће, та ћутљива пратња до висоравни више Градашнице, како све то да заборави? И он се окрену Циганима и нареди:

— Дед сад нешто турско, мераклијско, нешто што певају буле по харемима . . .

И песма заузима други правац, друкчију снагу у звуку и изражавању, да пева неку друкчију људску душу, која на свој начин цвили или се радости. Гоч, сувишан, умуче. Свирач спусти зурлу на крило и отпоче да пева нешто на турском уз пратњу ћеманета.

Две кумбаре зафркташе у ваздуху. Свима се учини да иду право на њих. Песма замуче.

— Певај!... заповеди Вељко строго. — Шта си се толико препао! Ако ове две одоше у блиски Озрен, друга, бели, неће!...

И та идућа, за чији лет турски тобџија спусти цев мало ниже али задржа исти правац, полете право, као да свесно тражи то друштво које пева и својим гочем као да изазива и подругује се тутњави топовској.

Осетише је сви да им право долази у госте. Осетише је Вељкови бећари, пудљиви Цигани и Стеван Живковић: осети је и Вељко; осети је и његова мати на чардаку. Нико се не крену с места: Вељко и његови другови из навике да се никад не уклањају; остали из страха од Вељка.

— Ова је сигурно наша!... насмеја се Вељко грохотом.

Једва заврши, кад кумбара улете у двориште, два корака од постављена стола, рикну у паду и подиже у вис високи стуб земље.

Отпоче потом да се окреће у ковитлац, кроз језиво звиждукање, као да је хтела да их мало позабави. И да код свију њих није било помисли на смртну опасност, можда би се загледали у њу радознало и питали се кад ће да престане са окретањем.

Само за тих неколико тренутака ишчекивања, сваки од њих се опростио са животом, али не с неким прибраним мислима у глави, него осећањем, свим тим нагонским и животним, које преплављује једно људско биће кад је смрт неминовна, кад је ту, скоро видљива, готова да замахне у тренутку и покоси. У свакоме од њих, ма колико да су били храбри, јаукну душа од жалости за животом.

— „Мене неће!.. помисли Вељко прибрано и осмехну се. „Али да хоће Стевана! Потражио бих после онога

турског тобџију, кад се све ово буде свршило, да га обдарим!..“

— Та пуцај!.. узвикну он срдито, кад виде колико се кумбара окреће у ковитлац. — Пуцај!.. Да си случајно наишла на жене и децу, одавно би рукнула!...

Бомба као да је очекивала ту увреду. Распрсну се у окретању и просу на све стране пламен и гвожђе, у виду лепезе. Рикну срдито у експлозији и отскочи са земље. Ваздух се затресе као од изненадне олује и тутањ одјекну болно у ушима свију. Зачу се како се нешто ломи, чупа и кида. Гране од дуда полетеше у вис, као да их неки џиновски дах из земље хтеде да одува с дебла. Парчад гвожђа се забише у дрво, у сто, у зидове куће, на којој пробуши пенџерлију. Зачуше се само два људска узвика. Држећи провађени гоч на трбуху, гочобија се изврну наузнак и Стеван Живковић паде са столице.

То би све. Сви присутни погледаше махинално око себе, да виде ко је остао на своме месту.

— Ене!.. узвикну Вељко кад виде да Стеван паде са седишта на земљу. — Ја чуда голема!... Зачуди се кад виде да је случај погодио оно што је он желео. — Погоди у писара, половину од човека! Погоди га као да је он неки брег или кућа!... И како да нађе баш њега, најстрашљивијег од свију међу нама, чак и од Цигана?... Како у писара Карађорђевог и советника Миленковог? Ама, знао сам ја да ће право на њега; видело му се на лицу да му срце игра ситниш док је бомба летела овамо и окретала му се пред очима као ченгија!.. А теби ништа?... окрену се он гочобији, који се био преврнуо на леђа од страха. — Можда те је то и спасло! Да си био на ногама, преполовила би те преко појаса, и где бих после нашао тако доброг гочобију?... Било би ми теже да си ти погинуо него што видим Стевана Живковића на тлу!

— Није ни он много оштећен!.. узвикну један од бећара који су се били нагнули над Стеваном. — Окрзнуло му једно парче гранате лист на нози.

Вељко то не дочу. Задовољан је. У томе тренутку заборавља на Фатиму и туга као да бежи од њега.

Очи му сијају од задовољства, од жеље да се шали и смеје. У једном наглом покрету руке забаци фес с кићанком на затиљак и лице му пресијајкује.

— Како у писара?... понавља он и глас му исказује зачуђеност која је тако ретка код њега. — Ама баш као да сам му ја казао шта да ради и кога да гађа!.. Како у ту мешину пуну сурутке?... Кажете да није много оштећен!.. Носите га тамо у његову собу и зовите ранара да га лечи. Ако будемо приморани да се пробијемо кроз Турке, и ако он не буде могао с нама, отсеците му главу!.. Никад ми ни Карађорђе ни Совет не би опростили што допустих да им Турци заробе писара. Али, како да нађе најгорега међу нама?...

И кад Стевана одведоше, Вељко се окрену свирачима:

— Греби у то ћемане, дувај у ту зурлу, удри у тај гоч, што јаче можеш!.. Не бојте се више ничега!... Никад једна кумбара не пада на исто место!...

Затражи потом вина. Рече да хоће да пије за срећну рану Стевана Живковића и у здравље турскога топџије, који посла кумбару само њега ради, само да би Вељку учинио задовољства!

XVI

Опсада траје чврсто око Бање, грува, урла по планинама, урличе у ваздуху, диже стубове дима или стубове воде кад нека устаничка кумбара, испаљена из топа под Озреном, погоди у мирну и безазлену Моравицу и подигне у зрак водоскок, који на сунцу изгледа као да је од кристала.

Ноћу, док је мало местанце скоро у потпуноме мраку, запале се ватре код турске војске, по околним врховима и моравичкој долини, и у дугоме низу пламена опкољавају место ватреним појасом, који блиста у ноћи неједнаком силином светлости и трепеће у помрчини.

Високе планине ћуте, испражњене од звериња, које се повуче дубље у гору, чим око Бање настаде

тресак кумбара и свакодневно халакање људи. Ћуте високе планине и врховима се упињу ведром летњем небу. Тог дана страховита горштачка и летња олуја нападе војску опсађених и опсадника, напуни им водом ровове, овлажи барут и кремење на пушкама и пиштољима, расхлади мало борачки темперамент и крв пуну злоће и убилачких нагона. Изривена и опрана земља, мирише сада двогубо и као да у долини плаче необрађена ораница. Поломљена ситна граб у доњем делу Озрена, при подножју, одмах изнад варошице, мирише тужно и опојно и на расцепаним гранчицама од турских кумбара плаче летњи сок, који је с пролећа био пријурио из корена у дебло, да храни животом и оплоди ситним зеленим лишћем.

У дворишту Вељкове куће, испод оног кобног дуда, који онда затресе тутањ кумбаре, седи Вељко с Танасијем Чарапићем и с још неколицином својих бећара. Пију и ћуте.

Пију без речи, као да су онемели. Више глава им шапуће израњављени дуд, од лаког даха који је заостао после олује и кроз ноћ силази са Озрена. Свугде влада тишина, као да место не трпи од рата и опсаде. По каткад, у тишини коју се нико од њих не усуђује да прекине, чује се непрекидан ток речице, која с Врела жури Моравици.

Не ћуте Вељко и дружина од страха, од сутрашњице. Још су јаки да се одупру; имају још увек хране и муниције за три месеца, и сваки од њих у мислима благосиља Карађорђа који нареди да хиљаду осамсто осма буде година рчка, који скупља све што нађе и ставља настрану, злу не требало.

Главе им падају на прса од умора и тешке несанице, коју подносе више од два месеца. Сви знају за сан само дању, кад Вељко може са висоравни изнад бањске цркавице све да види и да прими сваки уговорени знак од опсађених. Чим падне ноћ, стражаре сви будно, почев од Вељка па до најмлађега међу устаницима, јер Турци могу да навале изненадно, по ноћи, и да покушају пробој где било.

Дању једино може Вељко да прилегне. Само кад заспи удаљи се од њега појава Фатиме и оставља га на миру. Срце му је још пуно успомена, које се полагано слажу на душу и тиште непрекидно. Ноћи су му нарочито тешке и оваква бдења с друштвом, крај чаше, удаљавају од њега, колико је то могућно према јачини преживљавања, појаву Туркиње која крај њега постаде блага и тиха као срна од оне ноћи кад је спасе од медведа.

Ова ноћ је нарочито пуна ишчекивања и нестрпљења. Још пре петнаест дана посла Вељко Сламку и још једнога бећара да се пробију кроз Турке, сазнају где се налази Карађорђе и умоле га да се лично крене на Бању и ослободи је опсаде. При поласку Сламка обећа да ће се баш те ноћи вратити с вестима од Вожда, макар морао јурити неколико дана и ноћи без одмора. Сламку посла Вељко да се лукаво и лисичје пробије кроз опсадну војску, да после јури Карађорђу без помисли на замор; другога бећара му даде као друга, који ће боље и течније да говори Карађорђу од мучавога Сламке, и боље да исприча Вељку то што је Карађорђе отпоручио.

Ноћ је мирна. Не чује се ниједан топ, ниједна пушка. Зна Вељко на коме се месту има пробити Сламка и његов друг, па нареди да се неколицина најсмелијих бећара приближе што је могућно више турским опкопима, прихвате и бране Вождове гласнике, на случај да их Турци примете и покушају да ухвате или убију.

Пије Вељко ћутећи и срце му је стегнуто од слутње. Кад је требало да за тај опасни посао пошаље двојицу од својих најпоузданијих људи, помислио је одмах на Сламку. Послао га и покајао се; било је и других међу бећарима, на које се смео ослонити. Зашто је од себе одвојио момка од којега није било вернијег? Осетио је још првога дана празнину око себе. Недостајало му је још једног ближег људског лица, које је био навикао да одмах сагледа свакога јутра, чим сиђе низ степенице и затражи да му се доведе опремљени Кушља.

Танасије Чарапић као да погађа о чему Вељко размишља и говори:

— Не брини се, побратиме, за твојега Сламку. Пробиће се тај па да су Турци све један до другога! Провући ће се само да би ти доказао да је у стању све да учини и постигне.

— Није то мени потребно... одговори му Вељко мрачно. Знам ја да је у стању да покуша Озрен да покрене, ако му то будем затражио, и да се после убије кад увиди да је то нешто немогућно; али, каква хасна од свега тога, ако му се нешто догоди?.. Богами, тешко ми је признати, постао сам због тога момка као нека жена, која седи крај ватре и замишља нешто најгоре?..

— Шта да радиш?.. Ратујемо...

— Ратујемо, јест... Али кад би човек био у стању да своје срце остави дома кад се крене у војну, па да никога не воли и никога не жали! Видиш, побратиме, ја не жалим самога себе. Готов сам да поднесем сваку муку, да будем без милости, да не штедим друге као ни себе, да натерам рођенога брата у ватру из које знам да неће изнети главе, баш зато што је Вељков брат, и што не сме да буде кукавица, а стегло ми се срце због Сламке, као да су Турци успели да прегазе Моравицу па их ја једва зауставио иза бањскога амама!..

Танасија Чарапића чуде те Вељкове речи. Никад га досад није чуо да исказује страховање за кога било крај себе. Дете судбине и ратничке среће чврстога срца у грудима, ако у суштини није немилосрдан и потеже сабљом на своје око себе само у часовима љутине, Вељко никад не исказа слабост. Отворен, дрзак, хвалисав по каткад, кад је раздраган због неког успеха, готов да погине за пријатељску реч, раскошан у осећањима кад треба да похвали или да награди, Вељко крије брижљиво сва своја осећања и сумњања. Можда нико у свој српској војсци није толико свестан свога имена и славе; можда нико, осим Карађорђе, не осећа тако јако тежину свога имена.

„То је све због буле!..“ размишља Танасије Чарапић, али се добро чува да искаже ту мисао. Осећа

он да је нешто поклекнуло у Вељку од онога дана кад мртву Фатиму веза коњу на леђа и посла је у турски логор. Није то клонулост која нагриза храброст или се преноси и на друге; нема у томе никакве опасности за одбрану Бање и вољу да се истраје до краја. То је једино у Вељковој души, за њега самога, за лична трпљења која је можда вечерас случајно одао од себе.

— Ко зна... говори му гласно Танасије једну сасвим другу мисао и баца мрачан поглед на кућу у којој више није било буле. — Можда ће се вратити обојица, можда само један...

— Ја не знам шта бих дао кад би тај један био мој Сламка. Тога сам момка наишао првога на друму. Он ми прво поверова и крену се без речи за мном. Никад га не чух да је незадовољан или да гуњђа у прикрајку; никад не би ни уморан ни болестан. Ако не може да говори, ако није згодан за песму, пиће или шалу, могао сам од њега да затражим да, мени за љубав, скочи с највеће стене на Озрену. И он би то учинио, иако би знао да мора неминовно да погине.

— Има их толико, који би, можда, то исто учинили за тебе, као твој Сламка.

— Не сумњам; само ниједан то не би као он.

— Како то?..

— Сваки би од њих упитао зашто је то потребно Сламка би скочио и ни речи не би проговорио. Иако знам шта вреде моји људи ипак мислим да нико то не би учинио пре него упита зашто то ради и чему је његова жртва.

— Ја бих скочио ако би то било на ползу некоме: не бих се устезао ни за тренутак; али тако, како би био Сламка у стању да учини, не бих никада...

— Ето, видиш да сам рекао истину? Знам ја шта вреди сваки око мене. Никад се нико не пожали на Сламку да је некога покрао, да је кога тукао или извршио неко насиље над женом. Био је бољи од свакога међу бећарима, веруј ми; ја то никад нисам хтео да му покажем, али сам га волео више од свакога и било ми је толико тешко кад му нешто понудим, а он

порумени и одбије... Само, не знам, зашто послах с њим онога другога, Јована. Похлепан је на пару, лукав и потуљен. Све ми се чини да се Сламку не би ништа догодило да сам с њим послао неког другог човека!...

— Ама, побратиме... опомену га Чарапић, ти га жалиш као да су те обавестили да је мртав...

У томе тренутку негде припуцаше пушке. Вељку се учини да пуцњава долази са оне стране где је Сламка имао да се пробије кроз Турке, кад се буде враћао с вестима од Вожда.

То што је он осећао за Сламку и није смео да искаже било је сажаљење за оне које је унесрећила судбина. Често пута тврд у животу, носио је у себи Вељко ипак ризницу осећања дубоких и разноликих. Он је увек брзо исказивао све што је имао од хајдучког у себи, али је свесно крио сажаљење и љубав према другима, као нешто што хајдук Вељко не сме никоме да покаже без штете по себе.

Кад се најзад после дужег чекања зачу коњски топот у даљини, Вељко истрча на капију. Топот се проносио далеко кроз мирну ноћ. Слушајући га како се све више приближава, Вељко је у памети замишљао где се у томе тренутку налази поворка. Безмерна Сламкина оданост била је у њему пробудила нешто дотле незнано, очинско и толико слично, што никоме није смео да искаже.

— Сламка?... упита он, занесен тим пророчким у себи, трудећи се да разазна његову прилику међу коњаницима.

Нико му не одговори.

— Где је Сламка?... понови он страховитим гласом, пуним нечувене узнемирености.

— Остао... одговори му неко неодлучно.

— Остао?... Где то?...

Нико не одговори.

— Шта је?... затутња његов глас пред капијом с једним изразом тешке претње. Рука му се принесе силају. Био је готов да пуца у гомилу, па кога погоди.

— Зар нико не одговара? . . . упита он још једном, као ван себе од љутине.

— Остаде код Турака . . . одговори му један одлучан глас из дружине.

— Ко је тај што говори? . .

— Један који ће се сам јавити, кад то буде затребало.

Вељко предосети тајанственост у тим речима.

— Где је Јован? . . .

— Ево ме.

— Хајде са мном. Остали нека остану на месту и нико да не оде без мога одобрења. „Прво Фатима, па сад Сламка"! . . . помисли он у себи, газећи чврсто већ занесен помишљу на казну.

Седе затим на своје место за столом. Извађени пиштољ из силаја не хтеде да врати за појас; одапета, да му се не проспе чанак, стави га преда се, на сто.

— Говори! . . . заповеди он, кад се Јован заустави пред њим. — Шта се то догодило Сламки? . . .

Слутња нечега необичнога испуни му душу. Сети се да је обојици обећао педесет дуката, ако буду извршили задатак. Сламка је отишао из љубави према опасности и оданости према њему; овај други ради награде.

— Убише га Турци . . . одврати му момак равнодушно, а у гласу му Вељко осети неодлучност.

— Добро. О томе ћемо после разговарати. Остао је код Турака, велиш; видећемо како и зашто. Нађосте ли Карађорђа? . . .

— Нађосмо га. Тек се био вратио из Новога Пазара. Бејаше дошао у Ћуприју. Ту остави Младена Миловановића, капетана Радича Петровића и Петра Јокића, да копају неке шанчеве.

— И? . . .

— Испричасмо све до речи као што си нам био наредио. Могли смо се вратити још пре недељу дана, али нам Карађорђе то не хтеде допустити.

— Зашто? . . .

— Рече: „Не бојим се ја којекуде, за Бању кад је Вељко брани. Може, којекуде, да издржи још недељу дана, док не посвршавам неке послове; после ћемо сви заједно на Турке; ви ћете се, којекуде, опет пробити кроз њих и јавити Вељку за мој долазак".

— И где синоћ остависте Карађорђа? . . .

— При изласку из бањске клисуре. Војску уложи дуж Моравице. Појаха потом коња и пође с нама да му покажемо које су положаје похватали Турци око Бање и где им се налазе опкопи. С једне узвишице код села Ресника разгледа положаје и нама нареди да ти кажемо да ће сутра ударити на Турке иза леђа; да пазиш на његов долазак; да појачаш војску на свима другим странама и задржиш мало онамо куда ће он да удари, како Турци на осталим положајима, кад буду видели Карађорђеву војску, не би навалили свом силом, пробили опсаду и појавили се теби самоме иза леђа или у бок . . .

— Кад Карађорђе намерава да удари? . . .

Не рече ништа више него ово: „Којекуде, рецките Вељку, да ћу ја рано одавде, а он нека с висова пази на мој долазак и удари у исто време кад и ја. После ћемо, којекуде, да видимо шта ћемо и како ћемо."

— Добро је. Биће као што жели Карађорђе. . . А сад, реци ми где остаде Сламка? . . .

— Убише га Турци. . .

— Како? . . .

— Из пушака. . .

— Кад? . . .

— Кад смо се већ били пробили и пошли овамо.

— Јесу ли то оне пушке које смо ми овде чули? . . .

— Ваљда; других није било. . .

— Лаже! . . зачу се један глас од оних које је Вељко био послао у сретање Сламки и Јовану.

— Нека дође овамо тај који то каже. . .

— Зашто лаже Јован? . . .

— Лаже зато што нису Турци пуцали, него ми. . .

— Зашто вам је било потребно пуцати?...

— Видели смо сви добро кад се Јован провукао кроз њихове редове. Били смо се сасвим близу примакли да би смо се њему и Сламки нашли од помоћи. Јован се сам појавио; Сламке није било. Кад је већ био прошао, осетило се неко комешање међу Турцима. Да бисмо их преварили да не спазе човека који се полагано приближавао нама, педесет корачаји ниже, ми смо осули паљбу из пушака; Турци су припуцали тек после. Идући овамо, питали смо га за Сламку; он нам је одговорио да су га убили Турци, кад су се провлачили кроз њихове опкопе. То не може никако да буде истина! Ја сам се био допузао на педесет аршина далеко од турских ровова; близина и остатак њихових ватри помогле су ми да све видим добро. Њихове страже су биле истурене напред; сви остали су спавали у шаторима или надалеко од ватре; то је помогло Јовану који је, срећом, успео да се провуче између двојице стражара, а да га они не спазе. Ми смо нарочито пазили на шиљбоке, на случај да они примете Сламку и Јована. Припуцали смо тек после, више из радости што је један од наших успео да им се два пута пробије кроз редове, него из неке потребе.

Вељко устаде. Узе пиштољ са стола. Полагано, пазећи да му се не окине у руци, спусти ороз. Крај све сурове дисциплине, злочин је био доста чест међу његовим бећарима, због свађе, због поделе плаћке или у пијанству. Такве случајеве он је судио сам, одмах, лично, не тражећи ничији савет нити какву другу пресуду сем своје намере да казни.

— Где је Сламка?... упита он леденим гласом, држећи тешки кремењак за врх од цеви. — Чуо си шта каже овај човек?...

— Чуо сам; али то не мора да буде тако!...

— Него како?...

— Договорили смо се при повратку да не би требало да се заједно пробијемо кроз Турке, као што смо урадили првога пута, него одвојено; то је мање опасно и...

— И?...

— Ја сам прошао, он ваљда није...

— Како то?... „Ваљда није“?... Не рече ли ми мало пре да су га Турци убили из пушака?...

— Јесам; веровао сам да је тако морало бити, чим га није било одмах међу нама...

— Сви ми видимо, заиста, да га нема. С тобом је отишао, с тобом је имао да се врати. Овај човек тврди да Сламка није био убијен тако, ватром из пушка. Говори одмах где је мој Сламка?... упита он претећи.

— Не могу ништа друго да кажем.

— Казаћеш, буди без бриге!.. опомену га Вељко. — Ја сам био обећао педесет дуката: по двадесет и пет свакоме, ако се будете заједно вратили; педесет ипак ако само један дође од вас и донесе ми вест од Вожда. Је ли тако било?...

— Јест.

— Ја погађам шта се догодило. Хтео си за себе свих педесет дуката. Говори!...

Човек ћутата.

— Ти си поверовао да је Вељка лако слагати!... Убили га Турци из пушака, а сви твоји другови тврде да су само они пуцали. Је ли тако било?... окрену се он људима. који су се били окупили на капији.

— Јест, јест... нису Турци пуцали!... Јован је сам прошао; Сламке није било крај њега!...

Вељко завуче руку у џеп. Извади кесу с дукатима, коју је био спремио да награди Сламку и Јована, и даде је ономе који први узвикну да Јована лаже.

— Узми то и подели с друговима!...

Окрену се потом Јовану:

— Како уби онаквога човека?... упита он бесно и дисање му постаде кратко и усиљено. — Сигурно иза леђа, кад се не нада? Јер да си стао пред Сламку с јатаганом у руци, он би ми донео вести од Вожда, никако ти!...

Предосећајући шта ће да буде, Јован не одговори. Његова десница се брзо принесе силају. Није био

успео ни да се дохвати оружја, кад Вељко замахну из све снаге руком у којој је држао кремењак. Окована јабука од пиштоља наиђе на слепоочницу и пробуши је у тренутку. Човек се сруши. . .

XVII

Не склопи очи Вељко целе ноћи, живећи за све време у успоменама на оне који су за тако кратко време ишчезли. Без иједне речи после страшне казне над Јованом, попе се уз степенице куће, уђе у собу, упали свећу и баци се на постељу одевен, растужен, дршћући још увек од љутине и задовољене освете над кривцем.

Око њега набујаше успомене са свију страна, да му смање отпорност и са свом силином у жалости навале на срце.

Пати Вељко. У памети му се наизменично појављују два лица и као да се препиру око тога да што дуже остану пред његовим очима. Више није било ни ње ни Сламке крај њега. Успомене на њих двоје нису биле више нешто што је постојало само у његовој души; оне су сада биле пријатељи, невидовни за сваког другог сем за њега; пријатељи, стари, сигурни и верни, којима он сме да се повери и да нико на свету не дозна за слабости под којима попушта душа хајдук Вељкова, кад је сама, на муци и остављена самој себи.

Зашто сада да смрт Сламкина изазове у њему сећање на све то? Јесу ли се успомене мртвих удружиле да га ослабе и изазову у њему све оно људско којему је до тога дана био толико подложан? Хоће ли он од тога да попусти, као нека жена, а сутра иде у сретање Карађорђу, ономе истоме који му допусти да иде у Црну реку и да је буни?

Устаде хитро с постеље. Побеже из те одаје успомена, као да га из ње гони нека смртна опасност.

Напољу је зора отпочињала да се појављује изнад Превалца, и он се изненади да је тако дуго остао у соби, подан томе немушкоме у себи. Као и све страсне

природе, он је у себи носио драгоцену ризницу предосећања живота, одушевљења, вере и полета за будућност. Ах, овај дан има да буде нешто велико и необично.

Кад уђе у двориште упути се право штали. Помисао да тамо неће да наиђе на Сламку овлада њиме још једном. Пошто учини један покрет раменима, као да се отреса нечега, Вељко се приближи вратима и отвори их широм...

Не хтеде да погледа на празну постељу Сламкину нити да види његово оружје извешано по зидовима. Упути се право Кушљи, који га познаде и захрза.

Вељко му се приближи. Потапша га по сапима и твердом трбуху, кроз неколико речи милоште, која је тога јутра била неисказана. Загледа га потом са свију страна, дивећи се линијама и снази његових витких ногу, лабудовскоме врату и ширини прсију. Каква чудесна животиња, какав ратнички бес у целоме бићу, какво разумевање у тренуцима опасности кад треба да спасава јунака којега носи на својим плећима! И у једноме тренутку, кад га Кушља њуши и додирну меканом губицом по образу, Вељко се прену, обви му руке око врата и кликну разнежено:

— Кушљо, Кушљо, бре! . .

Ето, и ту је било живота, у томе што је дисало тако топло крај њега и живело још увек, у томе коњу који осећа његово присуство и радује му се; у томе што постоји још увек, што воли, што не зна за људску реч и милује губицом и зна за верност. Живот и то што је данас имао да издржи и да подели братски с с тим парипом. Оно тамо, што је остало у соби, то је прошло и мртво, то више не може да корача крај њега, да крепи у часовима сумњања и да одмара, и то има да ишчезне што пре, јер он тако жели. Јер шта је то што га је толико затресло, ако не смрт, коју је он загледао са свију страна и чикао је у хиљадама прилика? Шта чека њега, можда још данас, ако не то исто? Ко зна да и њему неће Турци ставити између ногу његову одрезану главу, као што учини с бегом подгорачким, кад га погуби на мегдану крај бањскога амама? . . .

Скиде потом решето и зобницу из зида. Из отвореног цака, у коме је била зоб, одвоји двогуби оброк за Кушљу. Изиђе пред шталу, прорешета, стави у зобницу и затим је обеси Кушљи о врат.

Радостан, Кушља направи неколико кругова у ваздуху својим потшишаним репом, и потом отпоче да млави зоб као у жрвњу. Вељко му поново на леђа спусти своју руку, обиђе га са свију страна, загледа му копите и потом му обриса очи што је могао нежније, и изиђе напоље.

Дан се ближио. Пуцњава око Бање личила је на неко безуспешно чаркање предстража. Озрен је изазивачки примао одјеке тога што се догађало у долини, одбацујући после срдито од себе ту тутњаву поново у долину, онима који су му је слали.

— Хеј, момци!... викну Вељко чим изиђе из штале. — Воду и пешкир брзо. Чекрк на бунару зацијука скоро одмах под нечијом руком. Не обзирући се више ни на шта, го као црв, он се приближи једној клупи у дворишту.

— Дај прво у вргу за руке и очи... нареди он бећару. — После, кад будем умио лице, попни се на ту клупу и сипај воду полагано, прво по врату, после на једно и друго раме.

Хладноћа бунарске воде му разбистри мозак и одагна од њега трагове непроспаване и тешке ноћи. Зора на помолу и свежина танкога млаза по телу, послаше му у вене нову и заталасану крв, која заструја брже. Од снажног трљања поцрвене му кожа на рукама и грудима. Указа се у свој мушкој лепоти, велики и јак, скројен као неки антички тркач, мишица извајаних, округлих, пуних покрета и живота. Од хладне воде затрепта на њему свака жилица и опи се свежином. Кроз неко дубоко мумлање задовољства, кад први млазеви воде престадоше да га гоне на дрхтавицу, он повика бећару на клупи:

— Сипај, сипај још!.. Овде на лево раме... дед још мало по врату!.. Дај сад тај остатак из кове. Изручи ми га на теме одједном.

— Иди сад горе у моју собу. Дај ми из сандука с леве стране врата, оне свилене црвене чакшире и један пар доњега рубља. Узми с врха, који ти падне под руку. Донеси прво то...

— А кошуљу?..

— Будало!.. Јесам ли ти тражио кошуљу?.. љутну се Вељко. — Дај ми оно што ти тражим и не брини се да ли сам нешто заборавио...

Бећар изненађено слеже раменима и оде. Док је он тражио ствари, Вељко се дуго брисао по целоме телу, сав загрејан од снажног трљања на сред дворишта,

— Види се да нема мојега Сламке!.. уздахну он. — Донеси ми сада оне чизме што стоје с десне стране сандука и упамти добро, не оне с леве. Донеси затим сабљу, ону о зиду, коју ћеш прво видети према себи, чим будеш отворио врата. Отвори затим онај други сандук крај постеље. Наћи ћеш у њему један силај, нов, од црвене коже, искићен самом срмом. Има у истоме сандуку неколико фесова; одабери један чија је кићанка најдужа. Јеси ли запамтио?.. Што ме гледаш тако разрогачено? Пожури се. Треба ти после напојити Кушљу и оседлати га; али, никако га не треба узнемиравати ако није појео сву зоб из зобнице...

И отпоче потом да се облачи, пажљиво и полагано, као да се спрема у сватове. Срце му је било пуно неке нове снаге. Авантура коју је смислио за себе тога дана, привлачила га себи свом силином, као дуго жељена жена. Састанак с Карађорђем испуњавао га и зебњом и поносом. Сам Вожд се био кренуо с војском да га ослободи опсаде, кроз коју би се он одавно пробио, да су били у питању само он и његови бећари.

У чизмама, са сребрним мамузама на петама, које су блистале и звецкале некако мекше у ходу, утегнут око стаса новим силајем, у широким као крв црвеним чакширама од тешке свиле, накривљена феса, чија је густа кићанка падала на теме, наг до појаса, Вељко је био чудовишан и леп. Очи су му блескале ватром кроз коју је пробијала нека грозничава радост. Ослобађао се прошлости и свих болова и постајао Вељко, биће независно и дрско, биће самосвојно, оделито од дру-

гих личношћу, која је нешто изванредно, која га створила у то срећно доба кад се толико ценила лична вредност. Са тога што је он данас намеравао да учини повраћала се код њега вера у моћ сабље и у ратничку срећу, и растао у њему динамизам телесних и духовних снага.

Био је леп тога дана, леп чудесно, раскошан у држању, господар, витез који ће кроз неколико тренутака да се крене у борбу, наг до појаса, да се на бесноме Кушљи разигра на домак турским очима и пушкама. Све је на њему пуцало од снаге и свеснога беса. Мишићи су отскакали од жилавога грудног коша и рибићи играли на рукама, дугим, облим, мушким и мањавим. Груди су му биле широке и пљосната рамена права, врат дебео и изазивачки, кости чврсте, стас витак, мекан и на изглед фини као у жене.

Све те линије на телу које су живеле и покретале се без напора и следовале намераиа тела, чиниле су потпуну хармонију тога што је природа била дала Вељку обема рукама и што је он умео да цени и чува. Све је то било његово, саставни део снаге и здравља, централна тачка његове мушке силе. Све се на томе телу покоравало вољи, све се напињало да прсне кад је у Вељковом мозгу блескала помисао отпора или напада. Није било на томе телу неке непотребне дебљине; није било мишића утопљених у сало и навиклих на ленствовање; није било делића који ће да изда у извесним тренуцима, када је требало све то да се покрене кроз силину напора. У тој чудесној машини људској све је било уравнотежено, равномерно, сразмерно, унапред одмерено и као извајано. Сваки је мишић имао своју облину, свака кост свој цртеж, сваки покрет своју линију на кожи, врућој, мургастој, топлој на први поглед испод које је живела она тајанствена сила, која је све то покретала и одржавала.

Док је бећар појио оседланога Кушљу на бунару, пиштоља високо заденутих на силај, да га хладне и ковапе јабуке кундака додирују по голим прсима, Вељко је према стасу дотеривао дужину свиленога и црвеног гајтана, пребаченог преко рамена, о који је била обе-

шена крива и окићена сабља. Од црвених чакшира, од црвенога феса, од свега тога што је имало да дражи турско око и да га укаже видљива на великој даљини, неко тамно црвенило као да је пробијало кроз Вељкову кожу и окружавало га нечим једва видљивим и тајанственим.

— Шта је то, побратиме?... упита га Танасије Чарапић, који се у томе тренутку појави из куће, у којој је тамновао Стеван Живковић.

— Као што видиш, побратиме... Нешто сасвим ново и за Вељка и за Турке!... Јеси ли готов?

— Сасвим.

— Молим те, иди одмах на пољаницу на Озрену. Одатле се може видети цела долина, до уласка у клисуру. Чим будеш видео да се тамо креће Карађорђева војска, опали оба пиштоља из силаја, брзо један за другим. То ће ми бити знак да треба да се кренем од кућа, да се пробијем кроз Турке и идем у сусрет Карађорђу. Треба да му покажем с које је стране најбоље ударити, па да једном одагнамо ове гадове око Бање!..

— Хоћеш ли му у сусрет тако полунаг?...

— Дабоме. Шта те то чуди?... Биће данас врућине какве још нисмо имали овога лета.

— Шта ли ће Карађорђе да помисли кад те буде сагледао таквога?...

— Помислиће да сам луд и насмејаће се. Него пожури што пре уз Озрен. Ах, умало не заборавих. Ко зна шта ће све данас да се догоди... рече он значајним гласом, знајући да га Стеван Живковић ослушкује са свога прозора. — Ако будеш видео да рањени Стеван не може с нама било у гоњење Турака, било у неко бежање пред њима, слободно му одруби главу с рамена! Његова смрт мени на душу... Јеси ли разумео?...

— Буди без бриге! Одох ја на Озрен. Очекуј моје пиштоље, и нека ти је срећан пут!

XVIII

Сунце тек што је било осветлило шиљак на Ртњу, кад Вељко зачу с пољанице на Озрену два пуцња Танасијева пиштоља.

Прискочи одмах Кушљи, којег је један од момака вадао по дворишту, опроба му колан руком, прекрсти се три пута и баци му се на леђа.

— Моју бакрачлију!.. узвикну он. — Заборавио сам да ти кажем да ми је треба скинути са зида и донети. Има их три окачене. Узми ону из средине, татарску нагајку, с дршком од кости. Жури се!

Кушља под њим немиран и нестрпљив, сав у трептању да излети на ширину и појури. Свакога дана излећу тако њих двојица и брекћу од поноса, својима на радост, Турцима на бес, кад виде да су узалудне толике пушке које су уперене на њихове покретне и изазивачке прилике.

Од црвених чакшира, које Вељко носи само у свечаним приликама, стукнуо је прво Кушља, загледао се у њих избуљеним очима и фркнуо незадовољно кроз сухе ноздрве. Двогуби оброк зоби учини да све бесни у њему од снаге, која тражи замора и прилике да се истроши. Вене по ногама и трбуху набујале су му да прсну од бректања. Није он зазрео од Вељкових црвених чакшира зато што га страши та боја; то је више кокетерија с његове стране, покушај да скрене пажњу на себе и своје нестрпљење, и нагонско предосећање да овај дан неће да буде као неки други, него нешто озбиљније и много теже за његове ноге и брзину.

Кад пред собом виде широм отворене вратнице Кушља јурну напред, високо уздигнута врата, не че, кајући да га Вељко притегне коленима или боцне мамузама. У трку који је звекетао по камењу, спустишсе право амаму, минуше поред места на коме поделише мегдан с бегом подгорачким и полетеше друмом, изложени турској ватри с десне обале Моравице.

Појурише без обзира. Док брекће Кушља, подиграва и покушава да узме ђем на зуб, љут што Вељко не жели да га пусти да јурне из све снаге напред,

Вељку пријатно и лако нагоме до појаса. У брзоме трку одлеће му сабља устрану и удара Кушљу по боковима. Топли летњи дах милује му обнажени труп, срдачно и мекано, као да га по кожи дирају многи женски прсти. Ветар му дува испод мишица кад их одвоји од тела, обвија му струк неким покретним велом, који се непрестано окреће око његовога стаса, па мами у њему и изазива сву снагу живота, сву радост која живи после свега што је претрпео прошле ноћи.

Ослобођен туге, ослобођен љубави, увиђа Вељко да му је само тако могућан живот, да је само тако потпуно срећан; сусрет са Арабљанком у харему подгорачкога бега, то је била заседа судбине, коју је он једва избегао, да више никад не доведе себе до заборава због жене.

Кушља одмиче у оштроме касу, скреће узвишицом лево од друма и избија на широку висораван више Градашнице.

То су последњи устанички опкопи, што с те висине чувају Бању од напада с друма, који води Алексинцу и Делиграду. С те стране има данас да удари Карађорђе; ту Турци имају да упадну између две ватре и да се прецепе надвоје.

Тим делом одбране, од подножја Озрена па до опкопа који се после протежу ивицом паланке према Моравици и бране Турцима да је прегазе, заповеда Никола Абраш, Вељков побратим и буљубаша. Тај човек је тврд, неповерљив, строг, тврдоглав и настран, али јунак, хладан, без фантастичности Вељкове, без његове маште и раскошности, повучен у себе и увек изложен драговољно онамо где се највише пада, где кумбара најчешће урличе. То је човек поуздан, коме Вељко верује и кога воли; то је други Сламка по оданости, коју не исказује али ипак човек који има своје мишљење, своју вољу и реч, коју није могао ипак до краја да жртвује Вељку.

Вељко се заустави пред Абрашевим шатором и даде задиханога Кушљу Абрашевом сејизу.

— Где је Абраш?..

— У шатору, тек што је легао; остали смо на ногама целе ноћи и прилеже мало да отпочине. . .

— Изабрао је рђав дан! . . насмеја се Вељко. Синоћ је после казне над Јованом, издао потребне заповести свима заповедницима опкопа према Турцима које је требало по сваку цену задржати на месту, док се буде вршио пробој. Абраша, на чијем је делу Карађорђе имао да изврши напад, хтео је Вељко сам да обавести о свему.

— Устај, побратиме. . . викну Вељко јако, улазећи у шатор. — Идуће ноћи, јамчим ти, спаваћемо сви од заласка сунца па сутрадан до у подне. . .

Абраш тешко отвори очи и протрља их песницом.

— Шта се то догађа? . . упита, мучећи се очевидно да се отргне од сна.

— Устај, Абрашу! . . Долази нам сам Карађорђе у помоћ. Данас треба да разбијемо Турке и да се ослободимо опсаде. Биће после спавања, јела и пића до миле воље, само док се једном отресемо ових гадова око Бање! . .

— Шта је то? . . зачуди се Абраш. — Ти си го?..

— Не сасвим; само до појаса. . . насмеја се Вељко. — Врућина ми је данас. . .

— Зар ћеш тако да дочекаш Карађорђа? . .

— Нећу га ја дочекивати; идем му у сретање. Хоћу јутрос да се пробијем кроз Турке, да га сретнем на путу и покажем где би било најбоље да удари. Хајде, изиђи напоље, да се договоримо где треба Карађорђе да груне са својима. То има да се сврши пред твојим опкопима. . .

— И ти ћеш му ипак тако у сретање? . . исказа Абраш још једном своје чуђење.

— Море, остави то настрану! . . одговори Вељко. — Шта је теби толико стало до тога? . . Имамо много важнијих ствари за договор. Хајдемо напоље! . . .

Изиђоше потом. Сунце је већ осветљавало далеки излазак из клисуре. Карађорђе је сигурно досад већ

ишао право кроз сунце Бањи. Топао летњи зрак је још мирисао влагом од јучерашње олује.

— Шта мислиш? . . упита Вељко. — Где је најбоље да Вожд удари са свом силом? . .

— Заиста то може да буде само према мени. Мала Градашница не може да смета војсци у налету. Моравица је већ нешто друго; тамо треба познавати газове.

— Шта то говориш? . . упита га Вељко. — Ти као да спаваш још увек на ногама! . . Градашница се налази између тебе и Турака, не између Карађорђа и њих.

— Знам ја то. . . одврати Абраш мирно. — Мислио сам на своју војску. Намеравам да излазим из покопа, чим ви будете ударили опсадницима за леђа. . .

— Не! . . изјави Вељко одлучно. — Ти ћеш остати у опкопима и за живу главу се нећеш кренути ни корака напред.

— Зашто? . .

— Зато што ћу ја да будем крај тебе; ја ћу оценити да ли је то потребно или не.

— Пи ти идеш Карађорђу.

— Ја му идем, побратиме, али се и враћам натраг. Бојим се да останем ван логора. Ко зна шта се све може догодити у моме осуству на некој другој страни одбране.

— Да ли ти је зато, што се имаш пробити два пута за један дан кроз Турке, пало на ум да се скинеш наг до појаса, да би те лакше избушили? . .

— Погодио си! . . Баш зато! Тако ми се данас прохтело! . . Мало ми је да два пута прођем кроз њихове редове; то сам толико пута учинио; данас им пружам прилике де ме што боље избуше, као што кажеш, и да не морају да ми кваре одело! . .

— Ради како знаш. . .

— Та ја сам увек радио тако, како умем и знам, и хвала Богу! Него, је ли још читава она ћуприја на Градашници, крај оних воденица?

— Читава је; само крај ње су Турци поставили најгушћу посаду; они као да одавно наслућују то што ти намераваш да учиниш.

— Ништа не мари; пробићу се. Остани на своме месту и чекај на мој повратак. Нареди свима да не пуцају без велике невоље и да штеде џебану. Кад се будем вратио, видећемо шта нам треба чинити.

— Којим путем мислиш да се вратиш? . .

— Не знам; видећу; нареди да пазе на мој повратак, и због ом!

— Срећан ти пут! . . Сиђи бар на друм с коњем, кад си већ намеран да удариш преко моста; имаћеш одмах чист простор пред собом.

— Не брини се ништа, побратиме, на то сам већ помишљао. . . одговори му Вељко и појаха. — Ако те не мрзи да гледаш, стани тамо, крај опкопа и гледај шта ће се догодити. Пазите на мој повратак! . .

И одлете!

Савет Николе Абраша, дат у пријатељској намери, мало га наљути. И Совет у Београду, и војводе, и људи око њега, чинили су ту грешку што су његову храброст стављали на исту меру с лудилом. Обдарен здрављем, живаца увек уравнотежених, вођен такорећи инстинктивно онамо где је опасност била највећа, Вељко је надрастао бесно, али не и лудо. Он је у свакој прилици рачунао са опасношћу, мада она за њега није ништа значила. Његов здрав разум, његово хајдучко разумевање погибли, водили су га само у оно што је било људско и могућно. Онде где су други гледали само његову лудост, он је виђао могућност за коју треба мало више дрскости и много среће да би се успело. Али његова машта, која је знала да од сваког његовог подвига учини нешто дотле невиђено, нешто што дотле нико није урадио, учинила је да му име буде славно и да људи у његовим делима виде скоро једино безумље, које потпомаже једна луда срећа. Оно што је код њега било више него код ма кога у српској војсци, то је била моћ да буде сам, да сам напада, да се сам пробија кроз војске од неколико хиљада људи, исто

тако као што је умео да пати усамљен у својој соби у Бањи. Био је и сувише изнад обичног човека, да би се свима учинио нормалан.

Сам је био и овога јутра, кад слете на друм. Заустави Кушљу за неколико тренутака. Потапка га неколико пута снажно по витком врату, као што је увек чинио кад ће од њега да затреба нешто изванредно од напора.

Мост преко Градашнице био је далеко свега стотину метара од једне благе кривине; других стотину метара било је од турских опкопа, а страже сигурно, одмах уза сами мостић. После, иза тога, настајао је друм, који је имао да га одведе право у сусрет Карађорђу.

Густо растиње и дуги редови врба и топола крај речице имале су да га заштите од турскога ока, скоро до самога мостића. Како је реку могућно прегазити на свакоме кораку, Турци су нашли да ништа не добијају ако би мост порушили.

Вељко погна кушљу кораком. Идући свечано и крупно, Кушља отпоче да стриже устима. Наслућивао је да ће кроз тренутак да осети познати стисак коленима и две оштре мамузе у бедрима. Иза тога зеленила, које је ивичило мали планински поток, осећао је Кушља да се крије опасност, коју треба пребродити што је брже може.

На педесет корачаји пред мостом, Вељко извади дуги кремењак из силаја и загледа му пажљиво чанак. Сабљу извуче из корица и гајтаном је обеси о десницу. Накашља се неколико пута, као да ће да кликне да пева. Срце му закуца силовито, не од страха, од тога што ће да проживи у својој моћи осећања и у бесу самога себе.

Пљесну потом Кушљу по врату, стиште га јако коленима и подвикну:

— Кушљо, јуриш! . .

Коњ забректа. Уши положи на врат, саже мало главу и јурну раздражено. Оштре копите затутњаше у брзоме темпу по раскаљаноме друму, више којег се,

у јутарњој запари, сушило блато од јучерашње олује. Приближише се у лету густим врбама и јабланима. Налетеше на ћуприју дрско и изненадно, као кад ветар погони прашину пред собом. Једна групица Турака стајала је на друму и разговарала. Тога дана још није биле пуцњаве. Обале речице, букнуле у летње зеленило, чувале су и њих од устаничких пушака с висоравни изнад Градашнице.

Вељко налете на њих као олуја. Од беснога коња, који није презао ни од какве препреке, уклонише се пренераженi Турци, толико изненађени од појаве полунагога Вељка на Кушљи, да ниједноме од њих не паде на ум да учини макар и један покрет одбране. Освести их сам Вељко. У тренутку кад крај њих пројури захуктани Кушља и кад им синуше пред погледом црвене Вељкове чакшире, тресну кремењак Вељков и обори једнога међу њима, кроз узвик:

— Држ' Турчине!..

После тога пуцња, Кушља наже још брже, оборена врата, у скоковима без напора, пуним једне тек покретне силе. Иза моста ширина је била све већа пред њима; простор је певао у даљини кроз слободни зрак, који им је зујао крај ушију. Верни Кушља грабио је све више унапред, свестан да је избегао опасности.

Пушчани пуцњи пропраћени псовком, поздравише их у лету. Раздражено олово просвира крај њих и спљошти се на тврдоме путу. Не дочека их ниједно; његов звиждук им се учини као израз немоћи и као безразложна клетва, коју судбина неће да прихвати. Да им покаже да му нису учинили никаква зла, Вељко диже високо у вис руку с пиштољем и запрети...

После, кад наиђоше на једну низбрдицу, кад минуше и заобиђоше једну кривину која је благо падала у долину, Вељко притеже дизгине и потапша захвално Кушљу по врату:

— Доста Кушљо, доста сине!.. Прођосмо Турке! Сада само ходом!..

Дишући засиљено кроз јако отворене ноздрве, Кушља махну главом да би му Вељко још мало попустио дизгине и отпоче да корача равномерним ходом, фркћући весело и из све снаге.

Корачали су тако док се Кушља мало не издува. Потом га Вељко скрену с пута и погна високом обалом крај друма. С времена на време, подизао се на узенгије и дуго разматрао видике пред собом. Одговарала му само тишина опустошене и необрађене земље, која се гушила у корову и травуљини.

У тренутку кад је отпочела да га обузима узнемиреност, иза једне узвишице на друму, недалеко од требичке чесме, избише неколико људи на коњима. После се за њима указа чело војске у покрету.

— Вожд... Карађорђе!... узвикну Вељко весело, спусти Кушљу на друм и полете напред. Да га Срби у кретању одмах приме за својега, скиде високи фес с главе, отпоче њим да маше у ваздуху, и кликну из све снаге, гласином која као да је била створена да надвлада велику даљину:

— Хеј, Срби браћо!.. Ето вам Вељка!...

Познадоше га одмах људи на коњима и разумедоше му речи. У једноме од њих, вишем у стасу од свију и мало погуреном у плећима, са шиљатом шубаром на глави, Вељко упознаде Карађорђа. Кушља као да осети нестрпљење и радост свога господара и без његовога тражења јурну напред, као да ће Вељко и на ту групу људи да изврши јуриш.

Вељку закуца срце од тог сусрета. Никад од није могао да се приближи Карађорђу без узбуђења и опомињања на онај дочек у Тополи, пре него ће у Црну реку. Срце се опомену ужурбаног куцања од тога дана и заигра са истом силином.

Вељко једва заустави Кушљу на неколико корачаји пред зачуђеним Карађорђем, који прво оштро погледа у обнажени труп Вељков и његове раскошне свилене чакшире, црвене као свежа крв.

Познаде одмах Вељко онај исти поглед, оштар и леден, који нису волели да сусретну они којима савест није била мирна. Вожд је био исто као пре две године у Тополи; загонетан с прибраности, ћутљив, замишљен,

и некако удаљен од свега онога што би људи били у стању да замисле о њему; само му је лице било бледо после Каменице, и једна црта око усана повучена још оштрије и пуна горчине.

— Шта је то, којекуде, Вељко?... упита он и његове очи, кроз које пробија јака жеља за осмејком, ублажише оштрину његовог гласа, пунога писка.

— Обавестише ме моји људи да нам долазиш у помоћ, господар Ђорђе, и полетех ти у сретање.

— Видим, којекуде, Вељко... одобровољи се Карађорђе. — Толико си се обрадовао да ниси, којекуде, стигао ни да се оденеш!

— Не, Господар Ђорђе, немој ми замерити!... Ово је нарочито, можда непромишљено и лудо, али Вељково! Кад год вршим јуриш на Турке и вратим се дома увек нађем по неколико олова у оделу. Од тога се пронео глас да ме турско олово не бије и да, сигурно, носим неке врачбине на себи. Да покажем мојим људима да то није истина и да ме хаљине нису до сад чувале од турске пушке, реших да се овако пробијем кроз опсад и да се договоримо с које би стране било најбоље да удариш...

— Ја бих, којекуде, Вељко, више волео да си остао код своје војске. да се, кад нападнемо, не деси нешто неочекивано, кад, којекуде, Турци на осталим положајима буду видели да разбијамо ове у долини. Јеси ли, којекуде, помишљао шта може да се догоди без тебе у Бањи?... Турци већ знају да више ниси тамо.

— Нека те то не брине, Господар Ђорђе!.. узвикну Вељко весело. — Вратићу се одмах својима!...

— Зар, којекуде, још једном кроз Турке?...

— Још једном. Него... приближавамо се Бањи. Ја бих да ти с неке узвишице покажем како су Турци опсели Бању и где би било најзгодније ударити.

— Којекуде... нареди Карађорђе — уставите се овде и чекајте док се не вратим. Хајдемо, сине Вељко!...

Скренуше ћутећи, лево с пута. Ударише све трком. Прегазише на једном месту плитку Моравицу. Избише

потом на узвишицу, испод једног оближњег села. Тек ту зауставише задихане коње.

Вељко опружи руку. Описа њоме положај Турака око Бање, објасни све, означи своје опкопе и напомену да га Турци у току од три месеца опсађивања нису могли потиснути ни за једну стопу, и поред надмоћне силе. Рука му се потом заустави на дрвећу крај мостића на Градашници.

— Ено онде, идући све друмом, треба ударити свом силом, Господар Ђорђе. Кад их преполовиш, једне ћеш натерати да газе Моравицу, која је свугде дубока, а друге да се пењу уз обронке Озрена. Кад ту буду попустили, све ће остало да падне. Турска војска неће сигурно смети у долину, где си се ти појавио с појачањем, а она која буде разбијена у равници, тешко да ће моћи узбрдо. Раздуваћемо их лако, као плеву!...

— Јели ти, којекуде, јавио гласник шта сам ти наредио да учиниш на другим странама одбране?...

— Јест... био је само један гласник код тебе?...

— Не, којекуде; били су двојица. Једнога од њих нађоше и познадоше јутрос моји људи крај Моравице.

— Мртвога?...

— Не, којекуде, живога, али тешко рањена у затиљак. Оставих крај реке једнога да га чува и негује. Значи, којекуде, да је онај други ипак дошао до тебе, чим те, ево, пред нас?...

— Јест... дошао је... одврати Вељко и обузе га силна радост од вести да је Сламка ипак жив. Успут је покушао да убије свога друга. Прво сам га саслушао да сазнам шта наређујеш. Нагнао сам га потом да ми призна злочин и казнио га одмах, на месту.

— Зашто да га, којекуде, убије?...

— Да би само за себе задржао обећану награду од педесет дуката...

— Педесет дуката!.. исказа Карађорђе своје чуђење с тако велике награде, коју он никад ником није понудио.

— А што, којекуде, обећаваш унапред одређени број дуката?... Паре су то!.. Него... којекуде, врати се на друм и реци мојима да се крену напред. Имају непрестано да пазе на мене. Кад им, којекуде, будем махнуо неколико пута рупцем, нека се развију у бољи поредак са ону страну друма, и нека сачекају док ја тамо не дођем. Ти, којекуде, хајде натраг и пази како ћеш се опет пробити кроз Турке. Кад будеш видео да вршим јуриш, излети и сам, којекуде, из опкопа...

Вељко му се приближи. Карађорђе му пружи руку, коју он целива. Ободе потом Кушљу и без речи јурну напред. Пресрете војску на друму, саопшти им наређење Карађорђево и весело појури напред.

Сламка је био жив!.. Каква срећа!.. Још једном осети Вељко да никога од људи није могао толико да воли као тог момка којега је природа била унесрећила муцањем а дала му велико и тврдо срце. И у тој његовој љубави за Сламку, било је и нечега себичног као и у истинској љубави према некој жени. Ах, јутрос, кад се отресао туге и поново осетио сву радост зоре под Озреном, било је нечега пророчког у његовој радости и у томе ослобођењу од прошлости.

После тог излива задовољства, пуна срца, Вељко отпоче да размишља о своме повратку у Бању. Идући све ходом да без разлога не замара коња, сигуран да ће имати времена да стигне пре Карађорђа и његове војске, Вељко је размишљао којим путем да се врати. Да узме исти пут, било би опасно. Можда су му Турци припремили заседу и очекују његов повратак. Могао је, такође, да скрене с друма и да у падини Озренових огранака ухвати сеоски узани пут, који се нагло спуштао Градашници, чувао га за неколико тренутака у мртвоме углу од турских пушака, али га после уз кратку узвишицу излагао целога, све до Абрашевих опкопа.

Одједном, у размишљању око бирања начина за повратак, Вељко се упита откуда могу Турци да знају да се он пробио кроз њих, да би се поново вратио у Бању? Откуда могу они да замисле ту његову дрскост да им пројури испред очију истим путем?

Кушљу погна лаганим касом, друмом, занесен том пркосном помишљу да иде истим путем, да изазове још једном исту, можда и много већу, опасност. Сунце које је било изгрејало доста високо, ударило га право у груди и пекло обнажена прса. Цела долина је била у измаглици испарења. Високи јаблани крај Градашнице изгледали су сачињени од црне магле, која као да је избијала из тла, право у вис, у тешким и црним млазевима и тежила небу.

Очевидно, било му је много теже овога пута. Имао је да прође право кроз комору, кујне, лаке турске возиве под харњевима, и све друго што чини позадину војске. Првога пута пројурио је кроз све то не дајући Турцима времена да се приберу; сада је имао прво да прође кроз те дрекавце и беспосличаре, који су имали одмах да подигну вику и да обавесте борце у рововима близу Ћуприје. Али, све је то било мало за Вељка. Он се опомену још једном како се креће пут: мала узбрдица иза коморе, после лагано спуштање речици и равница све до Ћуприје. Ту Кушља може да развије сву брзину и да се дочепа благе окуке иза моста, иза којег ће да их бране олова устаника с висоравни изнад Градишнице.

Још невидљив за Турке, Вељко поново извуче сабљу из корица, обеси је о десну руку гајтаном од балчака, и узе други пиштољ у руку.

На последњој окуци пута, иза које је имао одмах да се укаже турској позадини, Вељко заустави коња. Отпоче да гледа око себе и да ослушкује. Крај опсађене Бање се чула само чарка; неке озбиљне борбе није било.

— Можемо ли напред?.. упита он Кушљу и потапша га опет по виткоме врату.

Затим, као да га неко гледа, прикупи у себи сву снагу нерава, стушти обрве, скрену коња да иде травом крај пута и не ода свој топот. Викну затим:

— Напред, Кушљо, сине!..

Кушља разумеде и полете. Земља под ногама била је још мекана од синоћње олује. Копите затутњаше

потмуло по тлу. Кушља заграби напред силовито, као да предосећа да овога пута он и његов господар играју једну много озбиљнију игру.

Скоро незапажен приближи се Вељко комори. Тек кад Кушља изби на друм и кад му оштри топот одјекну по тврдоме путу, зачуше се са свију страна огорчени узвици, претње, изненађење, псовке и проклињања. Неко испали пиштољ, набијен до врха, који тресну као прангија, и обавести борце у опкопу да се нешто догађа иза њихових леђа.

Кременјака спуштеног низ бутину, полегао по коњу, Вељко је безобзирце журио напред. Засиљени Кушља, који је добро познавао пут, напрегао је био скоро све снаге и оштро одмеравао простор коју му је требало прелетети. У његовој брзини, носећи вештог јахача, који му је целим телом помагао да осети што мање терета на себи, било је нечега ретко виђеног. Уши, оборене на врат, исказивале су љутину и готовост да и сам уједе зубима, ако се зато буде указала потреба.

Та велика брзина Кушљина спасе Вељка и овога пута. Простор који га је одвајао од моста, био је и сувише мален, да би Турци могли у часку да се понамештају око ћуприје, сачекају га у лету и оборе из близине. Вељко то оцени и помисли:

— Неће имати времена за заседу; биће само неколико метака, избачених на срећу. Добро је!..

И учини покрет као да ће да удари Кушљу под собом. Коњ то осети, опружи још више врат и удвоји брзину. Неколико пушњева их ипак сачекаше крај ћуприје, али се нико не усуди да изиђе на пут. Виде се како они, који су били даље од мостића, трче друму, држећи оружје у руци. Али, све су то били узалудни покрети. Вељков прорачун да Турци неће никад бити у стању да замисле толику дрскост с његове стране да се врати истим путем, показа се тачан. Неколико усамљених пушњева пред ћупријом, неколико баш кад је био на мосту, то би све. Кад, као ветар, заиђоше иза окуке, и кад угледаше устаничке опкопе, осетише и Вељко и Кушља да им раздражена пушњава Турака

иза леђа не може више ништа учинити. Успорише одмах брзину, док су устаници с врха радосно узвикивали и махали шубарама.

XIX

Карађорђе удари на Турке онако како му Вељко предложи. Под двогубим ударцима у прса и леђа, Турци се збунише. Њихов отпор би кратак. Пресечени на друму за Алексинац на двоје, једна половина наже Моравици, друга би принуђена да бежи уз Озрен, трупама које су биле дошле из Ниша. Карађорђе са својом војском узе да гони оне који су се повлачили Моравици, а Вељко са својима оне који мучно бежаху планинама.

Ланац који је стезао местанце, раскинут и преполовљен, попуштао је у стезању и одвијао се, прво полагано, потом све брже. Изненађени појавом Карађорђа, којега су због тешког положаја земље замишљали негде у центру Србије, пробијени на месту с којега су највише навађивали на Бању, Турци одмах повероваше у пораз своје главне силе која је ударала долином Мораве, и пожурише се да се повуку што су могли брже.

Повлачење се изврши с таквом брзином, да се гоњење показа скоро немогућно због малога броја коњице. Кад виде да Абрашу неће бити тешко да лако одагна уз планине разбијене Турке пред собом, Вељко појаха поново Кушљу и са својим бећарима на коњима предузе гоњење.

До мрклога мрака су витлали раштркане гомилице Турака друмом за Гургусовац, острвљени, жељни освете и пљачке коју одавно нису имали. То више није била војска која је под опсадом јачега морала од свега да се уздржава и да се повинује гвозденој Вељковој дисциплини; то је сада била група осветника, група пљачкаша и крвника, група гонилаца, која никад дотле никога није замолила за милост нити била у стању да је пружи ма коме. Осећајући пред собом непријатеља, чија је снага одједном попустила и који бежи суноврат,

они су насртали изненадно, као рој осица, нападали дивље и у нереду, изницали одасвуд, паклени у замисли и у извођењу тога што је Вељко хтео.

Тек у мрак се вратише у Бању. Место је било мирно. Осећало се како лакше дише, чим су престали опсада и свакидашњи страх од покоља ако Турци буду ушли у Бању. Више није било дугачког низа ватри у долини и по околним висовима. Ништа више није бушило таму и претило из даљине, чим падне горштачка ноћ. Велики део Карађорђеве војске заноћи на висоравни више Градашнице, заједно са Абрашевим војницима; други, који су се вратили у галанку после гоњења, на великој ширини крај амама.

Кад се Вељко заустави пред кућом и даде Кушљу једном од бећара, рекоше му да га Карађорђе очекује за столом испод дуда.

Он уђе у двориште. Виде Вожда у челу софре и с њиме још неколико људи, међу којима распознаде и Танасија Чарапића. Вељко их поздрави.

— Добро вече, Вељко... одговори му Карађорђе. — Седи, којекуде крај мене... Сачувао сам ти место. Знао сам да ћеш се, којекуде, сигурно вратити гладан...

— Заиста. Гладан сам као никад. Цео дан, од ране зоре, провео сам на коњу и од јутрос нисам ни залогај ставио у уста.

— Ево, има, хвала Богу... Донели, којекуде, твоји бањчани, озренско сугаре. Мучно да, којекуде, има бољега и у логору нишкога паше. Једи сад, којекуде!... Кад човек види све ово на столу, може одмах да помисли да ти опсада, којекуде, није била тако тешка. Једи; после ћемо о многоме разговарати...

Расположен што је турска опсада била тако лако уклоњена од Бање, Карађорђе је тога дана био говорљив него иначе. Фењер на столу, око којег су се купили летњи инсекти, што живе само ноћу, као вештице, осветљавао му је бронзано лице, које је на себи носило дубоке трагове онога што је земља преживљавала у том тренутку.

Око њега су ћутали људи. Нико се није усуђивао да прекине ту тишину. Једини је Вељко јео међу њима и по каткад звао којега од својих момака, да нешто нареди.

Ноћ која је падала све гушћа имала је неку неочекивану благост и мир за најзад притајене људске душе после три месеца сурове опсаде.

Кад Вељко, најзад, заврши с вечером, Карађорђе се окрену осталима:

— Којекуде, оставите нас саме; имам с Вељком важног договора...

Потом, кад се сви послушно удаљише, Карађорђе узе фењер са стола, приближи га себи и Вељку, као да је желео да му ништа с Вељкова лица не умакне у мрак.

— Вељко, сине... поче он с нечим очинско болним у изразу гласа, — реци ми ми зашто, којекуде, напусти Ниш и оде да отимаш Гургусовац, кад је Миленко ипак био успео да, којекуде, задржи Турке после губитка града?.. Они, којекуде, нису могли запретити ни Бањи ни Нишу.

— Рече ми Петар Добрњац да Миленко мучно одолева и да му треба помоћи; али ми, змија, не каза да је Гургусовац већ пао. Да сам то могао знати, остао бих, сигурно, на своме месту, и ја не бих допустио да Турци нападну Синђелића и да му нико не притекне у помоћ; али уједе ме гуја и поверовах. Одох на проклети Гургусовац без потребе, као луд...

— Јест, којекуде... Уједе гуја и тебе, и мене, и цео народ!... Превари нас Родофиникин. Дође, којекуде, у Совет, прочита некакво писмо од руског заповедника у Влашкој и после га стрпа у џеп. Како, којекуда, да не верујеш царскому изасланику? Слудовасмо, којекуде, и поверовасмо да цар жели да нападнемо први.

— Што га трпиш, Господар Ђорђе, крај себе?... плану Вељко. — Све сам олош око Совета и у Београду!...

— Лако је, којекуде, теби, Вељко, у твојем војводству. Чуваш Бању или идеш куда ти се, којекуде,

заповеди да идеш! Наилазиш на своје и присвајаш где год се окренеш! Не гори, којекуде, нама толико под ногама од Турака или од Руса, колико од нас самих. Тебе превари Добрњац да те уклони од Ниша, па се, којекуде, после уклони и сам! Добрњац не хтеде с Милојем у дослуку; Милоје, којекуде, не хтеде у договору с Добрњцем! Виде само себе, Бог их убио! Земљу, којекуде, не виде; народ не виде! Оставише, којекуде, на Каменици толику нашу браћу да гину; напустише положаје, распустише војску па се, којекуде, сакрише у тврђаву делиградску, као стрине!... Да бар ти, којекуде, остаде код Ниша!.. Признајем да ти не би допустио да се Синђелић сам бије с Турцима, јер те, којекуде, знам увек готова на борбу. Зашто, којекуде да идеш на Гургусовац?... упита он Вељка, који осети да једна тврдоглава и несносна мисао мучи Карађорђа.

— Зашто, којекуде, не посумња да те лажу и одводе да се нађеш од Ниша на два дана хода далеко?... упита га Карађорђе још једном својим на изглед мирним гласом, али чији писак ипак не превари Вељка.

— Зашто, Господару?... затресе се Вељко. Мени не треба ништа друго рећи него: „навалили Турци ту и ту; ено Турака код Гургусовца; трчи Вељко“!..

— Знам ја то, којекуде, знам врло добро. Послао сам и тебе под Ниш да се бијеш. Надао сам се, којекуде, да за тебе нема боље прилике. И све пропаде, виде ли, којекуде, како пропаде?... Отесмо нове земље у санџаку, нове градове; ослободисмо, којекуде, другу поробљену браћу; сретосмо се с Црногорцима; пронесмо Устанак још даље и вратисмо се покуњени, и, којекуде осрамоћени пред оним народом, који побунисмо и на њега навукосмо страшну турску освету!... И све то, којекуде, због вас под Нишем!...

— Не и због мене, Господар Ђорђе, молим те!... скоро завапи Вељко.

— Што допусти, којекуде, да те превари Добрњац?... врати се Карађорђе на исту мисао и глас му постаде још тањи. — Што, којекуде. кад ти спомену неку другу битку у изгледу, напушташ ону у коју си,

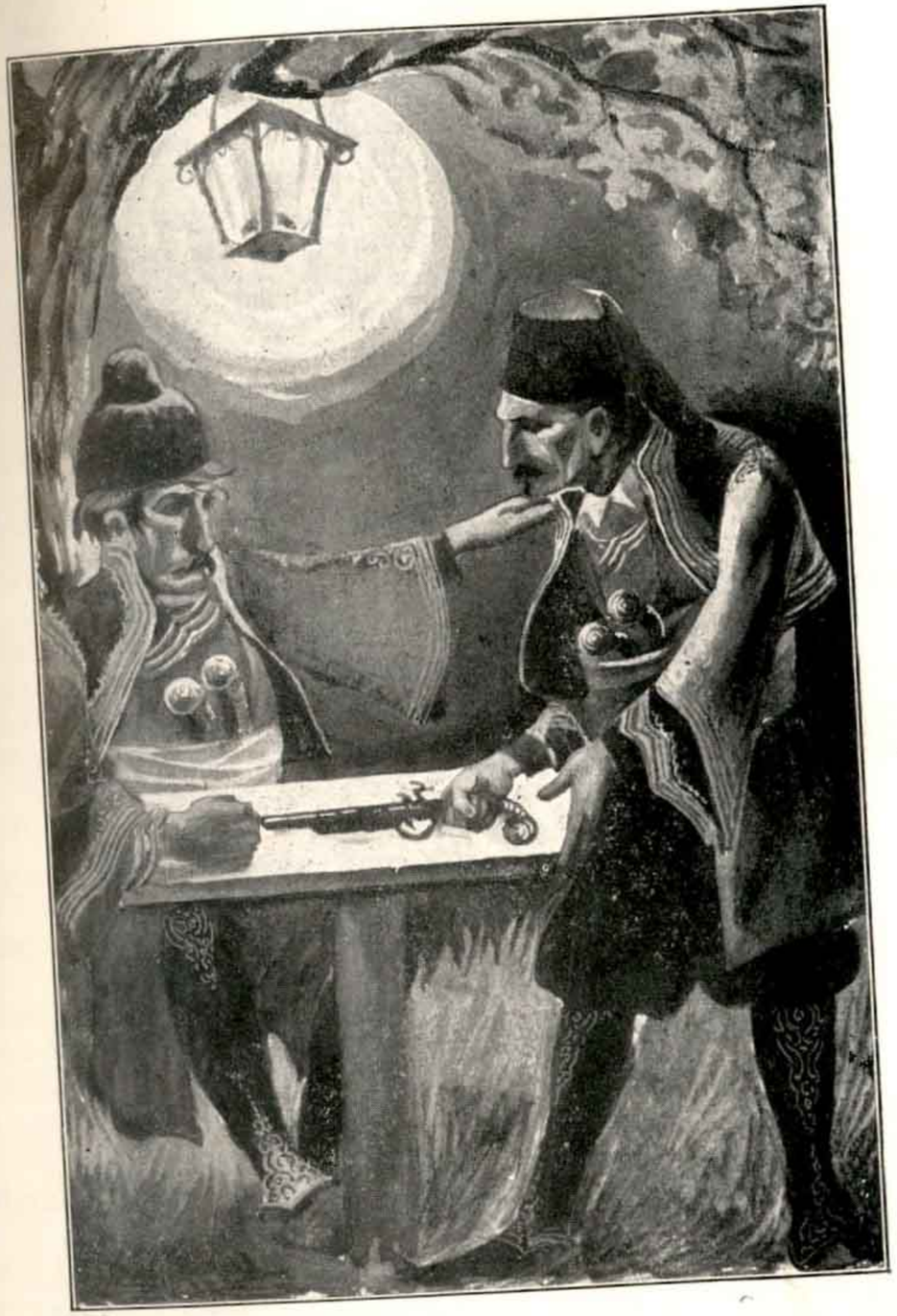

којекуде, упола упао?... Што не помисли: „Можда, којекуде, лаже Петар Добрњац, по души га преврtљивој и лажљивој“!...

— Како да помислим, господар Ђорђе, кад упаде у шатор гласник као без душе и јави да је Миленко на великој муци с Турцима око Гургусовца?... Сме ли толико да лаже један војвода?...

— Сме, којекуде, сме!... Све они смеју, све је њима лако, само ако им се нешто не допадне или им, којекуде, упадне нека буба у главу. Лаже Јаков, Младен, Милоје, Миленко, Сима Марковић, Молер и други. Лажеш, којекуде, и ти, Вељко, признај!...

— Кад те то слагах Господару?...

— Што ми не рече да си се уплашио за Бању кад си, којекуде, напустио Каменицу и пошао на Гургусовац?... Говорим ли, којекуде, истину?...

— Јест... мораде Вељко да потврди.

— Јеси ли, којекуде, увек одговарао истину кад ти из Совета дође тражење да, којекуде, одговориш зашто су твоји бећари, којекуде, истукли тога и тога, отели или напаствовали нечију жену... Што си, којекуде, увек нашао пута да све оправдаш, да забашуриш или чак и да, којекуде, не одговараш?...

— Ја, Господар Ђорђе, не каштигујем своје људе по жалбама Совета, које увек стигну доцније, месец или два, него одмах на месту. Синоћ сам убио онога због издајства и убиства друга, којега су пронашли твоји људи крај Моравице; али, како да радим, кад тај, који се жалио Совету, пориче своју жалбу, чим се нађе преда мном и вели да га је на то наговорио неко десети?... Ја много, Господар Ђорђе, твојему Совету не верујем!...

— Не верујем му, којекуде, ни ја!... писну Карађорђе и тресну песницом о сто. Нема нигде човека на којега се, којекуде, можеш ослонити и поверовати му! Једни хоће, којекуде, с Немцем; други једино с Русима; Миленко ни с једним ни с другим, него, којекуде, сам, изнад мене и Совета, изнад свакога у земљи!..

Он не зна да ја наслућујем много ствари које он, којекуде, чува у највећој тајности!...

— Не нљути се, Господар Ђорђе, ако ти нешто будем рекао... замоли Вељко.

— Говори, којекуде!... Коме ја нисам допуштао да каже ако, којекуде, зна нешто боље од мене?...

— Миленку си сам дао пиштољ у руке!... Зашто му даде за писара Стевана Живковића?...

— Зашто, којекуде?... Да га уклоним из Београда. Дуго је, којекуде, живео у Земуну, крај Немца, искварио се као цинцарин, обогатио се, којекуде, осилио, пролоповио се и избезобразио као циганка!... Сумњали смо, којекуде, да Немцу шаље гласове о свему што се ради у Совету, али, како да га, којекуде, ухватим на делу, по души га покваренојој?... Жена му се, којекуде, и сама искварила и води блуд свима на очи!... Он, којекуде, писар Совета, више је у Земуну него у Београду, све неким трговачким пословима!... Накуповао, којекуде, кућа, награбио се имања, слизао се с Немцем, с Родофиникином, с Миленком и Леонтијем, па лаже, којекуде, и њих и нас!...

— Што га не уби кад се врати од Миленка?.. Што га посла Совет мени о врат?...

На те Вељкове речи, Карађорђе прасну од срдње. Глас му достиже у пиштању висину за коју је знао само у тренуцима највеће љутине.

— Да убијем, којекуде, да убијем!.. Па ја бих требало само то да радим!.. Требало би, којекуде, да извадим пиштољ, па да почнем од Совета: Младена, Јакова, Симу, Луку, Миленка, којекуде, Добрњца, Молера, Милана Обреновића, тебе и, којекуде, све друге!... И шта онда?... Један има за себе Русију, Леонтија или Родофиникина; други, којекуде, неколико нахија; трећи, Немце; четврти, Вељка или, којекуде, Миленка; Миленко Реџеп агу из Адакале, или заповедника руске војске у Влашкој!.. И кога, којекуде, на ваше место?... Где наћи друге, боље и, којекуде, послушније и поштеније од вас?... Кад смо се кренули на Турке после заклетве у Орашцу, сви смо ми, којекуде, били добри

људи и послушни! Данас више то нисмо! Зар, којекуде, нове гладнице на ваше место, који сте се већ најели и напили?... Да убијем, којекуде, да убијем!... Мени треба највише да падне на душу! Ако, којекуде, потегнем на Добрњца, учинићу радост Младену и Милоју; ако пуцам на Миленка, погодићу неког од Руса; ако, којекуде, тебе убијем, ко зна чију ћу десницу да отсечем, а ја, којекуде, нећу никоме да чиним ни жалости ни радости!.. Шта ће, којекуде, да каже цар руски, ако се будемо поклали између себе? Кад ти, којекуде, затражиш џебане или новаца за војску, не знаш ти да су ме, којекуде, три пута окретали на жаревици док сам нешто искамчио ја од Немца ја од Руса! Тебе, којекуде, страх за Бању; Јакова за Ваљево; Луку за Шабац; Миленка за Пореч; а ја, којекуде, страхујем за целу земљу и за свакога од вас!...

Ражљућен, нападајући војводе око себе, Карађорђе је можда у томе тренутку пребацивао себи што у извесним часовима није потегао пиштољ иза паса. Уколико је љутина расла, висина његовог гласа се пела све више и прелазила у писак; то је увек код њега наглашавало један од судбоносних тренутака; мало је тада било прилика кад је Карађорђе знао да се свлада. И од тога што је тај разговор с Вељком изазвао у њему, Карађорђе се још једном врати на прву мисао.

— И поред свега што си ми досад рекао, ипак те, којекуде, још једном питам зашто да допустиш да те Добрњац превари, и, којекуде, пошаље на Гургусовац?...

Од тог поновног враћања на исти предмет, осети Вељко велику опасност по себе. Вожд је желео да пре свога одласка из Бање рашчисти то питање. Без страха од казне, макар био у питању и сам живот, Вељко увиде да мора да буде врло опрезан.

— Шта да радим, кад ме преварише?... упита он и погледа Карађорђа чврсто у очи.

— Зато што си, којекуде, допустио да те преваре, морао сам под Бању да те, којекуде, спасавам опсаде. Колико њих изгибоше због тога што Добрњац успе

да те превари?... Коме, којекуде, на душу толико људи?...

— Мало пре рече, Господар Ђорђе, да те сви лажу и варају; кад могу тебе, како не би мене?...

— Варају, којекуде, и лажу без стида, као гурбети!.. Сви навалили на мене! Појели би ме којекуде, да није народа и да нема пиштоља за појасом!.. Ми се лажемо и надлагујемо у Београду; како се, којекуде, ти браниш?... Ја могу да ти заповедим да останеш у Бањи миран и да се никада не крећеш; али нека ми који измисли неку битку код Гургусовца или негде око Тимока, ти ћеш, којекуде, све напустити и одјурити, и за то време ће Турци у Бању, а Карађорђе, којекуде, још једном да оставља Дрину или Делиград, па да, којекуде, поново јуриша на Озрен!.. Јунак си признајем; али си плах на памети, ниси опрезан и дозвољаваш да те, којекуде, варају као неког слабоумног младића!...

— Шта могу да чиним кад сам такав?...

— Зато ти и говорим, по души те пустоловној!... писну Карађорђе и стисну песнице. — Не говорим ја, којекуде, у ветар, као Молер или Добрњац!.. Ја сам вас, којекуде, правио и направио војводама; ја вас хвалим или кудим!...

— Мене не треба ни кудити ни хвалити!.. одговори му Вељко растуженим гласом. — Мене треба убити ако сам за нешто крив; то би било право, Господар Ђорђе!..

— Шта, момче!.. зачуди се Карађорђе. — Тражиш, којекуде, да те каштигујем!..

— Тражим, Господару, јер ти тако обећах кад дођох у Тополу и замолих да допустиш да идем у Црну Реку. Нико други на то нема права, него ти једини!..

Извади потом из силаја дугачки кремењак, диже му ороз и пружи с јабуком напред Карађорђу.

Вожд га прими у руке. На лицу му се указа осмејак, који Вељко у тренутку не могаде да протумачи. Окрену потом широку цев устрану, да му се случајно, не би

окинуо, и полагано спусти ороз. Загледа се потом у оружје, оковано у сребро, искићено и ишарано, раскошно и тешко на руку од многога метала и украса.

— Нема бољега кремењака у целој српској војсци!.. изјави најзад Карађорђе сталоженијим гласом, после неколико тренутака дубоког размишљања.

— Где га, којекуде, задоби!..

— Задобих га код Хасанпашине паланке, кад пресретох, посекох и опљачках караван нишких Турака. Донесоше га моји бећари и бацише на гомилу задобијенога плена. Допаде ми се одмах. Један од својих пиштоља бацих бећарима а овај заденух за силај...

— Узми натраг овај кремењак, и којекуде, остави га на своје место у силају. И ја бих, којекуде, урадио то исто, да сам био са својим људима код Хасанпашине паланке. Чувај га добро. Бољи га од тебе, којекуде, не може понети!.. Карађорђе може да грди и да псује, може, којекуде, да буде и неправичан, па да убије; али како, којекуде, да потегнем руком на тебе?.. Не назвах ли те сином, кад ми дође у Тополу? Ко да ми чува Бању? Кога ћу на овој страни да пошаљем према Турцима, ако се пробију из Ниша или од Гургусовца?..

— Зашто ме, онда, Господар Ђорђе, наружи и стави у исту врећу с Добрњцем и Милојем?.. упита га Вељко прекорно и исказа колико је свирепо осетио све прекоре које му упути Карађорђе.

— Да други пут, којекуде, промислиш шта има у намерама Добрњчевим, Милојевим, Миленковим или ма чијим; да се, којекуде, увек упиташ у чији те логор нечије речи заводе, коме чиниш услугу и да ли, којекуде, мени не наносиш неку неправду. Да није тако као што ти велим, ја бих те, којекуде, мало пре убио и на твоје место поставио Танасија Чарапића да заповеда; само, ја знам да он, којекуде, није Вељко, и не могу такав да будем према теби. Ти си то, којекуде, добро знао, кад си ми мало пре понудио пиштољ да те убијем!.. додаде Вожд лукаво. — Остани где си!.. Не примај ничија друга наређења, само моја једино! Ја ћу у зору натраг, откуда сам и дошао. Чувај које-

куде, Бању од Турака и себе од Добрњца, Миленка или неког трећег!..

— Онда бар узми Стевана Живковића са собом. Шта ће ми овде?.. Понадах се да ће ме ослободити од њега неко турско олово, а оно га само рани у ногу...

— Где је та, којекуде... тај... помучи се Карађорђе да нађе неки јачи израз у памети на то што осети у себи кад му Вељко помену Стеваново име.

Вељко устаде са свога места и упути се мутваку. Хтео је да томе разговору између Карађорђа, Стевана и њега, нико не присуствује. Уђе у зграду. Рукама напипа врата од Стеванове собе. Отвори их и викну строго:

— Стеване, хајде!.. Хоће Карађорђе с тобом нешто да разговара... Нека би дао Бог да те више никад не видим крај себе!..

Те речи не изазваше никакав покрет у одаји. Искористивши напад Карађорђев на Бању и дигнуту опсаду, Стеван се био дочепао нечијега коња и ишчезао. Журио се да се докопа Београда. Тамо ће у друштву с Родофиникином и Добрњцем да пребегне Немцу преко Саве. Он ће и да предложи тај корак, знајући како ће то да одјекне у народу после Каменице.

XX

Чека Вељко у дворишту куће, у Београду, у којој је смештен Совет. Досећа се он зашто је позван да се јави Совету. Покушај да се види с Вождом пропаде, ко зна зашто. Карађорђе му отпоручи да се много не боји онога што ће га упитати у Совету. Да се не би десило да му се подметне нешто због чега није крив, Карађорђе реши да га испитује и прибележи његове исказе Иван Југовић, који је раније био писар у Совету, и после постављен за професора Велике школе, крај Доситеја Обрадовића.

Чека Вељко у дворишту куће. Кува му се нешто тешко у грудима. Љутина га подузима и пење се непрестано грлу. Дошао је у Београд по позиву, и сада

се каје што је то урадио и упао у осичњак. Дошао је, али не сам. Прате га његови бећари, готови на све кад је он у опасности. Да њихов број не би пао никоме у очи, оставио их је Вељко на једној ширини крај Дунава, са строгом заповешћу да никоме не смеју да одаду да су они његова пратња. Собом, у Београд, доведе само неколико, међу њима и муцавога Сламку, да му пред зградом Совета чува Кушљу, на случај ако му се треба спасавати бекством.

Чека Вељко нестрпљиво у дворишту куће. Лакше му је на ширини и чистоме зраку него горе, у згради, у чијим се ходницима гуши гомила људи. Чека он да га горе позову и, нервозан, готов на свађу, непрестано подиже руком у вис силај с тешким пиштољима, иако му је чврсто притегнут око паса.

Крај њега промичу људи, знани и незнани, пријатељи или други, чије он лице не би хтео да види. На поздраве познаника отпоздравља кратко: све му се чини да већ цео свет зна зашто је позван од стране Совета. Прихвата пружену му руку, одговара брзо на њихова питања, мумлајући нешто дубоким гласом, чувајући се да ма што ода од себе у својим одговорима.

Атмосфера око њега гуши га. Зна он да се у овој кући испредају конци свију завера, да се ту ломе утицаји, збирају шпијуни са четири стране света, подговара, наговара, купује и продаје и оно што није за трговачке послове. Све то му је страно, несимпатично и нелагодно, јер се одатле заповеда, траже рачуни, шаљу приговори и захтева одговорност за учињено некуда у дну војводства. Мрзи он све то што је више од њега, што спутава, што покушава да му ограничи слободу у располагању собом. Неопрезан, јер великодушан, широк, лак на језику као и на оружју, заједљив ако поверује да му је учињена неправда, Вељко не разуме да други имају исто толико права да се бране од њега и нападају. Његова свест о себи је и његова вредност и његова слабост; његова расипничка машта га наводи да себи много опрашта и другима много замера.

— И он гледа како из зграде Совета избијају многи људи. Свако лице носи на себи дочек који је сусрело у Совету. Промичу многи зажарених образа, очију светлих од љутине, ушију поруменелих од претрпљенога стида; промичу други, мање уверени у себе који су мање осетљиви и могу много да поднесу, али чији покрети показују претрпљени страх и задовољство да су се, најзад, нашли напољу; трећи, који носе осмејак на уснама, разговарају весело и смеју се; четврти који изгледају равнодушни и прибрани, док им стиснуте песнице показују шта носе у души.

Има међу тим људима свакаквих: има их богатих и сиромашних, смешно погоспођених или оних којима је госпоство у природи, као у Вељка; има их бедних, над којима би се човек заплакао од бола; има их ситих и бесних, оних који су знали лако да се пробију кроз Устанак, којима све иде потаман, који све знају и чују, све виде и разумеју, све знају да купе и продаду, да све искористе и да ипак остану поштени и виђени.

Та гомила, која је у дворишту Совета или се пење и силази низ степенице, шарена је по ношњи, по лику, по намерама, по разлозима који су је довели у ту зграду на неки разговор, саслушање или жалбу. Мало је међу њима тих који су дошли из радозналости; кућа Совета више страши него што привлачи. Све их доводи Совету страх од казне, жалба на нечију неправду, нада на успех, интриге, трговачке понуде и похлепност, какав поверљиви посао, који се не ради с неким обичним писарем. Све то што промиче крај њега, које се стара да што мање искаже своја осећања на лицу или у покретима, одвратно је Вељку. Решен да овога пута не моли никога, њему су били у гомили најодвратнији ти за које је веровао да су дошли нешто да богорадају, да се груну молбено у прса и затраже понизно, по цену каквог било понижења.

Одједном, с високих степеница неко викну:

— Војвода Вељко Петровић!... Где је?...

— Ево ме за који час... одговори он, приближи се потом капији од дворишта и даде главом знак својим бећарима да приђу.

— Дођите мало ближе с коњима, сасвим крај улаза, али да га не закрчите. Сламко постарај се да ми Кушља буде при руци, чим се будем појавио на капији. Један од вас нека из ових стопа иде доле на Дунав, и обавести остале момке да буду приправни да се одмах крену. Сламко, пази, сине, на мојега Кушљу!...

Сламко само трепну очима и учини главом покрет да је разумео и да се Вељко нема чега бојати.

Вељко их остави и без журбе се упути степеницама. Пође он полагано, као да на свакоме кораку размишља о нечему. У ходнику, пуном људи, узаном и непроветреном, који је сав заударао на пресан опанак и лук из торбе, сусрете га један од служитеља Совета и уведе у прву собу с десна.

Кад се он указа на вратима, мрк у лицу, нађубрен, окићен у богатом војводском одећу, с руком на балчаку сабље, један човек, одевен у немачко одело, устаде с места и показа Вељку на једну столицу крај стола.

— Седи, Војводо... понуди он услужно.

То је био Иван Југовић. Вељко је до тога дана чуо његово име само два или три пута. Радознало га загледа у лице и осети одмах у себи неку одвратност, ону исту, као кад је онога дана у Бањи разговарао са Стеваном Живковићем.

Међутим, човек према њему био је леп и углађен, госпоствен, очуваних и белих руку, лица, глатко избријан, нежан на изглед и покрета врло сталожених. Примитивац до дна свога бића, Вељко осети како га љуте те беле руке, то гушчије перо на столу, и ти покрети, који као да се устежу да се јасно испоље. Још синоћ, кад је приспео у Београд, у разговору с једним пријатељем, који је добро познавао Београд и прилике у Совету, скренута му је пажња да много не верује тој спољашности Ивана Југовића, да се иза те привидне уљудности крије надувеност, презрење учеdetails of the text
ногa према незналицама, презрење пречанског господина на сељака, па макар то био и неки чувени војвода

с многим ранама и победама у прошлости и са сребрним токама на прсима.

То је било довољно Вељку да се нађути и унапред припреми за тај сусрет с човеком, који је због његова саслушања био нарочито тога јутра одвојен од школе и доведен у Совет.

Карађорђе му је био поручио да треба да поверује том човеку; али, ко да објасни Вељку шта се све крије иза тога? Презрив за те људе од пера, који су више волели да се изложе досадном послу писања између четири зида него да се прихвате јатагана, Вељко је у себи оштрио помисао отпора и намеравао да га томе човеку искаже на неочекивани начин.

Од свега што је досад примио од писменога као заповедник Црне реке и Бање, били су прекори, препоруке, наредбе које су готово увек ишли у супрот његовим намерама, укори, тражење одговора на разне оптужбе, питања о прикупљеној порези коју је Вељко ретко кад слао Совјету, и пуно других врло непријатних ствари. Отуда су за њега ти људи, који знају писати, представљали ту незгодну страну врховне власти и свако писмено разлог за срдњу.

— Што ме је звао Совет?... упита Вељко незадовољно.

— Има овде неких ствари... отпоче заобилазно Југовић који примети Вељкову срдњу и одмах помисли да му је потребно бити опрезан с тим човеком, за чију се руку знало да је лака и да удара врло тешко.

— Каквих ствари?... букну Вељко. — Што одмах не говориш?... Зашто ме ти испитујеш а не неко други из Совета?...

— Ја то не знам, војводо... одговори му Југовић прибрано и учтиво. — Ја у те ствари не могу да улазим; мени су јуче после подне предали ове хартије, наредили ми да их прочитам, да се овде затекнем у одређено време и прибележим оно што ми будеш одговорио. Зашто је то баш тако, ја не знам и нећу да знам...

— Али ја хоћу!.. узвикну Вељко и стеже песнице.

— Ја ти ту не могу помоћи, војводо... одврати Југовић уљудно. — Не саслушава те неки од војвода јер, знаш то и сам, да су скоро сви чланови Совета неписмени.

— Писменији смо ми од тебе пред Турцима!...

Југовићу се учини као да није чуо те речи. Узе полагано једну хрпу хартије с краја стола и стави их преда се. Био је решен да наредбу изврши до краја, ако га у томе не буде спречио сам Вељко. Њему је нарочито било стало до тога да Вождове наредбе извршује с највећом тачношћу, јер, ко зна шта се све може догодити у будућности.

И он отпоче пажљиво да разгледа и да преврће те хартије пред собом, професорски, као да оцењује писмене задатке својих ученика. Радио је тај посао што је морао и једва сузбијао у себи досаду. Да је неко други био пред њим, испољио би одмах своју нетрпљивост. Није он за то био дошао из Немачке у Србију. Није он ничега родољубивог осетио за ту милу сељака, која се упињала да створи Душаново царство, а најбољи део народа био је преко Саве и Дунава, и то најписменији и најкултурнији; ако је занесени Доситије, учитељ и просветитељ, који је претога дуго лутао по свету, „идући рањавом, по мрачној пустињи песка, ногом," желео да не склопи очи док то нагомилано знање и искуство не преда у наслеђе онима који су настајали, Југовић је био дошао са амбицијама ученог човека, с намерама да води, да пребацује догађајима и људима, и да с положаја писара у Совету иде одмах у попечитеље просвешћенија.

Намере му је покварила појава Доситијева, човека много старијег и чувенијег од њега, за чију је ученост, без методе и дисциплине, имао само потсмеха, коју није смео да изрази. Отварање Велике школе одвело га на право место: из Совета на катедру, с које је имао да предаје полуписменој деци војводској и осталих главешина или богаташа. Та виша просветна установа, дело Доситијево, нанела је највећег удара његовим амбицијама. Место попечитеља припало је Доситију, и старац је изгледао још доста чврст. Тада, приликом једног

преласка „преко“, ступи он у преговоре с командантом петроварадинске тврђаве и споразуме се како да му шаље вести из Београда и какву награду треба за то да добије.

— Чега има у тим твојим крпама?.. упита га Вељко презриво. — Стоји ли ту колико сам пута бивао рањен, колико ми је момака изгинуло, заробљено или израњављено?.. Има ли ту колико сам мегдана поделио и колико пута јуришао са шаком људи на читаве војске?..

— Нема, војводо...

— Има ли ту колико сам се пута пробио кроз Турке, колико пута бивао рањен, колико месеци издржао у опсади, колико гонио Турке или бивао гоњен?..

— Нема, војводо...

— Онда, чега има?.. прасну Вељко и лупи песницом из све снаге о сто. — О чему могу ја с тобом да разговарам, кад све то не разумеш и кад све то ниси ни видео ни прибележио?..

— Ја сам о свему томе слушао, ако нисам видео... одврати му Југовић мирно, задржавајући руке да му не дрхте од увреда које му Вељко већ нагласи. — С тобом имам да разговарам само о ономе што ми је наређено у име једнога човека који је над свима нама и кога слушамо и ја и ти!..

— Лепо говориш, тако ми Бога!.. потсмехну се Вељко. — Ниси бадава изабран да ме саслушаваш... Реци ми је ли Карађорђе лично то наредио или неко други?..

— То не знам да ти кажем...

— Чувај то!.. викну Вељко срдито, видећи да му је немогућно да ма шта ишчупа од Југовића.

— Ево: тужба Ђоке Жикића из Шарбановца бањског да си једном упао у кућу с дружином и појели му и попили све што је имао, да му је кућа остала празна...

— Није хтео ништа да да за исхрану војске; то му је била казна коју је заслужио и сам тражио. Шта има другог?..

— Одмах; само да запишем тачно што си ми одговорио на ту тужбу.

— Откуда ја могу да знам да си ти забележио онако како сам ти рекао?..

— Јамчи ти моја глава и име Ивана Југовића...

— Главу једва да могу примити!.. Име, велиш, писару?.. Шта значи твоје име међу устаницима и Турцима?.. У којој си борби учествовао?..

— Ни у једној; то ми није занат и, признајем, немам за то ни срца ни храбрости.

— А имаш срца да читаш то што су писали Совету и тужили ме разни кокошари?..

— Морам; наређено ми је...

— Читај даље!.. заповеди Вељко осорно. Нећу ти одговарати на сваку тужбу, него на све одједном...

— Ево: отмица коња Павлу Ракићу из Ресника; напад бећара Сламке на Милију Савића из Поружнице, који му није хтео допустити да узме врећу зоби из хамбара; твоје наређење да се Сими Илићу из Трубаревца опале двадесет и пет батина по туру, усред Бање, зато што је одбио да ти прода на веру десет јагњаца; жалба удовице Луке Јањића из Кривога вира за отету чабрицу сира; жалба Ивана Ристића из Николинца за отету ниску дуката од његове снаје; жалба Миленка Николића из Бање, да си му обешчастио жену; жалба...

— Доста!.. прекину га Вељко заповеднички. — Доста, писаре, душу ти писарску и немушку!.. Видим већ с колико сте радости сви ви у Совету очекивали да дођу ове оптужбе противу мене. На све те тужбе прибележи ово: „Пита вас Вељко, све вас из Совета, сем Карађорђа, да му кажете како да прехрани своје момке, после три месеца опсаде у Бањи, кад је све било поједено и попивено до последњег зрна жита у кошу и последње капи ракије у подруму. Колико су послали новаца за храну?.. Зашто ме оставише да чувам Бању, пуста им остала! ако ми не даду да живим са својим људима и не допуштају да узмем оно што ми треба?.. Свима тим, што се данас жале кљакавоме

Совету, плаћао сам све самим дукатом или сребрном мецедијом, док је у мене било пара. Док је било среће, благовали смо сви заједно; кад сам ја од њих куповао и оно што ми није било толико потребно, само да би пара отишла у народ. А тај из Бање, који се жали да сам му напаствовао жену, нека је мало боље попричува, па му се то неће догодити. Ја на Озрен, а његова жена тамо; ја крај Моравице а она одједном преда ме; ја у кући, она под мојим прозорима и зажарила очима!.. Та калуђер би заборавио на манастир и на ванђеље од толиког јуришања успаљене жене! И сад је ја напаствовао и чест јој одузео!.. Јеси ли све запамтио што сам ти рекао?..

— Јесам, сигурно, само...

— Још ти није доста, писару?..

— Нисам ти све прочитао.

— И не треба да ми прочиташ!.. Није право да ми се говори само о кривицама мојим или мојих људи. а да крај тога није урезано у рабош и оно што сам био у стању да учиним пред Турцима и како сам ослободио Црну реку!..

— То ће суд да узме у разматрање, кад буде све прегледао и доносио пресуду...

Вељко одговори псовком, шчепа све оне хартије са стола и стави их с треском пред Југовића.

— Колико ти времена треба да све ово прочиташ још једном, писарице?..

— Добар сат, одговори Југовић, сав блед.

— Седи ту и читај!... Ја одох. Ако обавестиш ма кога о томе да сам отишао од тебе пре него прочиташ још једном све то пред тобом, наћи ћу начина да ти се наплатим за све, макар те јурио за живота. И ти и твој Совет, чућете ускоро о мени. Ја идем из ових стопа ван Београда. Ако ме стигне само једна потера, знаћу да си ме ти одао. Потражићу те, буди у то сигуран!... Одрубићу ти главу, ставићу је пред тебе на сто, па чик да је залепиш себи на рамена!... Јеси ли добро разабрао?...

— Јесам...

— Памет у главу!... посаветова га Вељко још једном и прискочи вратима. Отвори их широм, изиђе полагано, прође кроз ходник и спусти се низ степенице, У полазу кроз двориште, не журећи се, отпоздрави неке и чак се рукова с једним познаником, као да ништа није било.

Са свога прозора, који је гледао право у авлију, пратио га гневним и немоћним погледом Иван Југовић. Како му је било тешко на срцу! Какво је понижење данас претрпео од овога човека, толико свесног својег имена и славе! Учен и надувен од знања и претеране уображености, он је за све њих био писар, писарица, шкрабало, који уме да напише или да прочита неку тужбу! И он је морао и овога пута да приклони главу и да поднесе без одупирања све увреде. Чему све друго: катедра на Великој школи, пут у Беч по наређењу Карађорђевом, кад је остао непознат читавом народу?

Кад виде да се Вељко попе на Кушљу и у пратњи својих момака одјури некуда, Југовића ипак обузе задовољство. Још један од војвода се одметао од Совета и власти.

— Један више!... одахну он, седе поново на своје место решен да не ода Вељка и да му допусти да измакне што даље. Вест о његовом одметању од Совета биће му добро плаћена од команданта у Петроварадину.

XXI

Дуго је Вељко хитао путовима који су га све даље одводили од Београда. Обавештен одмах од пријатеља да га чека врло оштра казна због жалби на његову управу у Бањи, Вељко је брзо помислио на бекство. Отишао је у Совет само да би знао ко се жалио на њега и зашто. Чим је увидео да су све тужбе истините, он је нагло пресекао свако даље испитивање, скочио на Кушљу и утекао. Унапред је смислио да би најбоље било да побегне Миленку Стојковићу у Пореч,

војводи код којег је знао да ће да наиђе на заштиту и чији је отпор Совету добро познавао.

Тек после четири сата непрекидног бежања, удаљен доста од Београда и мало спокојнији, Вељко заустави дружину бећара на сред пута.

— Момци!... довикну им он. — За оно што смо починили и ви и ја, некад из нужде, често пута и из беса, оптужили су нас Совету пандурице, сеоски кметови и кокошари!... За мене је унапред било решено да будем затворен у кулу и да ми се одузме војводско писмо и чест. Диплому може Младен Миловановић да обеси своме вранцу о врат, свеједно ми је; али ми није било свеједно да останем у кули ко зна колико времена!...

— Бежали смо довде; одавде више нећемо, ма шта се догодило, ма како јака се потера указала за нама на друму. Решио сам да идем Миленку Стојковићу у Пореч, који ће нас сигурно примити и одредити нам добру месечну плату. Ако се коме од вас, старих другова, више не иде за мном, слободан је да се одмах одвоји од дружине па иде где му је воља! Дајем поштену реч да никоме нећу замерити ако ме буде оставио. Ко неће уз мене, нека окрене коња; просто му било!...

Мртва тишина попрати те Вељкове речи. Бећари се само окренуше у седлу да виде има ли кога међу њима који би могао да остави Вељка сад, кад је пао у немилост. Сви остадоше на месту, неми, без речи и покрета. Нико не окрену коња нити исказа намере да ма за што упита Вељка. Сваки осети да би се рђаво провео онај који би се усудио да се удаљи; тога би и поред обећања Вељкова, убили сами другови.

— Добро, момци!.. узвикну Вељко задовољно. — Примили сте да идете са мном. Бићемо, сигурно, туђе слуге!.. Али, шта мари, кад смо слободни!... Знаће се ипак за Вељково име и његову дружину! То бар Совет у Београду не може да спречи!...

Одатле се кренуше све ходом. Нико их није гонио. Нико није смео да их упита куда иду и шта намеравају

Нико се није усуђивао да им се одупре ако пусте своје коње на пашу на ма чијој ливади или се зауставе на преноћиште у нечијем дворишту. Кад је нешто требало купити, плаћали су дукатима из Вељкова ћемера; кад је требало сузбијати нечију лакомост или отпор, отимали су и присвајали без много разговора и продужавали даље. Из Београда нису могли да имају никаквих вести. Вељко је журио Миленку, надајући се да ће од њега нешто да дозна.

Та година, хиљаду осамсто десета, била је нарочито тешка по српски народ и државу. Заваде и свађе у Совету, заваде међу војводама, интриге Петра Добрњца код кнеза Багратијона у Влашкој, интриге Родофиникина, Леонтија и Стевана Живковића међу Русима, преговори Миленка Стојковића с Реџеп-агом из Адакала о предаји, силне тековине изгубљене после Каменице, земља смањена, границе сужене и отворене, опасност споља и изнутра.

До хиљаду осамсто шесте све је ишло добро међу устаницима. Војводе су се слагале и сложно радиле око Карађорђа. Снага је расла све више и слава се проносила по Европи. Мишар није био далеко и пад Београда у Карађорђеве руке био је само питање времена.

Тада им добеже из Београда митрополит Леонтије. Он им објасни да је побегао. Устаници му повероваше као првосвештенику и хришћанину. Никоме од њих не паде на ум да помисли да није тако лако побећи из једне тврђаве, чији су сви прилази и капије тако добро били чувани. И уместо да га пошаљу у неки манастир, да се моли Богу и управља свештенством и црквом, они га оставише крај себе, на своју велику несрећу.

Од тога доба им пође све унатраг. Нико мање не поверова у трајашност дела Карађорђева од Леонтија и нико боље не поради да га сруши. С његовим доласком поче да избија незадовољство међу војводама, растргања између Русије и Аустрије. Византинац у пуноме смислу речи, Леонтије никад не хтеде да ради отворено. За дуго времена не могаде Карађорђе да наслути да му све то долази од тога калуђера, коме

Турци, пуштајући га из града, наложише да се добро упозна и спријатељи са Стеваном Живковићем. Док Стеван би од користи онима преко Саве, он остаде у Београду; после лако би удешено да буде додељен Миленку као његов писар.

Нико није толико крив за држање Миленково према Совету и Карађорђу, колико Стеван Живковић. Највећи војнички таленат после Карађорђа, славољубив, мрачна и ненавидна карактера, Миленко би лака жртва за Стевана. На ту душу, жедну славе, на тај темперамент који би један од најсензуелнијих од свију војвода, па чак и од Вељка, Стеван Живковић умеде да баци ватру и пламен. Он вешто умеде да распири у њему љубав за источњачком раскоши и жељу за влашћу, која доноси благостање и лакоћу уживања; од њега Миленко научи да се брзо снађе у војводском положају и да замисли да му судбина би неправедна кад га не постави на чело народу. Улогу Стеванову крај Миленка и његов утицај на Миленково држање оцени добро руски пуковник Дибић у своме познатом извештају цару у Петрограду. Стеван полагано навикну Миленка на мисао да му је покретност карактера једна велика особина, једна свесно исказивана жеља да буде слободан као човек и војвода, и да то што у себи носи од вечито жедног за влашћу и уживањем треба да га одведе на врх, изнад Карађорђа, ако само буде паметан и слуша Стеванове савете.

Вељко је сада одлазио у сусрет човеку који је веровао у свој гениje, који је у својој младости био један од оних које све вређа; у зрелијим годинама човек коме су сви људи непријатељи. Са тога у карактеру, пргав иначе, Миленко је био човек готов да у брзини учини неко дело од којег се после стидео.

Вељков долазак у Пореч обрадовао је Миленка необично. Добро обавештен о свему од својих ухода и пријатеља у Београду или од Советске поште, коју је пресретао на Дунаву, (да би у томе успео био је заградио Дунав, тобож због риболова), Миленко је знао оптужбе противу Вељка и намеру Совета да га суди и осуди.

— Шта?... довикну он са доксата своје нове куће, чим Вељко ујаха у двориште. — Совет те пустио жива и здрава и чак ти дозволио да ми дођеш на разговор?...

— Откуда ти то знаш?... зачуди се Вељко.

— Све ја знам...

— Не баш све!... одврати му Вељко загонетно. — Сад ћу ти све испричати. Ето ме горе одмах!... Кажи да нешто спреме за јело; мртав сам од глади и умора...

Пољубише се потом на доксату и седоше. Миленко је донекле био симпатичан Вељку због те заједничке црте у карактеру, коју су обојица имали, да се буне и одупиру, да су вечито незадовољни и жедни, и да им се чини да се њихове заслуге не цене довољно кад се о њима поведе реч у Совету. Само до тога дана то Вељково незадовољство било је више израз темперамента и претеране осетљивости и није имало у себи ничега од Миленкових амбиција, никаквих других намера у погледу на власт, сем помисли да му прошлост у Устанку даје права на отпор и извесне слободе у управљању својим војводством.

На доксату, седећи према Миленку, Вељко му се са осмехом загледа у лице. Миленко је по изгледу био у стању да уплаши странца својим мрачним и увек замишљеним лицем. Та глава, намрштена и страшна на изглед, није одговарала души, пуној слабости и подавању телу, пуној клецања, напуштања првобитних и добрих намера, и словенске клонулости у часовима кад осети потребу да се некоме освети. Његово чело, бомбасто као у сатира, указивало је на слабост према жени, на подавање страстима, на цинизам и неодлучност ако је тело на муци. Нико више од њега није био толико ориенталац и с толико несвесног или свесног подражавања продужио негдашње турско госпоство, све до харема у једноме делу куће.

— Како да те не затворе?... упита он Вељка у чуду, кад седоше један према другоме.

— Обавестише ме о томе шта намерава Совет кад сам приспео у Београд.

— Ко те то обавести? . . . исказа Миленко своју радозналост на начин који зачуди Вељка.

— То ти не могу казати. . .

— Свеједно; ја знам ко је то! . . .

— Откуда? . . .

— Обавестио те је о свему мој човек, будало!... насмеја се Миленко. — Зар се не досећаш? . . . Ја сам то одавно знао и помишљао да ти о свему јавим, чим се будеш појавио у Београду; него, причај ми сада даље. . . Тебе као да чуде моје речи. Зар не знаш да вода у Дунаву брже тече од сваког коњаника, јер на реци нема узбрдица? . . . насмеја се Миленко грохотом.

Вељко отпоче да разумева.

— Отишао сам у Совет тек да видим какве су то тужбе биле.

— Отишао си био мечки на рупу! . . . То је било опасно! . . . Шта си од тога добио? . .

— Хтео сам да знам ко ме тужи и зашто.

— Био си неопрезан. Свака тужба положена код Совета опасна је ма како малена била. Ко те то тужио?

— Читаво војводство, кнезови, кметови, буљубашице, кокошари, удовице, људи који су силне паре зарадили крај мене, продајући ми храну за војску! Тужили су ме за отете јагањце, за чабрицу сира, за врећу овса, за навиљак сена моме Кушљи! Ако сам случајно био узео само једну овцу, тужили су ме за десет! Крвавио сам се око Бање годинама да их браним од Турака и себе од њихових жена! И све је то било забележено у нечији тевтер, да пред собом видим оволику гомилу крпетина у Совету! . . .

— Забележили, дабоме! . . . узвикну Миленко задовољно. — И шта би после? . . .

— Ништа. Пресекох даља питања, појахах Кушљу и појурих друмом за Смедерево. Бежах донекле; после рекох и себи и момцима: „Бежасмо довде; одавде, бели, више нећемо, па шта буде!“. . .

— Пошао си одмах мени.

— Јест, право теби.

— Промисли да ли си добро урадио? . . . упита га Миленко некако загонетно.

— Зашто ми то кажеш? . . .

— Нисам те питао улудо, веруј ми. Помисли само што ће се рећи у Совету, кад се буде сазнало да си дошао у Пореч Миленку Стојковићу, и да те је он примио под своје окриље. . .

— Под твоје окриље! . . плану Вељко. — Шта ми то говориш? Нисам ја теби дошао од страха! . . .

— Знам да ниси; дошао си ми зато што ни сам ниси знао на коју ћеш страну. . .

— Богами досад, док те речи нисам чуо од тебе, збиља нисам знао на коју ћу страну! . . узвикну Вељко расрђено и устаде. — Сад већ знам куда ми ваља ићи!...

— Седи ту, пожури се Миленко да каже и ухвати га за рукав од доламе. — Седи ту и ћути! Изрекао сам случајно једну незгодну реч. Остајеш крај мене, ако само то желиш. И нека они у Совету кажу све што им је драго! . . Ја, иначе, имам доста убележеног у рабошу! . . .

Сама та помисао на Совет нељути Миленка и нагна га да после тога скочи на ноге и да се шета узбуђено по доксату. Великим стасом, више дежмекаст, косе залепљене за теме, лица румена, очију жућкастих, сувише малих за онолику главу, Миленково се лице претварало у нешто неочекивано од ругобе, чим би се нељутио. Тада су му се бркови рогушили и очи се још више повлачиле у дупљу, пуне светлости и злоће у заклону.

— Јест. . . знам ја шта се о мени говори и шта ми се замера! . . Али, ја се не дам јахати! . . Јест, јахати, као што јашу неке друге! . . Ја сам се први потукао са султановим пашом на Иванковцу! . . Ја сам се највише крвавио за ове крајеве овде! . . Ја сам код Руса кукао за помоћ, више него сваки други, и мене су слушали скоро сви њихови заповедници у Влашкој!...

Ја сам Карађорђу и Совету сачувао ове крајеве; слали су ме где год су хтели: на Неготин, на Тимок, на Гургусовац, на Бању и где ти ја знам!...

— На Бању!?... зачуди се Вељко и једва се уздржа од гласног смеха. — Где сам онда ја био?...

Миленко се не збуни; учини се као да није чуо Вељков приговор. Продужи:

— И сад ми заповеда Младен Миловановић свињарски трговац, који нигде није барута омирисао, који се најео дуката и меџедија, који је десет пута богатији него пре Устанка!.. Кад ми нешто нареди Карађорђе није ми толико криво, али кад ми наредба дође од Младена, мени се нешто преокрене у грудима и чини ми се да ћу да пресвиснем!.. И тада повика са свију страна: Миленко наплаћује порезу и не шаље Совету! Миленко непрестано у дослуку с Русима преко Дунава и ради противу Карађорђа и Совета! Миленко заградио Дунав да би пресрео советског курира и отварао пошту! Миленко има харем у кући, као неки турски паша!... А где су њихови хареми, њихови дукати и форинте, њихова одметања, гоњења других, опадања и оптужбе?... Како они стекоше толика богаства, њиве и воденице, куће у Београду и ћумруке дуж Саве и Дунава?... Коме они одговарају за дебеле форинтаче које им је Стеван Живковић доносио у зобницама од Немаца да им исплати многобројне услуге?...

— Шта су ти овога пута о мени напричали у Београду?... обрати се он Вељку изненадно, одједном заустављен у тој срџби, у којој је било нечега извештаченог.

— Подоста; управо само неколико ствари, доста тешких за тебе, ако је све то истина... одговори му Вељко са свом суровошћу и намери да му искаже те непријатности.

— Подоста, велиш?... То ме ни најмање не плаши!... Шта су још пронашли?...

— Да желиш да се дочепаш врховне власти у земљи и да на томе непрестано радиш код кнеза „Брагатијона“, да обећаваш све што би Руси могли да

ти затраже, али да у томе много не успеваш; Брагатијон зна ко је Карађорђе у народу и не сме да ти у томе много помогне...

— Ах, и то знају!.. И то су прокљували?... одаде се Миленко неопрезно.

Вељко не хтеде да му каже да је пред њим учинио једно нехотично и тешко признање. Продужи:

— Знају све, веруј ми!.. Знају све што радиш; знају да се Петар Добрњац преставља као неки народни изасланик код руског заповедника у Влашкој, и да виче на сва уста на Карађорђа, а побегао као кучка с Каменице, за коју је исто толико крив колико и Милоје Петровић!...

— Откуд ти то знаш за Добрњца?...

— Не знам за то што он ради у Влашкој; чуо сам о томе у Београду, од човека који није тако далеко од Совета; али за оно што учини на Каменици знам сигурно; ту сам био; ту ме је он преварио и послао на Гургусовац, који је већ био пао у руке Турцима, што и сам врло добро знаш!...

Опомена на његов неуспех код Гургусовца би врло непријатна Миленку, и он се врати на оно прво:

— Знају, велиш, да желим врховну власт за себе?... А шта би било ако је то истина?... обрати се он Вељку, као да жели да чује његово мишљење.

— Ако је то истина, онда си ти луд!.. одговори му Вељко свирепо. — Теби је то напунила главу она половина човека, Стеван Живковић, твој бивши писар!...

— Ко ти је о томе говорио?... Да то ниси овога пута чуо у Београду?...

— Па то зна цела земља!.. То знају и Руси и Турци. То зна и Немац преко Саве, онај који се постарао да ти Стеван једнога дана дође за писара! Много се што шта крије у овој земљи, али се много и зна!...

— И шта ти мислиш о свему томе?...

— Рекао сам ти мало пре: луд си, Миленко, луд!... Како да не увидиш да ниси Карађорђе?...

— Нисам, заиста; ја сам Миленко. . .

— То је поприлично, али није довољно. Ако желиш на врх, треба да убијеш Вожда или да си изнад њега. Видиш, Миленко, он је мене сада позвао на суд и био решио да ме затвори у кулу. Ја могу да се љутим, да праскам и псујем, да се борим противу Совета, да останем крај тебе и да ти помогнем противу Младена и свега онога што долази од њега; али те не бих помогао никако, ни малићем на руци, кад би ме позвао да се побунимо противу Карађорђа, противу њега као Вожда и првога човека у народу. Мени су казали у Београду да ће ми бити одузето војводско писмо. Нека га ђаво носи!.. На ватри изгорело!.. Бунићу се с тобом ако се буду окренули Немцу, ако раскину с Русима, ако се љубакају с Турцима, али нећу с тобом на Тополу и не за оно друго што одавно припремаш!...

— Шта ја то друго припремам?. . .

— Знаш и сам шта си нудио Рецеп аги!. .

— Ко ти је то рекао?. . . повика Миленко и прискочи Вељку хитро, као да ће да га нападне.

— Онај исти човек који ми је рекао да ћу бити затворен у кулу. Мало пре исказа да га добро познајеш, и зашто те то сада толико чуди?. . . Тај човек је изабрао згодан начин, као да је знао да ћу доћи теби, да би те о свему обавестио преко мене. . .

Миленко занеме у тренутку. Оне мале жуте очи као да се још више повукоше у дупљу. . .

— А шта мисли Карађорђе да уради на све то?... упита Миленко неким измењеним гласом, у коме више није било никаква трага од малопређашње љутине.

— Чује се да окупља војску на тебе око Мораве. Припази се мало!. . . Бољи је он војвода од тебе!. . .

— Ти као да се плашиш за мене?. . .

— Богами, плашим се! Играш се с главом! Дед нађи макар једнога човека међу својим најближим људима, о осталим у Поречу и да не говорим, да се смеш поуздати у њега и повести га на Карађорђа. . .

Миленко ништа не могаде да одговори. Отвори уста, као да ће да хукне од нечега тешког у прсима.

Уздржа се ипак од присуства Вељкова. Упита потом, на изглед прибрано:

— Што си још чуо о мени у Београду?. . .

— Да се буниш противу нове порезе од дуката на главу.

Миленко дочепа тај одговор Вељков као неко спасење за себе самога, као још једну прилику да се нађути, јер је у љутини био много значајнији у туђим очима. Вест да се Карађорђе спрема да га спречи у намерама да Рецеп-аги преда Пореч у накнаду за малу независност у једној блиској области, узнемири га дубоко, али он то не хтеде да испољи; нова пореза којој се он одупро свим силама и није допуштао да се прикупља у војводству даде му прилике да још једном испољи пред Вељком свој отпор и незадовољство.

— Дукат на главу!. . . узвикну он јаросно. — Има сто и педесет хиљада пореских глава у ослобођеним крајевима! Шта ће да ради Совет с толиким парама? На шта ће да их утроши?. . . Коме ће ти дукати у џеп ако не Младену?. . . Докле ће да гуле овај народ? Где сваки човек да нађе тај дукат? Шта мисле они?. . .

— Мисле да купе џебану и нове топове. Код Мораве прошле године капетан Радич Петровић и Петар Јокић побацаше топове у реку; Добрњац и Милоје оставише код Каменице!. . . Сви магацини барута испражњени и нико не да за љубав!. . .

— А што дадоше заповедништво Милоју над војском код Ниша?. . . Зар није било бољега?. . .

— Дадоше му га јер су веровали да ће добро да уради; да крај њега није било бандоглавога Добрњца, све би се то можда друкчије свршило?. . .

— Ама, љутну се Миленко — ти си више противу Добрњца него противу Милоја?. . .

— То је и право!. . . Кривљи је Добрњац. . . Превари ме и посла на Гургусовац, а своју војску повуче и оде да ме тражи у Бањи, иако ме био послао на Гургусовац!. . . Али, само ако да Бог да се још једном сретнемо!. .

— Шта ћеш да му радиш?. . .

— Оно што знам и што ћу рећи само њему!...

Ућуташе се после тога. Тек тада се Вељко опомену да је гладан и да му треба јести. Наједе се брзо. Кад заврши, устаде, спреман да иде...

— Куда тако брзо?... прену се Миленко из замисли.

— Пут за уши. Мислим да некуда пређем преко Дунава с момцима и да се понудим Русима.

— Што не би остао крај мене?...

— Могу ако обавестиш Карађорђа да није истина да нешто разговараш с Реџеп агом и...

— И?...

— Да даш добру плату мени и момцима; џабе нећу да те служим...

— Пристајем. Теби дајем петстотина гроша на месец; твојим буљубашама по две стотине; обичним момцима по педесет. Је ли тако добро?...

— Задовољан сам. А оно с Реџеп агом?... Знај да ћу ја пре на Београд с тобом, него у друштву с Турцима!...

Миленко обори главу. Добар војвода, он је побеђивао сваког непријатеља само у тренуцима кад би га обузела љутина са исказаног отпора. Тада је његову речитост у љутини замењивао покрет пркоса и лудог излагања самога себе. Вељков отпор његовим намерама није га могао наљутити. Тежина свега што је предузимао сада му је неочекивано тешко падала на душу.

— Наћи ћу начина да о томе обавестиш Карађорђа.... одговори он постиђено, окрену се после тих речи и остави Вељка самога на доксату.

XXII

Кад Миленко виде да су му откривени сви планови, да Карађорђе овога пута не мисли на попуштање и да војска окупљена на Морави има да пази на његово кретање и рад, после дужег оклевања и Вељкове претње да ће га напустити, посла он гласника у Тополу и обавести Вожда да је прекинуо разговоре са Реџеп агом (који, тобож, никад нису били озбиљни), да се више не буни због нових пореза и да отсад неће заустављати советског курира нити отварати пошту која му није намењена.

Гласник се брзо врати из Тополе. Дошавши Миленковој кући у Пореч, он га застаде с Вељком на чардаку, после једва завршеног ручка.

— Шта би, Миладине?... повика Миленко нестрпљиво, не дајући му времена да мало одахне од дуга пута и јахања. — Како те дочека Карађорђе?...

— Како ме не би добро дочекао кад сам му донео добре вести од тебе?...

— Је ли ти што отпоручио за мене?...

— Јест. Да се, вели, држиш мирно, кад си већ одустао од онога што си био наумио. Ако ти је што неправо имаће се, рече, прилике да се све исправи и доведе у ред. Ускоро ће Руси поново да се покрену и да ударе на Турке. Кад настане опет војевање у коме ћеш и ти сигурно да учествујеш, нећеш имати кад да помишљаш да ли ти је Совет нешто учинио на жао!...

— Мисли он то!... изјави Миленко огорчено. То његово попуштање пред јачим било му је необично тешко. Његове намере, откривене тако брзо и изјаловљене, сада су за њега биле мучне успомене, које су га непрекидно опомињале на то да је морао да стукне уназад. Али, привидно, он није хтео да призна да је тај неуспех дефинитиван; он је знао да чека са стрпљивошћу човека код којег је осветољубивост једна од најјачих црта у карактеру.

— Зар ти само то рече?... упита он даље, незадовољан са присуства Вељкова, којег није могао да удали с доксата.

— Не. Додаде још и ово: „Нека Миленко не мисли да ја слепо верујем његовим речима; то му кажи слободно! Попуштао сам му досад, јер сам за то имао разлога, који су познати само мени; отсад више нећу; пазим му на сваки корак; он је знао да нова пореза неће ићи мени у торбу, и зашто се онда буни?“...

— Неће њему, ја то знам!... Никад ми то није падало на ум; али хоће другима!...

— Никоме другоме... поручује ти Карађорђе. — Све има да иде на џебану и за нове топове. И кад си то знао, што подиже народ на буну и повуче и Вељка за собом?...

— И за Вељка му криво?...

— По ономе што ми нареди да кажем Вељку, изгледа да му је више жао него криво.

— Шта ти је Вожд рекао за мене?... упита Вељко и лице му плану руменилом. Он је знао да ће кривица за Миленкову буну да падне и на њега, јер се затекао у Поречу баш у то време.

— Чекај... прекину га Миленко незадовољно. — Нека прво мени каже поруку Карађорђеву.

— Рече ли ти још нешто?...

— Само још то да будеш увек спреман да се сојузиш с Русима, кад ти за то буде дошла заповест, од њега самога, не од стране Совета...

— Он ме, тобож, чува од советских заповести?... прекину га Миленко заједљиво. — То је за мене мало меда на врху јатагана!...

— То не знам да ти кажем.

— Рече ли ти још нешто?...

— Ништа више...

— Рече ли ти да то што треба да кажеш Вељку могу и ја да чујем?... упита он гласника узнемирено, бојећи се неке поруке, која би му била непријатна.

— Јест. Чак ми нареди да то учиним кад си ти крај Вељка, да не би помислио да хоћу нешто да му кажем противу тебе, а да ти то не знаш. Три пута ми изговори своју поруку за Вељка и после ме натера да је поновим пред њим, из бојазни да нешто не заборавим!...

— Ништа, ништа!... одврати Миленко, очигледно узнемирен. — Говори сада Вељку... нареди он. — Ја ћу да слушам, кад Вожд то жели... дода̀де он јетко и на лицу му се виде да му није право што је Карађорђе послао поруку и Вељку, који није хтео ни за шта да му се обрати нити ма за што да замоли. Идући упорно за својим намерама, Миленко је хтео што више да привеже Вељка за себе; чувши да гласник има неку поруку Вождову и за њега, он одмах у томе предосети Вождов покушај да Вељка одвоји од Пореча. План Карађорђев био је лукав. Њих двојица, уједињени, могли су да му буду опасни; раздвојени, Карађорђе је био у стању да предупреди сваки Миленков покрет и да Вељку понуди оно што ће га одбацити устрану: нов положај и битке с Турцима, које су опет биле на помолу.

— Шта ти рече Карађорђе за мене?... окрену се опет Вељко гласнику, строго га погледа у очи, хотећи да га опомене да му неће опростити никакво оступање од онога што му је Вожд наложио.

Гласник отпоче с верношћу у изразима и сигурношћу у памћењу, за коју зна само онај коме није могућно да се ослони на ма какву прибелешку!

„Сине Вељко!... Кад сам ти допустио да идеш у Црну реку да је буниш, кад сам наредио да ти се из магацина изда џебана и оружје, кад сам наредио да ти се од стране Совета изда војводско писмено да те постављам за црноречког војводу, био си само буљубаша. Био си, истина, јунак, али непознат; служио си дотле горега од себе, како ми сам рече, и то мучно подносио. Ја те учиних војводом. Дадох ти власт и силу да судиш, да управљаш и покораваш. Ти учини оно што ми обећа у Тополи: ослободи свој крај и друге поред њега; протера Турке; насече их се; натутња се с Кушљом и кроз све крајеве; нањуби се туђих жена и своју одагна; наотима се пара; одену се у свилу и кадиву, и претера, претера у свему...

—„Позив да за грешке одговараш разумеде као увреду и као претњу твојих непријатеља да ти се освете...

— Па сигурно га нису звали на ручак у Совету!... насмеја се Миленко грохотом.

„Био сам ти поручио да се не бојиш. Дао сам свога сигурног човека, да те саслуша и верно забележи све што одговориш да не би зазирао од подвале.

„Уместо да ме послушаш, ти побеже од суда, војводско писмо ти би одузето, и одједном све изгуби, да идеш у службу код другога, за пет стотина гроша месечно!...

— Гле!... узвикну Миленко. — Зна и колику сам ти месечну плату одредио!...

„...за пет стотина гроша месечно... понови гласник, који је због упадања Миленковог био изгубио нит у поруци. — ...па тако изгуби и чест и име војводе, да ти остане само име Хајдук Вељка!...

— Ништа му више и не треба!... узвикну Миленко.

— Ћути, молим те!... опомену га Вељко неспокојно. — Пусти човека да заврши!...

„Ја те назвах сином кад ми први пут дође у Тополу и тако ћу те звати за живота. Није ми свеједно да ли си војвода у Бањи или слуга у Миленка!...

„Слушај сад добро што ћу да ти кажем: премештен је цару у Петроград кнез „Брагатијон“ и на његово место долази неки Каменски, који жели да продужи борбу с Турцима. Он хоће да нам пошаље своју војску у помоћ. Треба да његове људе и старешине неко сачека на Дунаву, негде између Кладова и Прахова.

„Ја не могу да му пошаљем у сретање кога било, па да браћа Руси помисле да међу нама нема ни добрих јахача, ни весељака у пићу, нити јунака бољег од сваког њиховог. Не могу тамо да пошаљем ни неугледнога Вујицу, ни непоузданога Миленка...

— Аха!... Знао сам ја то!... Сад разумем зашто је Вожд желео да будем присутан кад гласник буде извршивао његову поруку! Било је потребно да сазнам још једном колико сам непоуздан!...

— Та хоћеш ли једном ућутати!... узвикну Вељко срдито. — Док је овај човек теби говорио, ја се нисам чуо. Ћути сад!... После ћемо о свему разговарати

до мркла мрака ако желиш!... Откад сам крај тебе, друго ништа и не радимо!...

— Ти већ увиђаш да ће Карађорђе да ти опрости и врати војводство, па бесниш од радости!... одговори му Миленко гласом пуним пакости.

Вељко слеже раменима. Никад он није био у стању да мрзи толико као Миленко. Порука Карађорђева испуњавала га радошћу и поносом. Ускоро је осетио крај Миленка неиздржљивост и лаж свога положаја. Усамљеност коју је осетио у Поречу после једног живота пуног догађаја и славе пуног неслућених сукоба и изненађења, никад није била већа ни мучнија. То принудно и беславно ленствовање крај Миленка нагнало га је да у беспослици изврши претрес савести, да оцени своје негдашње поступке, да у много случајева призна своје погрешке и увиди да правда није увек била на његовој страни. На изглед безбрижан, увек љут и отпоран према Совету, он је брижљиво крио од Миленка своја душевна мучења, пребацивања која је чинио самоме себи, и тешко, неподношљиво интимно осећање личнога неуспеха и претрпљене срамоте.

— Продужи даље!... Миленко те више неће прекидати!... окрену се он гласнику с таквим изразом у исказивању да Миленко у томе осети и претњу за себе и Вељково предосећање да је још једном постао војвода и независан човек.

„Не могу тамо да пошаљем ни неугледнога Вујицу, ни непоузданог Миленка... понови гласник још једном прекинуту мисао на истоме месту. Не могу ни брбљивога Молера, ни ћутљивога Главаша, ни мирнога Милана Обреновића, нити плаховитога Лому. Једини би те заменио Јанко Катић, по јунаштву и по лику, али њега више нема!...

„Ако хоћеш, ево ти прилике да себи повратиш војводско писмо. Одређена казна на затвор у кулу биће избрисана и заборављена, као да никад није била изречена. Остави Миленка и улогори се некуда крај Дунава. Сачекај глас да нам Руси долазе. Иди им у сретање и буди у свакој прилици Вељко. Они воле песму, шалу и пиће; воле бесно јунаштво, распусност,

жене и пустоловство. Тога свега имаш више него сваки други у нас. Пошаљи ми некога да ми јави да ли си примио ову поруку или си одлучио да до века служиш другоме. То је све“...

— Иди сад; рекао си што си имао... рече Миленко нестрпљиво гласнику.

— Ниси ништа заборавио?... упита га Вељко.

— Не, тако ми Бога!...

— Узми овај дукат, па иди да се одмориш...

Кад остадоше сами на доксату, Миленко се окрену Вељку радознало:

— Шта мислиш да радиш?...

— Већ сам се одлучио; примам понуду; идем још данас на пут. Биће бојева уз Русе, а мени ништа више не треба!...

— Не идеш ваљда само за то?...

— Богами, једино због тога...

— Није ти до војводства и опроштене казне?...

— Јест, како да није!... узвикну Вељко одушевљено. — Ја сам на то био заборавио. Пази!... као да се зачуди самоме себи. — Па ја више нисам у твојој служби!...

— Ниси ако си се решио да идеш; само... треба ми вратити половину плате; данас су навршене тек две недеље у месецу, а ја био будала да вам дам све унапред!...

— Дао си зато што смо ти потребни... одврати му Вељко поносито. — Али, како да ти вратим плату?.. Дукат који мало пре дадох гласнику, био је један од последњих... Код мојих момака сигурно нећеш наћи ни толико!... Нема међу нама ћемераша!...

— Шта да радим?!... отпоче Миленко да се вајка натуштена лица. — Мени су сада потребни други момци.

— Па узми их...

— Најмио би их кад их не би требало платити.

— Плати их као и нас...

— Знам, али где наћи паре?...

— Онамо где си их нашао да нас плаћаш!...

— Значи да ми је пропало неколико хиљада гроша?...

— Пропало... сасвим... као камен у воду!...

Ко зна како би се та жива и брза препирка завршила да се у дворишту не зачу некаква друга свађа. Један женски глас чија је свежина указивала на младост, оштар и опор, викао је на некога:

— Лопуже белосветске!... Мало вам је што сте ми све опљачкали, него још спречавате да не идем вашем војводи на тужбу!... Нисте ви толико људи да нешто учините непоштено и да после примите на себе оно што радите. Остаћу овде, макар пресвиснула на прагу, док ме војвода Миленко не види и не чује!...

— Шта је то?... упита Миленко с доксата...

— Нека помахнитала жена!... Хоће силом теби на чардак... обавести га један момак с капије.

— Пусти је нека дође...

После неколико тренутака, указа се пред њим једна девојка, лица румена и очију светлих од љутине.

Била је мала, спретна, окретна, сва у облини тела, лица округлог, очију необично светлих. Све је на њој пуцало од здравља и женске лепоте, од пркоса и смелости, коју је носила у зеницама, озлојеђеним и пуним срџбе. Све је на њој било мало, истакнуто у стасу и тврдо срезано у линијама тела. Да је то време знало за лутку, Миленку, би то упоређење одмах пало на ум; али, он не могаде да се уздржи да не узвикне, чим је зналачки одмери:

— Згодна је!...

На те речи девојка плану још више. Тамно руменило јој обли лице под превезом и у очима блесну презир.

— Само то и можеш да кажеш!... Ништа боље од онога што се о теби прича у народу!...

— Шта могу да чиним?... Отело ми се изненада из уста... Шта си хтела од мене?...

— Зовем се Стана. Родом из села Сикола крај Негатина. Пешке сам дошла до тебе. . .

— Зар чак од Сикола ? . . .

— Јест ; од Сикола. И да сам била на крај света пошла бих. војводо да те тражим.

Чим је виде на доксату, Вељку задрхта срце од појаве девојке, лепе и ситно срезане као неки накит. То што му се највише свиђа на њој, био је њен мали раст, то уједно дечачки и зрело на њој, то мајушно и тако пуно у облицима, у пркосно истуреним грудима, у чврстој нози и стасу, у коме је било и дражи жене и живахности малих растом. Само за неколико тренутака од њене појаве Вељко је већ замисли тако малу и дурашну на својим рукама, крај себе, своју, залуђену у њега, пргаву, сигурно, и у љубави, пуну нетакнутога живота и младеначке снаге. Да је Вељко умео да иде даље у замисли, можда би је видео онако обнажену, као што стоји у Библији, где је први пут опевана надмашно женска нагота ; али он осети привлачност великог и јаког човека за нешто ситно и упорно код жене, за лепоту која је мајушна, за облике који ће да ишчезну под двема рукама, за женски додир у коме неће да буде ничега незграпног и крупног. И Вељко се зачуди да га одмах заболе онај незгодни али искрени узвик Миленков :

„Згодна је ! . . .“

— Чиме сам ти се замерио ? . . упита је Миленко.

— Чиме ! ? . Досад су твоји момци отимали коње, храну, одело и рубине за људе, новац, оружје и жене ; мени твоји људи отеше дарове које сам спремила за удадбу ! . . .

— Па требало некоме . . одговори Миленко равнодушно.

Стану пренеразише његове речи :

— Како рече ? . . Требало некоме ! ? . . Такве ли правде и помоћи налазим код тебе ! . . Јеси ли ти војвода или неки хајдучки харамбаша ? . . .

— Зар ти то мени, жено ! . . плану Миленко.

— И теби, као и свакоме другоме ! . . викну она без страха од његове љутине. — Шта бих могла друго да ти кажем, кад видим да моја жалба не може да ти омекша срце ? . . Шта ће твојим бећарима моји дарови ? . . Кога имате међу вама да удате или да дарујете ? . . , Да ли су ти моји женски радови потребни за то што имаш поред куће ?

На ту опомену на његов харем, о коме се много говорило и у народу, Миленко позелени од љутине :

— Напоље ! . . Одмах напоље ! . . Још ћу и теби да допустим да можеш да ми загледаш у рабоше ? . . . Кући, мајци у Сиколе ! . . Боље би било зе тебе да ниси ни долазила ! . . Јест . . . Твоји дарови су донесени мени ! . . .

— За оне твоје у прегрђеној кући ? . . . упита га она дрско још једанпут, без страха од његове срдње, и главом показа на високу ограду која је половила широко двориште на два дела. — Опустеће све то ! . . . додаде она пророчки. — Изгореће га ватра ! . . Уништиће га губа или колера ! . . .

— Напоље ! . . врисну Миленко опасно и прискочи јој. — Ја узимам оно што ми се свиђа и где га нађем ! . . .

Вељко га задржа руком у покрету :

— Немој, Миленко, девојка ти право каже ! . . . Шта ће твојим бећарима девојачки дарови ? . . .

— То ја знам . . . Немаш ни ти потребе да се мешаш у оно што чиним ! . . . Гледај свога посла ! . . .

— Па ја само то и радим ! . . одговори му Вељко ледено и окрену му леђа. Приђе потом девојци.

— Стано . . . зовну је благо и ухвати је за мишицу . . . Остави се дарова, пусти не остали ! . .

— Гле ! . . зачуди се она. — Како то теби лако изгледа . . . Оставити се дарова ! . . Зашто ? . . . А моје толике муке ? . . . Ниједна девојка у селу није имала лепших. Све су долазиле код мене да узму почетак веза, кошуље или чарапе ! . . .

— Остави то, кажем ти . . . Набавићу ти још боље, само ако хоћеш . . .

— Ко си ти?... упита га она блажијим гласом. Тек сада кад је мало мину љутина, она обрати више пажњу на њега. Њене очи исказаше дивљење кад погледом одмери висину његовога раста, ширину груди, искреност зеница, снагу тог витког тела, мушкост његове испупчене јабучице и раскош његове појаве. Гиздави Вељко је занесе одмах; она не осети свесно да ли је побеђује тај израз силе на њему или нешто друго, дотле невиђено али неодређено и силно.

— Ја сам војвода Вељко Петровић... Хајдук Вељко... потсети је он. — И да ти кажем одмах, без околишења, ја бих те узео такву, без дарова, без игде ичега!... Како морам из ових стопа недалеко од твога краја, ставио бих те преда се на коња. Док стигнемо до твога села, предомислићеш се да ли ћеш остати крај родитеља или поћи са мном.

— Куда?... упита га она несмело. Почињала је да се буни од његових речи. Руке су јој држале један крај опрега а она то није ни запажала. Нешто је већ говорило у њој да ће да попусти неразумљиво брзо.

— Куда и ја... У војну!... У сусрет Русима, који ће нам ускоро доћи, па што Бог мени то и теби!...

— Али како?... прошапута она и порумене. — Да ли као твоја жена или...

— Буди без бриге!... умеша се одједном Миленко кроз смех. — За хиљаду гроша или две, развенчаће га од прве жене сам Младен Миловановић!...

Стана се трже. Њено презирно око се још једном заустави на Миленку. Пркос изби поново на лицу. Она осети у каквој је намери Миленко изговорио последње речи. Поуми нешто да му каже; окрену се потом Вељку. Одлучно:

— Чекаћу те доле, пред капијом...

— Иди!... ето ме брзо за тобом...

— Ти учини добар пазар данас... потсмехну се Миленко, не без зависти у гласу, чим Стана ишчезе. — Овај ти је дан срећан: доби натраг војводско писмо, опроштај Карађорђев и женицу лепшу од сваке!... Само, чувај се; опора је!...

— То су моје бриге... уозбиљи се Вељко. — Ја идем. Теби изгледа да није право што сам се одазвао позиву Карађорђеву?

— Ја ти то нисам рекао... одговори му јетко Миленко.

— Није то било тешко видети; али, ништа не чини; не желим да од тебе одем као непријатељ. Указао си ми гостопримство. Хвала ти. То ти нећу заборавити! Ако што будеш имао са онима из Совета, бићу увек на твојој страни; само, не зови ме себи никако ако што намераваш противу Вожда.

— Да се после не покајеш?... упита Миленко и погледа га строго у очи.

— Не; имаш моју реч. Противу оних у Београду, који пишу и читају, који седе дома као бабе и не воју, биће увек крај тебе, макар поново изгубио војводско писмо. Због...

Миленко му пружи руку.

— Знај, Вељко, да нећу заборавити ово што ми данас рече пред растанак!...

— И не треба заборавити!... добаци му Вељко, спуштајући се крупно низ степенице.

Напољу, пред вратницама, чекала га замишљена Стана, сва у осећању да се сада отиснула на неки нови пут. Хајдук Вељко! Видела га! Како то име чудно звучи у њеној души!...

— Пођи са мном... рече јој Вељко кратко. — Сад ћемо спремити коње и кренућемо се одмах...

Она не одговори ни речи. Саже главу и пође за њим. Кренуше се брзо. Све би готово у тренутку, као да су бећари заиста очекивали неки изненадни полазак.

Носећи је пред собом на Кушљи, могао је Вељко да стигне за два дана до села Сикола; али он то не хтеде навалице; није се сада журило ни њему ни Стани. Да би били сами и слободни, Вељко задржа крај себе само Сламку; остале бећаре посла у близину Кладова, да га тамо чекају и да се много не узнемиравају ако брзо не дође.

За њихову љубав, планулу тако изненада, пут којим су промицали пружао им је многе замке, мамио их својим пољанама, прибрежјем или каквим потоком у дну равнице, да ту разапну шатор и да се сутрадан с муком крену напред, тражећи нову прилику да негде застану, макар после два или три часа хода.

Ништа више није мутило њихову љубав, никаква помисао греха, никаква грижа савести. Осећали су обоје да су им судбине већ везане једна за другу. Он није крај ње мислио на прву жену нити она на то шта ће мајка да каже кад се буде појавила с Вељком на Кушљи.

Али, за то кратко време кроз које их проведе њихова мужевита и безумна љубав, осети Вељко да би био у стању да учини какву било глупост због Стане; она да од своје мајке поднесе и срамоту и проклество. Рођена у једној честитој породици, одрасла без жеља и греха, она је пала у првоме сусрету с Вељком; њена је врлина поклекла одмах, не допуштајући јој да осети дубину пада. Лепа, мала и ситна као нека старинска статуа, с нечим свечано девојачким у изразу, Стана је по свему била намењена човеку који би био или светац или њен роб; Вељко није могао да буде ни једно ни друго, и она је то ускоро имала да упозна.

Крај ње, бар у то прво време, Вељко се осећао обновљен и бољи него раније. Чинило му се да што је она носила од тајанственог и доброг у себи прелази и на њега. И док ју је носио пред собом на Кушљи и стискао уза се то мало и врућe тело девојчице, Вељко је мучно увиђао да не може ништа да јој каже од свега што је осећао за њу. Све што би јој рекао од најслађег и најдражег, он није био у стању да изрази, јер је знао да све то што би исказао нема неке равне вредности и нема с чиме да се упореди.

Последњег дана, кад су се приближавали селу Сиколу, где су имали да победе отпор Станине мајке, Вељко је изненада упита:

— Како ме, душо Стано, тако изненада замилова, а била си девојка, чиста и невина? . . .

— Зар ја то знам? . . . зачуди се она и окрену се на седлу, да би је он могао погледати у лице.

— Како да ти кажем шта ме залуде? . . . продужи она. — Нешто ми се само стеже око срца. . .

— Шта би ти радила кад бих те ја сада довео до села, скинуо те с коња и после одјурио с Кушљом да те више никад не видим? . . .

— Зар би то могао да учиниш? . . .

— Ко зна? . . . Можда.

— Тражила бих те свугде. Кад сам могла да се кренем пешице читавих пет дана хода далеко, да тражим опљачкане дарове од проклетога Миленка, како не бих пошла и тебе да тражим? . . . Ишла бих и међу Турке, само да те нађем. Ишла бих до на крај света, па шта буде од мене. Остала бих крај тебе. . .

— Ако те ја не бих хтео? . . .

— Морао би. . . одговори му она чврсто. — Истерао би ме на једна врата, да ме одмах видиш на другим. Могао би да бежиш; увек би ме једнога јутра нашао пред шатором; могао би ме тући и газити чизмама, шибати канџијом, гонити момцима, продавати у ропство, не би ме ипак могао одагнати заувек од себе! . . .

— Зашто би то радила? . . . Да ли зато што више не би могла својима или од драгости према мени? . . .

— Не због својих на дому. Да сам на то помишљала, не бих никад пошла с тобом, па био ти сто пута Хајдук Вељко! . . .

— Онда због драгости према мени? . . .

— Не знам ни сама; знам да сам ти мила и да ти је та претња шала! . . . Видиш како сам малецна пред тобом на седлу? . . . упита га она милокрвно. — Можеш ме свугде носити на коњу.

— И у сусрет Турцима? . . .

— И њима... Не бојим се ја ничега ни кад сам сама, и како бих се плашила кад сам крај тебе? . . . додаде она лукаво. — Умем и ја добро да бијем из пушке!...

— Ти! . . . зачуди се Вељко.

— Зашто те то чуди? . . . Ти као да не верујеш?... Кад год су момци у селу гађали у нишан, ниједан није могао боље од мене! . . .

— Бијеш ли из пиштоља? . . .

— Исто као из пушке. . .

— Видећемо то у часу. . . одговори Вељко, заустави Кушљу под собом, ухвати дугу кићанку од свога феса, завитла га из све снаге и баци на друм. Извуче потом дугачки кремењак из силаја, загледа му чанак, диже ороз и пружи Стани:

— Дед, да видим, да ли ћеш погодити мој фес на путу? . . . Ако то могаднеш, тражи од мене све што желиш. . .

— Ти знаш шта ја желим. . . Буди без бриге. Задржи само коња на месту. Видећеш шта ће да буде од твога феса! . . .

Испружи потом руку с тешким пиштољем, зажмири на једно око, нанишани неколико тренутака, и опали...

Кушља потскочи под њима од треска кремењака. Под ударом танета, фес се спљошти на земљу још више. Од чуда и радости ускликну за њима и ћутљиви Сламка.

— Сасвим, посред феса! . . . насмеја се Вељко грохотом, гласином која закркља необуздано у дебеломе грлу. — Виде ли Сламко, сине, како се гађа из пиштоља? . . . Ко би рекао да једна овако мала женска рука може да држи тешки кремењак и да погоди? . . .

Навикнут да му Сламка никад не одговара и да ћутљиво дели његова осећања, обузет одушевљењем као онога дана кад турска кумбара рани у Бањи Стевана Живковића, Вељко је запиткивао свога бећара кроз све веће дивљење за Стану:

— Виде ли, Сламко, славе ти? . . . Виде ли, сине, како се спљошти мој фес на путу? . . . Колико има међу мојим бећарима таквих који би могли сигурно погодити с немирнога коња? . . . Где још има у свету овакве жене? . . .

Сламка је ћутао и смејао се нечујно очима и уснама, које су се развлачиле и показивале црне и иштеђене зубе. И кад га Вељко упита да ли још гдегод има такве жене, Сламка учини покрет руком, који је казивао да је заиста нигде нема.

— Дај ми сад други фес из бисага. Срећом сам их имао два. Куда бих у нову тазбину с пробушеним фесом? . . .

— Казала сам ти још одмах. . . умеша се Стана победоносно и лукаво. — Где би Хајдук Вељко могао да нађе себи жену бољу и јуначнију од мале Стане?...

Он је стиште уза се још више, да је угуши од милоште која му преплави срце.

— Заиста, где бих нашао бољу жену од тебе?...

Ободе потом Кушљу и на њега пренесе своје одушевљење и радост. Ах, како је сада живот био леп! Враћено војводство, стечена слобода, љубав, нови подвизи у изгледу! Шта је могао Вељко себи више да пожели? . . . Свако доба у људскоме животу има своје радости, своје заблуде и одушевљења. Оно што је било потребно његовим годинама и мушкој снази, Вељко је имао у себи подигнуто и развијено до врхунца, доведено до висине маштом, која није знала за границе. И у љубави и у биткама, машта га доводила до ивице, до крајњег искоришћавања свију узбуђења људских и до осећања у заносу за које хладне и прибране душе не могу никад сазнати. Све је код Вељка било у тој машти, која прво силовито покреће душу, изазива унапред сва предосећања, гони у поноре душе и замисли, прелази олако преко немогућног, све прима и све даје. И за чудо, ретко кад је после тих полета одушевљења долазило какво разочарање. Његова кратка и дарежљива судбина давала му је све двогубо, пуним шакама и великодушно, да све то једнога дана прекрати турска кумбара, која ће га преполовити у стасу и бацити на две разне стране труп с главом, пуном изума и полета, и ноге, које су увек биле толико брзе да достигну у лету сваку замисао.

Кад већ наиђоше у село, Стана га упита:

— Како би било да се скинем с коња и да корачам крај тебе?...

— Је ли то због света?...

— Па јест... отеже она уозбиљена одједном од помисли да јој треба погледати мајци у очи.

— Шта је то?... зачуди се Вељко. — Зар те већ страх?... Опомени се шта си ми мало пре говорила?...

— Није ми због других у селу; због мене...

— С њом ћу ја да разговарам... пресече је Вељко. Ништа се не брини. Умем ја са женама!...

— Љута је нана као рис.

— Љут сам и ја!.. Удариће љутина на љутину, па ћемо видети шта ће на крају да испадне. Не бој се!...

На помамноме Кушљи улетеше у двориште. Пред кућом, на троношцу, седела је једна жена и у крило крунила пасуљ из сухе мехуне.

Кад угледа Стану на коњу пред Вељком, огрљену његовим рукама, жена застаде у раду и зину од чуда. Сламка притрча. Слете са свога парипа, приближи се Кушљи, ухвати га руком за дизгине и поможе Стани да сјаше. Вељко одјаха готово у исти тренутак с друге стране окићеног седла.

— Стано, шта је то?... упита је мати строго. — Ко ти је тај човек?... Говорила сам ја да ће и тебе однети ђаво крај дарова које однесоше Миленкови момци!...

— Ја сам ти је довео здраву и живу, да не би ишла пешице чак до Пореча, одговори јој Вељко уместо кћери. — Дарове није могла да добије од Миленка...

— То видим... одговори му жена огорчено. — Пропадоше ми и дарови и ћерка.

— Ја сам обећао да јој купим још боље дарове.

— А ко си ти, тако ти Бога?... љутну се старица. — Ко си ти да можеш тако лако да купујеш дарове туђим девојкама?... Ти то ниси, сигурно, џабе учинио!...

— Нисам џабе, заиста!.. мораде Вељко да се насмеје, — Ја сам војвода Вељко Петровић, хајдук Вељко... ако си неки пут чула за моје име...

— Јесам, и шта онда?...

— Мени треба жена, и твоја кћи ми се допада. Узећу је. Обдарићу и тебе и њу како знам и умем. Ја не бих ни допустио да на себи носи дарове које је спремила, кад могу да јој купим боље и лепше!...

— А зар ти, Бога ти, ниси био досад ожењен?...

— Био сам; више нисам...

— Удовац си?...

— Нисам, и не можеш да ми поверујеш колико ми је тешко што ме Бог још није раскрстио терета...

— Бог те убио!.. узвикну жена изненађено и љуто. — Није те Бог раскрстио жене!.. Раскрстио те очију!.. Да ли ти зато треба моје дете?...

— Дабоме. Рекао сам ти: не могу без жене!...

— Тражи је другде...

— Не могу. Доцкан је сад. Нашао сам је већ.

Жена сада потпуно разумеде. Устаде нагло с троношца. Пасуљ у крилу просу се на земљу. Огорчена, стиснутих песница, она се приближи Стани и ухвати је за руку.

— Говори, кучко, је ли истина?...

Стана увиде да мора да јој каже истину, диже главу, погледа је у очи и потврди једним покретом.

— Зашто ми онда дођосте?... цикну жена и окрену се Вељку. — Кад си је већ узео, што је ниси одвео, да не знам где је, да плачем због ње, да верујем да је мртва или силом одведена?... Шта ћете ми у кућу? Да ли да вас видим, видела вас чума да Бог да?...

После тих речи, учини се као да их не види. Приђе једној шљиви пред кућом, наслони се руком на дебло и отпоче гласно да плаче:

— Убио вас Бог, убио вас Бог!...

— Убиће нас, не бој се!... одврати јој Вељко. — Можда нас је већ убио, шта знаш?... Изгубисмо памет обоје. Уместо да гледамо да све поправимо, ти удари у клетву!...

— Да се поправи, како?...

— Не бој се, бабо... Даћу, ако треба, и пет хиљада гроша писарима у Совету да ме од прве жене разведу...

— Зар то може?... прену се она, одвоји главу од дрвета и погледа га кроз сузе. — Шта ми то причаш?... Зар се жена може одлучити од човека с којим је венчана?...

— Може... Нема тога што ја не могу!...

Жена се загледа у њега непомично. Вељко поверова да ће му скочити у лице, као мачка.

— И шта сад?... упита га она с мржњом у гласу — Нити је жена нити девојка?...

— Стана је моја жена и за њу сам готов да учиним и најгоре противу кога било, разумеш ли, баба?... отпоче Вељко да се љути.

— Све што ја знам, то је да си ми упропастио дете!... Ја кћери више немам!... Никоме више не смем на очи у селу. Али, зашто ја то теби говорим?... Кад ниси имао срца и душе за моје дете, како ћеш имати за мене?...

— Онда због бога!...

— С ђаволом!... довикну му она, шчепа једну метлу и отпоче срдито да скупља на гомилу просути пасуљ и прашину. Више ни главе не окрену на њих. Не виде кад Вељко појаха још једном Кушљу, стави уплакану Стану преда се и јурну бесомучно из дворишта.

XXIII

Карађорђева порука Вељку да се састане с Русима, дошла је као последица дугог колебања. Научен у прошлој, хиљаду осамсто деветој, да се увек не може

ослонити на Русе, он је покушавао да некако ради без њих. Себична политика великих сила научила га да буде неповерљив. Његов повереник, Иван Југовић, врати се из Беча празних шака. Немцу није било до ратовања с Турском. Али, то би само изговор. Завијено су у Бечу нагласили Југовићу да треба раскинути с Русима и ослонити се само на Аустрију, која је ближе и може брже да притекне у помоћ. Југовићу би препоручено да у томе правцу утиче на Карађорђа, па ће после бити свега у изобиљу: и новчане помоћи, и џебане, и оружја, и хране за војску.

У исто време кад се Иван Југовић врати из Беча, би добијена и порука кнеза Каменског, који је у Влашкој заменио кнеза Багратиона. Каменски позва Србе да се одмах придруже напорима руске војске, која ће ускоро да нападне на Турску и да ће се цар у Петрограду расрдити на њих ако се не одазову и продуже преговоре с превртљивим Немцем преко Саве.

У бојевима који настадоше у заједници с руском војском, Миленко се показа млитав и не успе да продре у Крајину, као што му је било наложено. Видећи да Миленко не жели да се одвоји од свога Пореча, Карађорђе му нареди да одмах да Вељку један део своје војске, па му потом узе и остатак људства и све расподели на војске око горњег Тимока, Сврљига и Бање.

Поткрепљен, задовољан, осећајући да поново постаје онај стари Вељко, видећи под собом силу коју је некада имао око Бање, Вељко се код Кладова састаде с генералом Цукатовим, који је био прешао са седам хиљада људи.

Одатле, пре него ће да ударе на Неготин, навалише мучки и изненада на Брзу Паланку, освојише је, паланачке Турке нагнаше да се спасу пут Видина, па се потом окренуше Неготину, опседоше га и после месец дана најзад и заузеше.

Неготин!... Кад Вељко уђе у варош, јашући на челу поред Цукатова, срце му се затресе од радости и слутње. Одмах за њим на коњу, већ окрзнута куршумом у бици око Брзе Паланке, ступала је Стана.

Нови живот јој се свиђао. Промене су је веселиле. Авантуре су јој опијале душу, која је крај Вељка заволела тај буран живот, незгоде, непредвиђено и сву привлачност опасности. Од незнатног живота у селу, од мале и незнане Стане, постајала је Чучук Стана. И поред свега што је преживљавала, лице јој је остало благо и наивно; само су очи имале један тежи и озбиљнији израз, невидљив, који је требало тражити у дубини очију. Независна карактера, мушкобања, она је сада живела крај Вељка слободним животом зверке.

Вељко ју је заносио. Колико је пута гледала кад се пред њим увијају и одупиру људска тела, отварају се под његовом сабљом или падају од његова пиштоља. И док се он тукао крај ње, док му је рука сама ишла балчаку и врућина напада ударала на крв и удвајала у њему све телесне моћи, Стана је замишљала да је то један део ње саме који руши и обара, један део од те исте силе, која се опија сопственом снагом у борби, исто тако јако као у тренутку кад ће она сама да осети на себи каква је то мушка снага, какво је то људско тело, које је увек незадовољено, и каква сила која не трпи никаквог прекора.

Она га женски свега осети и брзо упозна. Тај живот у лету и непрекидноме покрету није је спречавао да види и разумева. Потпуно потчињена и подвргнута њему, с њим и дању и ноћу, у биткама, у пијанкама, мала, чврста, отпорна према замору и весела, Стана га волела све више и признавала да ниједној другој жени не би било тешко заволети Вељка таквом истом силином. Баш с тога се њој чинило да се он мало спустио са своје висине, кад ју је онога дана ставио на Кушљу и одвео собом, већ пијану од љубави.

Вељкова брза љутина падала је често пута и на њу као олуја, да се одмах после тога претвори у громогласни смеј, због њеног погледа, који га је често пута чудио са свога отпора или знао да га обухвати погледом пуним миловања. Та мешавина ћутљиве дурљивости, отпора и доброте, нагонила је Вељка да осети колико му је она неопходна, али да за њу никад нема онолико ватре у срцу, онолико неисказиване слабости

и подавања, као крај Фатиме у Кривоме Виру или у Бањи.

После првих излива љубави, Вељко се ипак једнога дана упита зашто није онолико срећан, као у Бањи. Он није знао да каже шта носи у грудима. Није то била нека одређена жалост. Он никад није осетио на дну душе неку тежину, врло болну, и није знао да ли је то било обновљено сећање на дане у Бањи или трпљење да се поново осети духовно везан за Стану. Али, њихове две судбине биле су се сусреле једном заувек. Носећи у себи сву енергију пути, Вељко је заволео Стану као реткост с њене ситне и чудне лепоте, с тога мајушног у облицима, које је он знао да запали речју и додиром и с тога ретког у размерама за ондашњу жену. Заљубљен у све што је необично у животу, Стана му се чинила као мали и драгоцени драгуљ, као нешто што се не чува само у окованоме сандуку, него и у поносу.

Пробавише неко време у Неготину, поставише заповедника места и оставише посаду да чува град. Равни Неготин, окружен само с једне стране брдима, изложен са три ветровима и сунцу, допаде се много Вељку. Како се тек ту могло живети, вребати у заклону, излетети, газити преко Тимока и приближити се често пута Видину, у трчању за догађајима, за новим и недозивљивим, за непрекидним опробањем сопствене снаге! Колико ће да буде нових борби и пљачке дуж Тимока кроз кратко време, са ону страну реке!

И он зажеле свом душом то место за себе. Замисли одмах како би се сместио, коју би кулу изабрао, где би му биле штале, где би сместио своје бећаре и куда би с Кушљом највише у шетњу. Лебдео би ту, као орао, немиран, близу отворене и претеће границе, изложен опасностима које су била драж његова живота, у друштву са Станом кад му је то пријатно: у друштву с другим женама, када то захте.

Бављење у Неготину би кратко. Карађорђе нареди да Вељко са својом и руском војском пожури у дубину Србије, макар пропали Неготин и Крајина. Очекивали су се велики сударн с нишким Рушид пашом, који је

прикупио велику војску и хтео да се освети за пораз код Крушевца, где Карађорђе оте варош од Арнаута и предаде мачу више од хиљаде, да би се наплатио за зверства која учинише Арнаути кад заузеше Крушевац, па многе поклаше или одведоше у ропство.

Растављен од Цукатова, сада у друштву с грофом Орурком, идући све током Тимока, скрену Вељко с њим на Гургусовац. Пут је после водио на Бању; Бањи из оних срећних времена, кад се издржавала опсада, кад су гугутке гугутале чежњиво заљубљеној Фатими, кад се пило и певало испод Озрена; Бањи, куда га привлачила успомена на последњи жар младости, на чулну љубав крај сензуелне и префињене Арапке, и на то што више никад није успео да оживи у себи за коју било жену; Бањи, првој слави војводској после напада на Подгорац; Бањи коју су Турци били поново заузели.

Кад идући друмом од Гургусовца избише најзад у моравичку долину, заустављени да се мало одморе пред напад, гроф Орурк упита Вељка:

— Шта мислиш, с које стране ударити?... Обилазити или напасти право друмом?...

Вељко разгледа прво око себе. Како је он све то познавао!... Како су га поздрављале и говориле право срцу све те планине које је он газио зими у лову, кроз лед и цичу, кроз фијук ветрова који се збирају на врховима и после се разносе кроз долину! Какво пламено пролеће може да букне с тих планина и да после сиђе у долину са својим ватреним зеленилом, мирисима мокре земље горштачке, дахом блиске шуме и маховине, папрати и лахором који извире између дебелих букава. Све то он није некада запажао, живећи бесно, љубећи булу и друге жене, пијући уз тутњаву гоча, бијући се далеко од Бање или око ње. Тадашњи живот му није допуштао да мисли на све то; али је биће гомилало у себи несвесно све те утиске, да се данас Вељко зачуди од тога што је поново оживело у њему.

Друм се пео све више висини која је скривала Бању од погледа да се после стрмо спусти у паланку.

У висини друма, сасвим на врху, с леве стране пута, виделе су се развалине Сокограда, суре у ваздуху, лебдећи над узаним кланцем, кроз који се пробијала јако стешњена Моравица. Некада је тај град чувао прилаз месту, окружен високим зидовима и кулама, које су, при заласку сунца, бацале на тле чудовишну и огромну сенку. Од кула је остала само једна у рушевинама; од зидова само трагови; од негдашњих мостова ни помена. Остали су недирнути од времена река у дну, планине, и орлови, потомци оних који се некад нису тако слободно спуштали на зидине града, на којима их је очекивала стражарска стрела. Историја не зна да каже ко је зидао тај град и у које време; остала је једна непотпуна и несигурна легенда, проткана проклетством за онога који је град зидао једино кулуком, без милости за кулучаре и кроз шибу камџије.

— Ако ми будеш дао козаке... изјави Вељко, пошто је прво у себи сузбио бујицу успомена, — ја бих с њима и мојим бећарима ударио право друмом. Турска одбрана се налази у шанчевима које сам још ја ископао на коси која се зове Превалац.

— Куда бих ја са остатком војске?...

— Десно од мене, да се појавиш на другим висовима, који окружавају Бању. Даћу ти једног од мојих људи да те проведе. То ће бити довољно. Ако их ја пробијем, као што се надам, нећеш ниједне пушке избацити; разбежаће се као срне; неће смети друмом за Алексинац, него уз Озрен, да се дочепају Ниша. На неку другу страну није им могућно...

— Узми козаке... одобри му гроф Орурк. — Не знам само да ли ће ти то бити довољно за пробој. Ко зна какву ћеш силу имати према себи?...

— Не брини!... Сигуран сам да ће ми то бити довољно, смео бих да се опкладим да их нема више од три или четири стотине да чувају Бању од неког напада. Немају ни они много војске; растргли су се и они на много страна, као и ми...

— Нека би дао Бог да је тако!... одврати Орурк и прекрсти се. Окрену се потом своме ађутанту и на-

реди да козаци буду спремни да с Вељком изврше јуриш на шанчеве на Превалцу.

— Стано... окрену се Вељко. — Где си?...

Из гомиле његових момака изби њен женски глас:

— Ево ме. Сјахала сам да се мало одморим.

— Ходи овамо... позва је он. — Ја ћу сад у јуриш с козацима и бећарима против Турака на Превалцу.

— И ја ћу с тобом.

— Ја бих више волео да останеш позади. Ко зна шта се може догодити. Сећаш ли се онога куршума који те окрзну у борби око Брзе Паланке? Данас нешто нисам миран. Остани са Сламком иза нас и сачекај док не свршимо посао...

— Ако ти ниси миран, ја јесам... одговори му она пркосно. — Оно што се буде теби догодило, догодиће се и мени. После, ако се некад смиримо, имаћу доста прилике да останем код куће!

— Онда јаши!... нареди он. — Не одвајај се никако од мене и од Сламке!...

Кренуше се. Нису могли још да се развију. Док је Орурк ударао са остатком војске десно од друма, идући све ходом, Вељко је, мешајући српски и руски, објашњавао рускоме официру до себе на који је начин најбоље развити се, чим буду изишли на висораван, која није широка али је доста дугачка. Он је прво имао да излети са својим бећарима и да одмах скрене улево с пута, да би се и козаци могли развити. Чим половина снаге буде развијена, јуриш има да се изврши у тренутку.

— Ако будемо имали среће да нас Турци досад нису опазили, у шта мало верујем, можда ћу ја бити довољан са својим бећарима... говорио је он младоме руском официру до себе, који га је слушао пажљиво и старао се да разуме сваку реч.

— Како ти је око срца?... окрену се он Стани, чији је коњ ситно каскао крај Кушље.

— Не знам... не бојим се... одговори му она поверљиво. Одевена у мушко одело, с фесом на глави,

испод којег је прикупила своје дуге косе, препасана силајем који је чувао два лака и кратка кремењака, Стана је изгледала још ситнија, још млађа и лепша. Њено лице румено и без бора, имало је на себи нечега још више дечачког и одушевљеног у погледу са тог мушког живота крај Вељка.

Вељко је волео да је види тако крај себе. Чинила му се још милија, с нечим изненадно женским и слабачким у гласу и покретима, чудна у својој лепоти, која му је у оваквим приликама изгледала још потпунија. У тим тренуцима, поносит с ње, обузимало га оно исто осећање, кад ју је онога дана ставио на Кушљу пред себе и питао се са чим на свету може да упореди то што је осећао за њу. И то данашње поверење у његову снагу и моћ, кад се безбрижно излагала крај њега и веровала да ће је он сачувати и од куршума, испуњавало га захвалношћу, које није било далеко од истинског дивљења.

— Да буде увек крај њега, да дели с њим све опасности живота које је примила онога дана кад је пристала да дође с њим, да му покаже како јој срце неће недостајати ни у једној прилици, Стана је нагонски осећала да то за Вељка вреди више од љубави. Она је знала да крај све своје лепоте Вељкова верност неће бити у стању да одоли крај неке друге жене, ружније од ње, али њему нове и непознате. Знајући да Вељко непрекидно пролази кроз борбе између нагона и памети, она је све више везивала за себе то разумно и јуначко у њему, осмејкујући му се у часовима опасности само зеницама, као и овога пута, кад ју је он упитао како јој је око срца.

Приближавали су се све више. Њу је ипак обузимао страх који је сузбијала само вољом, али то не би допустила да Вељко запази ни за живу главу. Боље је било за њу и живот изгубити него показати ма и за један тренутак оклевање да га прати. Полагано, слава његовог имена падала је све више на њу; њено име је отпочињало да се помиње крај Вељковог. Мала и незнатна Стана из села Сикола, постајала је Чучук Стана Хајдук Вељкова, супружница, хајдучица, жена

најхрабријег међу храбрим, коју су Турци отпочињали да разазнавају у налетима Вељковим и дали јој назив: „чучук“, који је означавао жену малу растом али велику у срчаности.

Зауставише се иза последње окуке на друму. Вељко још једном објасни рускоме официру положај шанчева и понови како је ипак боље да он не чека да се развијају као на некој паради, него да одмах с бећарима јурне улево и њему допусти да се с козацима развије као лепеза и потпомогне Вељков јуриш.

Изби потом са својима на чело колоне. Стана стаде крај њега и Сламка им се придружи.

— Сламко... опомену га Вељко и неприметно показа главом на Стану. — Пази, сине!...

Полетеше напред прво њих троје: Вељко са исуканом сабљом у руци, задржавајући мучно Кушљу који је предосећао неки окршај; Стана, држећи грчевито одапети пиштољ; Сламка, прибран као увек, ледена лица, очију као оловних од нечега што се одједном накупило у души. За њима куљнуше бећари. Сасвим лево, идући све самом ивицом пута, да први избије на врх и одмах скрене с Кушљом улево, Вељко је већ осећао зачос јуриша у себи, и стисак његове руке чинио је да је врх од сабље дрхтао као да га држи шака неке плашљивице, која јуриша први пут у животу.

Чим избише на врх, брекну Кушља од оштрих мамуза у бедра и јурну помамно, вођен дизгинима Вељковим. Спуштајући се низ благу падину, дуж турских шанчева, Кушља поведе врзино коло под кишом турскога олова. Судећи по томе дочеку, Турци су их сигурно били опазили, још док су били у долини, и спремали се да их дочекају. Без обзира на то, Кушља полете као ван себе од беса, водећи гомилу, слушајући за собом топот осталих.

У тренутку кад се на вису разлеже руско „ура“, Вељко окрену Кушљу право шанцу и јурну. Бања је била иза тих шанчева, иза те ужурбане турске ватре; Бања, његова Бања! Учини му се да су се од те помисли у њему разбудиле стотине мушких срдаца,

сто нових и незнаних снага, стотина дотле незнаних бесова и мржње на завојевача. Рука стеже помамно балчак од сабље...

— Беж'те Турци, ето Вељка!...

Познадоше му глас. Познадоше помамног Кушљу под њим и Стану крај њега. Управише се стотину пушака само на њега. Плотун опали и прође; Стана слабо цикну али Вељко то не зачу. Снага га занесе све даље, све луђе. Под силином козачког напада десно од њега, Турци су се већ колебали.

Кушља налете на шанац и прескочи га. Разигра се под Вељковом руком као распамећен. За њим навалише бећари с ђордама у руци. Пушке умукоше. Настаде сеча. Зачу се тресак кратке кубурлије и звекет сабаља. У редове бранилаца уђе забуна и пометња. Њихов отпор постаде престрашен, без ичега очајничког у одбрани и без уверења да ће успети да се одупру. Бујица Вељкова напада занесе све под собом; нападаче и нападнуте, с подједнаком силином у одушевљењу или трепету.

Од брзог успеха Вељка обузе радост. Бања је била његова; никад му ударац није промашио нити рука уздрхтала. И овога пута, кад је видео како од његова ударца пада неки противник, њему се у очима показивало чуђење да од тога гине тако лако једно људско биће, да смрт налази тако сигурно и брзо, само од једног замаха! И он налете још силније, још бешње; та иста смрт била је његов савезник и овога пута му крчила пролаз под копитама коња и замахом сабље. Његова је већ Бања!.. Турци су хтели да је сачувају за себе, као да им је то било могућно пред његовим нападом!

Тек кад после кратке борбе нагоше Турци у бег, Вељко се прибра и осврну око себе. Стане ни Сламке није било крај њега.

Могао је сада мирне душе да се врати натраг... Турци су били разбијени после лаке и кратке борбе. Кушља још једном прескочи шанац. На благој низбрдици, где га је мало пре дочекао турски плотун, Вељко

виде Стану опружену по тлу и крај ње збуњеног Сламку, који се питао шта треба да ради.

Он погна коња. Срце му се стеже од саучешћа. Пребаци себи што је то допустио. Како је његова љубав за ту жену била само ратничка и сурова, без оне ћутљиве нежности и опијености за Фатиму! Он то осети у овоме тренутку јаче него икада.

Кад стиже на место, скочи с Кушље и клече крај ње. Из дрвене чутурице с кука, стави неколико капи на њена пребледела уста. Раскопча јој потом грудњак на прсима. Тане је било прошло с десне стране ребара. Рана није била тешка. Ударац и узбуђење су је оборили на земљу и онесвестили.

Вељко натопи мелемом замотуљак вуне који Сламка пронађе у својој торби, стави га на рану и уз помоћ Сламке утеже што могаде боље. Под утицајем додира и неколико капи ракије, Стана отвори очи, разумеде у тренутку шта се догодило и бојећи се ваљда његових прекора, промуца застиђено:

— Шта се то догодило, Вељко ?. . . Како сам била тупава!

— Не, душо, одговори јој он нежно и помилова је руком по лицу. — Ниси ти била тупава, него рањена!... Можеш ли да устанеш ?

— Могу, сигурно. . . изјави она. — Само не на коња! Кад ме оно удари, учини ми се као да ми неко клекну на груди и дочепа ме рукама за грло!...

Лице јој се искриви од бола кад стаде на ноге, али не посрну нити јекну; њена снага и њена моћ над Вељком није више била у љубави; она је то добро знала; друге су жене имале да деле с њом његову љубав, али ниједна то што је Вељко већ осећао од поштовања и дивљења према њој.

Пођоше полагано. Она успе да се усправи потпуно. Кад изиђоше на Превалац, пред њом се указа мала варошица, стиснута испод Озрена.

— Ето, то је Бања!... рече јој Вељко одушевљено. — Кад би само знала како сам ту проживео!...

Она је знала много; много и наслућивала. Знала је нешто за Фатиму, али све је то било далеко од ње, бар у овом часу, кад је благосиљала то турско зрно које ју је очешало, да је не убије. Она није проклињала Вељкову прошлост. Проста, једноставна, без много маште и жеље да понире у оно што сама није доживела, Стана је волела само садашњост, са свима мукама које јој је доносила Вељкова несталност. И све то јој се није чинило као нека жртва; тако је морало да буде, чим је онога дана пристала на Вељкову понуду и дала му себе не зато што је војвода или Хајдук Вељко, него што је на њему била нечега што је панично одјекнуло у њој, чим га угледа.

Пуцњава се чула у даљини и губила се све више. Козаци и Вељкови бећари гонили су заостале Турке, који су великим делом бежали једино Озрену. Гроф Орурк је силазио са својом војском низ брда која су се настављала на Превалац. Победа је била брза и лака. Слаба посада покушала је да се одупре, па пред јачим нападачем све напустила и ударила у бег.

Скоро несвесно, покоравајући се томе у себи што је осетио чим је угледао Бању, Вељко поведе Стану право оној кући под Озреном, која је некада толико значила за њега. Старе успомене звале су га себи. Некада је лако поверовао да их је све сахранио, а оне су живеле у њему непобедне, без негдашњег сјаја и силине за његову машту, али живе увек, отпорне и везане за време кад је првобитна ватра младости палила вене, кад је занос буктао одједном, кад се све чинило могућно и допуштено, кад је све било толико људско, вађено одмах из срца и давано великодушно.

Једнога од својих старих бећара остави крај амама да сачека долазак грофа Орурка и да га доведе. Са Станом и Сламком упути се право тамо. Озрен је на себи носио месец август, зрелину лета, кроз коју је блиска јесен подмукло увлачила своје боје неодлучно жутог, рујавог, крвавог, ружичастог које ће да пређе у бакар или у црвено злато; али, ипак, лето је било још увек ту, у плаветнилу зрака и неба, у растињу

које увек буја, у речици с Врела чије су корито опрале поплаве с пролећа и летње бујице.

Кућа је била нетакнута, празна, запуштена, и прљава. Али шта је то било за Вељка! Њему је било главно место, атмосфера, успомене које избијају из сваког угла, Озрен, чија дебела сенка као да милује, мирис блиске планине, који је познат, драг, дивљ, свеж, изазивачки и пун опоминања на прошлост.

У штали наиђоше на сено. Испод дуда, који је још на себи носио трагове турске кумбаре од прошле године, наместише Стани постељу, положише је пажљиво, сву срећну, и послаше по лекара из руске војске.

У тренутку, као неким чудом, испод дуда, створи се однекуд дугачки сто с клупама. У дворишту се осети опојни мирис кујне и печенице. Вељко је био код куће! Хтео је да угости грофа Орурка. Идући нестрпљиво кроз двориште, немиран од свега тога што је живело обновљено у њему, он је непрестано довикивао ћутљивоме Сламки:

— Сламко, сине, сећаш ли се онога мегдана с подгорачким бегом, крај амама?... Баш му се хтело да погине!... Потегао је био чак из Видина, да нађе смрт под Озреном!... Никад више нисам пожалио једнога Турчина!... Посекох га у борби и после се покајах. Можда бих и ја урадио то исто и отишао некоме другоме на сечиво!...

Стана је испод свога покривача слушала те речи. Знала је зашто је Вељко поделио тај мегдан с бегом подгорачким. Један тренутак само потраја та њена патња; после је одбаци срчано од себе и помисли великодушно:

— То је било одавно!... Тада га нисам познавала!...

— Па она бомба турска, овде, под дубом, уз свирку зурле и циганski гоч!... Мени се и данас чини да баш тај гоч навуче турску кумбару право на нас!... И оно псето, Живковић, остаде жив!... Ево, баш овде паде гочобија на леђа, држећи пробушени гоч на трбуху. Устаде после, здрав и читав, па отпоче да лупа у гоч

нешто буди Бог с нама, нешто шашаво, неразумно и изван остале свирке, као да полуде од страха!...

Сламка је стојао у месту, слушао му речи и гутао га погледима. Његове жућкасте зенице носиле су у себи мекани израз захвалнога пса. И то што се Вељко обраћао њему, као сведоку свега тога и говорио му о својим успоменама, омекшавало му тврде црте на лицу, које су се развлачиле у један широк осмејак незграпнога стида што је приморан да ипак одговори нечим на Вељково одушевљење. Осећао је Сламка захвално да је он у свему бесу и сили Вељкова живота ипак нешто више од обичног сусрета, нешто више од његовог телохранитеља или чувара Кушље. И са свом дубином своје просте душе, он се припијао уз Вељка, опијао се његовом величином и допуштао да га заноси то необично у томе човеку.

Вељко је причао, узвикивао, опоминьао се свега, смејао се разуздано својом гласином, изазивао успомене, шетао се по дворишту и оком испитивао да ли су се Фатимине гугутке поново вратиле староме гнезду на дуду. Машта му се била толико разиграла, да му се чинило да ће у томе тренутку да зачује клепетање Фатиминих нанула низ степенице. Издржана душевна борба онога јутра, када се спремао у сусрет Карађорђу, опоминьала га да не иде горе у кућу. Последња ноћ тих љубавних патњи пробијала се кроз осећања, све живље и свирепије. Он је све то одбацио од себе, да се види одмах после тога наг у дворишту, изложен млазевима свеже воде, оживљен, препорођен и одједном исцељен од тајанственог и спасоносног осећања да његова снага још није дала своју потпуну меру, да толике нагомилане ноћи и чврстина духа још нису дошле до потпунога израза, да Вељко још није Вељко, онај којега је он тога јутра тако силовито осетио да носи у себи.

Из тих обновљених осећања на минуло, кад му се душа тресла од изненадне радости и болова, извуче га долазак грофа Орурка и пратња његових официра.

— Что такое?... упита он, чим виде Стану на постељи испод дрвета.

— Ранила се!... узвикну Вељко поносито. — Али није ништа тешко. Послао сам по твога видара. И за њену срећну рану пеку се јагањци!... Пићемо, певаћемо, играћемо!... Ево првог бурета ракије, која мирише на распукли плод и црвено шљивово дрво!... Можеш да је пијеш целе ноћи и да те сутра не пече стомак и не боли глава, као да си пио млека из котла!... Ево бурета вина из винограда, ено испод оних брда која су са оне стране Моравице, где их пече сунце целога дана!... Црвено је и бистро као тај крупни камен на твоме прстену. Можеш да га пијеш гладан, изјутра пре каве и пре парчета хлеба!... Мирише на кремењак камен и на суву земљу, на винов цвет или вињагу. Седи, грофе, овде у зачеље!... Ти си данас наш цар!... Сви ћемо ми да те дворимо и гостимо: од мене па до последњега бећара из дружине!...

Пред тим аристократом са севера, у белој руској униформи, белога и однегованога лица, покрета који су потсећали на госпоство и на стару расу, Вељко никад није био смешан и наметљив. Његова природна обазривост и осећање допуштенога, чували су га да не буде незграпан. Војник од заната, префињен, свестан себе и свога рођења, Орурк је одмах запазио те Вељкове особине, његову неусиљену слободу, раскош његове богате природе, и заволео га као себи равног друга из корпуса. У Вељковом јунаштву он је одмах оценио једно од највећих из тога доба, нешто великодушно и ритерско, нешто што ватрено оружје није могло да умањи и да му одузме романтичну драж и срчаност старих витезова. Неугасни лиризам Вељкових осећања, његова небрига, потцењивање свега материјалног, и кнежевска дарежљивост, чинила је од тога необичног сељака истинско чудо у Орурковим очима. Поносит на своје име и крв, он је у толико случајева имао прилике да се задиви пред неким Вељковим покретом и да у њему осети каваљера којега је мати природа била припремила за најнеобичније и најврatоломније потхвате у животу.

— Да ме служиш ти, брате Вељко!... исказа Орурк чуђење, кад разумеде смисао Вељкових речи. —

Никад, то никад!... Седи до мене!... Има ко да служи међу твојим и мојим људима. Тражи да пијемо. Жедан сам као никада!... Нареди да се твоји момци пожуре с јелом...

Једоше и пише док је руски лекар иза њихових леђа превијао Стану и уверавао је да за недељу дана неће бити ни трага од њене ране. У пићу заборавише и на прошле битке и на оне које су их очекивале у блиској будућности. Запеваше за столом испочетка стидљиво и једва чујно, после све бешње, све јаче, све безумније, кроз мушку песму загрејаних и подмазаних грла. Запева с њима и Вељко козачку песму коју је био научио од њих:

„О, Марушка, мила друшка,
Голубушка ти моја!“...

Пева Вељко као помаман, грла пуна огромнога гласа. Из збора пуних мушких гласова људи који знају певати, испада његов бас, јак као ветар, широк, огроман, дубок, округао, моћнији од свију, луђи и раздраганији од свију. Примерена, мало свежија у лицу, Стана га слуша задивљено са свога лежишта, диви му се, воли га ћутљиво и свом душом. Њен је тај глас, тај силовити човек који је забацио фес на затиљак и пева као из празне бачве; њен је Вељко крај све лакомислености, крај све ватре коју носи у себи, за коју било жену; њена данашња рана везала га је за њу крвљу; друге неке жене могу сада слободно да га заводе, увек ће се вратити њој!

— Козачењку, козачењку!... пева Вељко одушевљено с козацима. Као некад, у срећним његовим даћима у Бањи, све пева око њих: Озрен, сунце на заласку, цело у раширеној лепези последњих зракова, ноћ која вреба с врхова, Станина радост, војска која је испунила паланку, израњављени дуд изнад њихових глава.

Све им бучи у мозгу од пића, од поноса, од луде младости и помисли на лако ослобођење Бање; све их опија: пиће, песма козачка, распусна и изазивачка кроз ритам који се креће све брже, све брже, као одморни

Кушља под камџијом. И од тога вриска у њима, весеље се претвара у оргију, у лудило, у немоћ разума и воље, у покрете који постају све слободнији, у погледе који све неодољивије траже жену, врући стисак, мирис зверке испод ознојених мишића и дојки. Ономе чему Вељкова распусност зна да пружи толико силине у замисли, додају Руси своју префињеност и свој начин исказивања. Буре од ракије, испражњено, залете се низ брдо под снажним ударцем нечије ноге. Реч људска постаде збркана и нејасна, луда од пића, немогућна за здрави памет.

Никад ноћ под Озреном не виде сличног призора. Вељко се био повратио својој Бањи! Тај повратак осети одмах цело место, да сутра дан ипак зажали његов одлазак и мисли на скорији повратак, који им Вељко нагласи још синоћ.

XXIV

После битке на Варварину где једна случајна и глупа рана у леву руку спречи Вељка да се бори са Арапином, кога погуби славни Курсула, Вељко измоли од Карађорђа да му опет да Бању на управљање, обећа да ће радити боље и да неће изазивати поновне оптужбе противу себе.

Време које Вељко проведе у Бањи било је врло кратко: од августа хиљаду осамсто десете до тренутка кад га Миленко обавести преко гласника о реформи коју спрема Карађорђе, и позва га да заједно пођу у Београд на скупштину о Маломе Божићу, првога јануара хиљаду осамсто једанаесте, о којој су имале да се одиграју врло судбоносни догађаји по земљу и појединe војводе.

Реформа се наметала. Хиљаду осамсто десета повратила је била један део изгубљених земаља у прошлој години, после злосрећне Каменице. Постигнути успеси били би већи да су војводе хтели да сви заједно раде. Фатални Добрњац, коме је било опроштено за почињене грешке на Чегру, посредством Руса, није се хтео

одвојити од Кладова, Миленко од свога Пореча, Милан Обреновић од Руса у Букурешту. Њих тројица су се старали да Русе потпуно придобију за себе и умешају их у унутрашње ствари земље, да с помоћу њих ограниче власт Карађорђа и Совета. Покушај да и Јакова Недовића, који је нешто био незадовољан и свадио се с Младеном, увуку у тај посао, пропаде; предупреди их лукави Младен, који се измири с Јаковом, одобровољи га, и придоби за Совет. Смрт Цукатова, који се био, изгледа, мало залетео у својим обећањима Миленку; смрт Милана Обреновића у Букурешту, крајем хиљаду осамсто десете, ослаби много противнике Карађорђеве. Смена главног команданта руске војске у Влашкој, кнеза Багратиона, који је, кажу, много веровао Стевану Добрњцу, Стевану Живковићу, Обреновићу и осталима, и долазак кнеза Каменског на његово место, човека много обазривијег, и коме су у Петрограду препоручили да се не плете у интриге противу Карађорђа, одлучи Вожда да одмах приступи намераваној реформи државне управе.

Обавештен од војводе Луке Лазаревића, после битке на Птичару, и од Лазара Војиновића, писара Милана Обреновића, о намерама Миленковим и покушајима Милановим у Букурешту да за себе придобију и кнеза Каменског, Карађорђе науми да на дан првог јануара учини крај свима смутњама. Некима се имала смањити војводства; друге је требало поставити за попечитеље, довести их у Београд и одвојити од Дунава и лаког преласка у Влашку; трећима је требало одузети сваку власт; четврте, прогнати из земље или нагнати на послушност. Миленко и Добрњац су имали да добију места попечитеља и остати у Београду, где би били у мањини према другим члановима. Обавештени шта им се спрема, Миленко и Добрњац не хтедоше тако лако да дођу у Београд. И ако су уза се имали Вељка којега су поновне жалбе из Бање још једном биле довеле у оштар сукоб са Советом, они су очекивали један руски пук, који се на молбу Карађорђеву имао настанити у Београду, и одоцне за скупштину намерно или силом околности.

Карађорђе је био сигуран да ће победити, баш и да на скупштини присуствују и његови највећи противници. Каменица му је показала да је требало одавно прекинути са ситним властодршцима. Да у народу није било вере у њега, можда се он не би одлучио да изврши ту реформу, толико потребну за јединство земље. Поред пореза, расписаних од Совета за оружје и одбрану земље, није било могућно одбранити народ од војводских намета, који су били и већи и разноврснији. Гомиле слугу, пандура, пропалица, људи готових на све, и ласкаваца, живело је и товило се крај сваког војводе. Све то је подносио несрећни сељак, који је давао и крв на граници, и порез Совету, и намете војводама. Са тог нагомиланог богаства, с велике силе и моћи, из страха да све то не изгубе, војводе су претеривали у оцењивању опасности, вребали се између себе, гложили се, и бивали подозриви и малодушни.

Све до преговора Миленкових с Рецеп агом и после Каменице, Карађорђе није озбиљно помишљао да врши неку реформу државне управе. Све до Чегра, он није намеравао да се подигне противу свемоћни војвода; њему се чинило да ослабити њих значи ослабити државу. Њихове грешке су се гомилале и постајале све теже и неподношљивије. У дну готово свакога војводства гунђала је непослушност и радило се на своју руку. Карађорђе је увиђао да је неправда велика, да у народу постоје само две групе: она која влада и извлачи све користи, и она која даје крв и новце, сиротује, гладује, подноси све терете и највише жртвује и доприноси јединству земље. Сви ти који су се толико осилили крај њега живога и најзаслужнијег, крај којих је он остао сиромашан и богат само оним што је сам стекао, били су његови другови, јучерашњи сељаци, људи које је он знао одакле су изишли, шта су урадили за народну ствар и како се обогатили. Непријатељство Миленково било је далеко од тога да буде чисто начелне природе. Ако је Карађорђе оклевао да у току од седам година реши питање поделе власти и изведе реформу тек хиљаду осамсто једанаесте, то је стога што је спољни непријатељ био јачи од свију

унутрашњих и што је ослобођење земље била његова главна мисао. Зато је он тако дуго избегавао отворени сукоб, кад год се могло, да би његова војска била у стању да на Балкану подигне малаксало Хришћанство.

Слободоуман, да никад не попусти тиранији која се испољавала код других, он је био увек Вожд, чудо, личност огромна и сиротињска, слава која је сва била у јунаштву, поштењу и пожртвовању. У томе стварању, Карађорђе је, безмало једини, имао моралног здравља и стављао на своју страну све то што је земља могла да му понуди од поштеног и несебичнога у намерама.

Не бринући се много што Миленко, Добрњац и Вељко нису стигли на време у Београд, Карађорђе отвори скупштину првога јануара. Прве његове речи биле посвећене онима који нису били дошли намерно или случајно. . .

— Ето, којекуде, браћо, скуписмо се и по седми пут да се, којекуде, договарамо о народним пословима. Нема међу нама ни Миленка ни, којекуде, Добрњца и Вељка. Знали су да се данас отвара скупштина и могли су доћи да су, којекуде, то хтели. . .

— Могли смо их мало сачекати! . . . шапну Милош Обреновић другу који је седео до њега.

— Шта ти то тамо гунђаш, брадато псето! . . . довикну одједном Младен Миловановић. — Зашто си дошао необријан на скупштину? . . .

— Ти знаш, господар Младене, да ми је недавно преминуо брат. . .

Опомена на смрт Милана Обреновића у Букурешту, којега је Совет био послао као свога изасланика код заповедника руске војске, и који је тамо радио противу Карађорђа и Совета, доведе Младена до заборава:

— Напоље се вуци! . . . довикну му он. — У затвор! . . .

Милош то неће да заборави; ту увреду ће Младен Миловановић да плати главом, кад се после пропасти буде повратио у Србију. Младен у томе тренутку и не слути да је потписао своју смртну пресуду. Али, сигуран у томе часу да има Вожда уза се, као и остале

из Совета, Младен зна да је силан и да много може. Богат још пре Устанка, познат у народу као окретан свињарски трговац, који је трговао скоро једино с Немцем преко Саве, Младен је хиљаду осамсто једанаесте већ стар човек, тежак, тром, лених и неприродних покрета погоспођеног сељака. Врат му је цео у наборима нагомиланога сала, гуша у подваљцима, очи безбојне и често пута старачки упорне и непокретне. На лицу носи и лукавство и надувеност; али он се и не стара да све то сакрије; види се на њему колико га је власт занела и старост ожалостила и озлоједила.

На бојном пољу Младен није храбар; он доказује у неколико прилика да му недостаје срца; али да буде веран Карађорђу, да од њега може све да поднесе, да буде према другима насртљив, издржљив, стрпељив као паук, да уме да продужи то што је једном започео, није му било равног међу војводама. Кад је требало да буде неумољив и свиреп, пакосан и заједљив, да око себе руши туђе величине које су наносиле сенку његовој, Младен је био храбар и ненадмашан. говорљив, убедљив, способан да себе увек извуче из шкрипца и да искористи све грешке и слабости других. Лица напрегнутог, очију којима је често пута знао да да израз премрености духовне и телесне, главе оборене ниско у вребању, он зна да гледа око себе и да запамти све што му се учини. Он уме да чује сваку реч, да ухвати сваки шушањ и да добро разликује пријатеља од непријатеља. Али, сем те личне политике прогањања и осветољубивости, Младен нема никаквих других способности сем ничим непоколебане верности Карађорђу и трговачког управљања државом и њеним приходима. У тој јединој способности налази се тајна његовог успеха. Користољубив, вешт да прикрије своје послове, Младен уме да буде тврд у руковању државним новцем, и да чуварноме Карађорђу улије поверење у себе. Пре седам година, кад је подизан Устанак, Младен баца све на коцку, отвара своју дубоку кесу Карађорђу и даје не жалећи, замишљајући себе пред неким трговачким послом, у коме има све да изгуби или стоструко да добије.

Тога дана, на скупштини, иако је сигуран у крајњи успех потхвата, Младен је неповерљив и очекује најгоре, јер зна добро колико има непријатеља међу главешинама. Његов напад на Милоша је прорачунат; претњу затвором он одмах приводи у дело, за наук другима. Обавештен да Милош, дотле мали и незнатни војвода, ради у дослуку с Миленком и братом Миланом у Букурешту, он решава да га сместа удали са скупштине, чини грешку која ће да га стане главом, али затвара уста свима за све време трајања решавања. Милош, скоро усамљен на скупштини, која ће једногласно да одобри све намере Карађорђеве, не представља никакву опасност; он нема још никога за собом; он још није вођ, није непријатељ кога се треба бојати, нити човек кога треба јавно изазивати и кажњавати.

После тога прекида у говору Карађорђеву, који је себи смео да допусти једино Младен, Вожд настави:

— Нема, којекуде, међу нама ни Јакова Ненадовића, који лежи болестан у Палежу, и, којекуде, послао на своје место сина Јеврема да га замени у збору и и договору. — Јевреме, окрену се он Јаковљевом сину — шта ти, којекуде, нареди отац кад те посла овамо?...

— Да примам све што будеш рекао... Мој отац неће ништа да опорекне, макар га главе стало...

— Добро, којекуде, синко... Сви су чули шта си рекао. Немој да се после, којекуде, неко нађе међу вама, па да прича у народу како Јаков није био уз нас!...

— Ко то сме да каже?... Нисмо ли чули?... Зар може и тога да буде?... зачуше се гласови из гомиле.

— Може, којекуде, још како може!.. писну Карађорђе својим танким гласом. — Свега је којекуде, досад било! Скупили смо се овде да одсад не допустимо да понеки ради све што му падне на ум. Ја нећу, којекуде, никога да именујем. Цела земља зна шта су понеки радили и шта су још намеравали да учине!.. Ја сам доста, којекуде, трпео и подносио. Нико, којекуде, није више од мене праштао и заборављао, и молио и, којекуде, богорадио, да се нико не буни, да нико не проговара с Реџеп агом, Немцем,

Турцима, Русима или, којекуде, било с којим, а да за то не знам ја или Совет. Зашто сте ме, којекуде, у Орашцу натерали да се примим за Вожда?... Има ли, којекуде, једног међу вама да ми нешто замери? Јесам ли коме од вас учинио на жао? Коме сам зајео, коме закинуо, коме отео за себе и однео у Тополу?

Мртва тишина попрати те речи. Случај Милошев био је свима пред очима. Нико не одговори на та питања. Вожд је изгледао врло разоружан. Његови нагли покрети исказивали су осећања у којима није било ничега намештеног; то осетише сви. Лице му је било измењено од љутине. Видећи га тако огромног, раздраженог, оштра погледа, рамена широких и јаких, руку дугачких, присутни ни сами нису знали шта све може да произиђе ако нечија несмотрена реч буде покренула ту снагу и још више изазвала ту љутину. Алузије учињене на преговоре Миленкове са Реџеп агом биле су исувише разумљиве за свакога од њих.

— Награбили су се пара напили се силе, којекуде, и мисли свако од њих да му је допуштено пашовати!... продужи Карађорђе, не именујући никога уверен да ће скупштина добро да га разуме на кога циља. — Тако више неће да буде. Који, којекуде, не буде задовољан, може да иде куд му је воља, али, којекуде, у земљи неће остати, док сам ја жив!...

Те речи изазваше пренераженост. Војводе се згледаше између себе, питајући се који ће од њих да буде скраћен, смањен и погружен кад се буде вратио дома. Речи Карађорђеве јасно нагласише да је дошао тренутак разрачунавања после седам година. Један лист историје био је испуњен; сад је имао да дође други.

— Сви, којекуде, греше и чине пакости другима или себи, а земљи највише. Има све да се, којекуде, окрене друкчије него што је то било досад. Ти, којекуде, који су се истакли са својим заслугама, стекли војводско писмо и свакад били незадовољни, има да уђу у Совет, па нека, којекуде, суде и пресуђују. Кад буду били овде, кад буду понели више на грбачи него, којекуде, досад, видеће како је лако управљати земљом

и удесити да свакоме буде право!... Они, којекуде, који су најчувенији у земљи и најнезадовољнији око прћије, има да уђу овде! Да видимо тад, којекуд, на коју ће страну главу и памет, а на коју душу и срцел.. Да ли неће гонити неправду и да ли ће смети криво да суде!... Ово је последњи пут да се све пресече; другога нема. Ево како смо, којекуде, одлучили да треба да буде:

— Ја остајем Вожд народа српског, који ме је, којекуде, изабрао у Орашцу, и претседатељ Совета; Младен Миловановић, попечитељ војених дела; Јаков Ненадовић, којекуде, попечитељ внутрених дела; Миленко Стојковић, попечитељ иностраних дела; Стеван Добрњац, којекуде, попечитељ правосудија; Сима Марковић, којекуде, попечитељ финансија; Доситије Обрадовић, попечитељ просвешченија; секретар Совета, којекуде, Иван Југовић.

— Примате ли, којекуде, ово што одредисмо?... упита он скупштину. — Ко не прима, слободан је то да каже!... Нико не може после, којекуде, да помисли да смо му ставили нож под грло!...

Нико се не маче с места.

— Примате ли, којекуде?...

— Примамо!.. грмну збор. Нико се не усуди да упита шта ће да буде, ако отсутни Миленко Стојковић и Петар Добрњац с Вељком не пристану на нову уредбу. Њих је Карађорђе стављао пред свршени чин. Доведени у Београд за попечитеље, надгледани на свакоме кораку, одвојени од свога војводства, они су имали да приме уредбу или да иду ван земље. То је био једини начин да им се ограничи слобода и да се подвргну централној власти, после толиких фаталних грешака; али, то је био и последњи мирољубиви начин, да се дође до измирења. После дугог оклевања, приморан најзад да погуби Милоја Петровића због Каменице и да му главу изложи на тањиру целоме Београду на видику, Карађорђе је сада морао да ограничи и власт других. Средство је било енергично али доцкан примењено; пре Каменице могло је да буде судбоносно; хиљаду осамсто једанаесте као полумера, пошто дејство неће да се осети, јер осамсто тринаеста није далеко.

Пред збором главешина и војвода све је ишло глатко. Нико није ни помишљао да се одупре. Ако је међу присутним било присталица Миленкових, они нису смели да се испоље због осуства вође и воље коју исказа Младен да свако противљење одмах сузбије. Према новој уредби, све војводе имале су да зависе једино од Карађорђа и Совета, али су међу собом имали бити једноправни. Велики народни суд је имао да буде потчињен Совету, с попечитељем правосуђа, као претседником. Ко нову уредбу не буде хтео да прими, имао је да буде изгнан из земље.

Судска власт се према овоме делила од управне и народни суд попуњен бившим советницима. Власт војвода била је сужена и од великих војводства створена мања. Нове војводе и капетани задобијали су иста права као и стари. Ова подела се нарочито свиђала новим главешинама; њихова помоћ у крхању власти великих војвода учинила је највише да Карађорђе приступи реформи да међу свима заведе једнакост, водећи ипак рачуна о заслугама појединаца. Ова уредба је нарочито била повољно примљена у народу. Главне војводе су губиле силне повластице у читавим окрузима, где им је народ кулуком обрађивао поља, зидао зграде, крчио шуме и радио све послове кулуком.

Кад се то питање покрену пред скупом, Карађорђе опет устаде:

— Советници и писари пронашли су да ми којекуде треба оделити плату од двадесет и четири хиљаде гроша годишње...

— И треба!.. повикаше многи из скупа. — Теби су палили имање у Тополи!.. Нико толико не губи времена у народним пословима колико ти. Ти си дао сву своју стоку устаницима за храну!.. Ти си давао и капом и шаком!.. То сви знамо... Прими и ћути!... Други неће одбити као ти!...

— Не, којекуде!.. одби он отсечно и махну руком. Мени није потребна никаква плаћа народна. Доста су ми Турци попалили, али је доста и остало!.. Нека се ми, којекуде, ослободимо Турака, па ћу ја натраг у Тополу!.. Нисам ја постао Вожд народни да бисте ме једнога дана наградили платом!.. Ја то нећу!...

— Знамо да ниси радио због плате!.. Прими!... Нема ту никакве срамоте!...

— Знам, којекуде, да нема, али нећу!.. Слушајте како мислим да ипак треба да буде: Советници има да приме по шест хиљада гроша годишње; писари, којекуде, по старешинству од две до четири; чланови варошког суда по четири стотине; писари суда по две стотине и којекуде поред тога храну за целу годину. Претседатељ варошког суда хиљаду гроша; учитељима Велике школе по хиљаду такође. То ја, којекуде, налазим да је право. Примате ли?...

— Примамо кад нам ти то кажеш и желиш. Зашто свима дадосмо понешто, а теби ништа?... Има ли којега заслужнијег и бољег од тебе?...

— Хвала вам браћо. Нема од тога, којекуде, ништа!... Остају још војводе и капетани. Њима којекуде, не можемо да одредимо никакву плату на годину.

Изненађење и разочарање указа се на лицу многих. Тражити што за себе кад Вожд одбија сваку награду било би и смешно и опасно.

— Нема, којекуде, међу њима сиротиње. Знам свакога у прсте!... Знам, којекуде, шта је имао кад је Устанак отпочео и шта има данас. Многе су шуме искрчене и, којекуде, постале њиве војводске; многе опустеле турске воденице стекле су нове господаре; зна се, којекуде, коме су припале куће и имања исељених Турака!... Све то зна народ, све то знамо ја и Совет!...

Људи су га слушали без покрета, погледа укоченог у његову високу појаву. Није међу њима било ниједнога да му се јавно одупре, а сви су знали да ће после бити гунђања кад се буду вратили дома. Страшан пиштољ био је задевен за силај, и ко зна да ли Вожд не би био у стању да га потегне још једном, као у скупштини хиљаду осамсто пете, кад се кнез Теодосије Марићевић заборави и први се маши кубуре. Гледајући га тога дана пред собом, они су морали да му признаду и то право да буде судија у миру и Вожд у рату. Ништа му нису могли замерити. И да се Карађорђе тога дана толико заборавио и стао да им говори о

своме поштењу, сви би нашли да је то природно и допуштено можда само и једино њему. И ако им се нешто није свиђало у његовим предлозима, они су их ипак примали, занесени силом која је избијала из њега. Испод његовог простог и ненакићеног одела, није било тешко замислити челичне мишиће тела, које још није знало за старост. Херој целе расе, он их је својим речима и делањем нагонио да и они с њим предосете судбину земље. Да није било тога, да није било огромног ауторитета у народу, да на њему није било тих очију, брзих и силовитих, тих стиснутих уста, раста којега није било у целоме народу, можда би се неко усудио да се одупре. Тих неколико дана већања у скупштини при деоби земље, власти и награда, он им се у неколико махова учини чудовишан; али шта је у ствари геније, ако не нека врста чудовишта?

— Ја, којекуде, знам да многима међу вама ово неће бити право, продужи Карађорђе. — Али, да не би људи изгубили због народних послова оно што су, којекуде, стекли, може сваки војвода или капетан да употреби народну снагу једино за радове у пољу; само не, којекуде, као досад, за сваки посао, на своју главу, без ичијег питања и одобрења!... Нико не сме, којекуде, да узме жене ако су им мужеви на граници; нико не сме да узме више од онога што му је потребно. Обећавам вам, којекуде, да ће тај, који се о ово огреши, имати посла са мном! Народна снага, прво за народ и државу; војводама и капетанима само оно што се може, никако, којекуде, преко тога. Има ли ко шта да каже на ово што изрекох?... Слободно му је.

Нико ни речи не прозбори.

— Онда, којекуде, доста за данас...

И отпусти их.

XXV

Последњих дана већања Карађорђе доби вест од грофа Каменског из Влашке, да ће, на његову молбу, послати један пук своје војске да логорује у Београду

и да му, по наређењу самога цара, шаље и митрополита Леонтија, којег треба лепо да прими.

Вест је била врло непријатна бар што се Леонтија тиче. Сада је било јасно зашто Миленко, Добрњац и Вељко с њима нису хтели да дођу на време у Београд. Они су очекивали долазак руске војске, коју су са својом многобројном и оружаном пратњом имали да доведу до Београда.

Још се није могло наслутити шта све може да произиђе из свега тога. Повратак Леонтијев, после бекства у хиљаду осамсто деветој, није могао земљи никаквог добра да донесе. Тај повратак у време кад један руски пук долази у Београд, заједно с Миленком Стојковићем и Добрњцем, у часу кад се вршила реорганизација земље и врховне власти, баци у бригу Карађорђа и Совет. У своме писму, Каменски напомену да је командант рускога пука добио наређење да се не меша у унутрашње послове Срба; Леонтију је такође било строго препоручено да се брине само за цркву.

Поред свега уверавања грофа Каменског, долазак противника у Београд очекиван је са исто толико узнемирености колико и долазак Руса, којима се сада мање радовало. После дужег саветовања и размишљања, Карађорђе увиде да мора да прими Леонтија, да Русима укаже сваку пажњу и почасти, да Вељка превари и уклони из Београда и да према Миленку и Добрњцу поступи као што је било решено на скупштини.

На један дан пред долазак Руса, стиже у Београд и Јаков Ненадовић. Још увек болестан, он пристиже опружен на соницама и претрпан губерима, у пратњи само двојице момака. Његов долазак допринесе много сталожењу духова. Пре тога се много говорило да је Јаков незадовољан одлукама скупштине од првог јануара и да ће у Београд доћи праћен од многих наоружаних момака. Његово присуство у Београду учврсти још више Карађорђа у намери да одлуке скупштине приведе до краја.

Дочек Руса у Београду се изврши свечано. Карађорђе им изиде у сусрет далеко испред града, пољуби

се с пуковником Балом, и с њим на челу, окружен советницима и руским официрима, уђе у Београд. Кад се заврши та свечаност, отпоче игра и песма по сокацима, у пркос цичи, и народ изнесе пред руске војнике све што је имао од јела и пића. Совет са своје стране одлучи да руске старешине и њихови војници падну на терет српскоме народу. Војници бише смештени у граду, а пуковник Бала и његови официри добише најлепше куће у вароши.

Непријатности отпочеше одмах, чим Бала изјави да жели да Миленко и Добрњац станују с њим у истој згради и да се Вељку да стан у непосредној близини. Свима се тада учини да Руси заиста нешто намеравају и да је писмо грофа Каменског било обична превара. Одједном се почеше проносити гласови да се Миленко и Добрњац одупиру решењу скупштине и да се хвале да све то неће дуго потрајати, јер имају Русе уза се. Вељко се крај њих отпоче осећати нелагодно, чим стиже у Београд. Нерасположен и љут на Совет, брз у одлукама, он је с Миленком из ината, свестан тога како ће његово присуство крај двојице незадовољних војвода да буде оцењено у омраженоме Совету. Одмах, кад се нађе у атмосфери Београда, Вељко осети да његов отворени и бунтовнички темперамент не може да се снађе у интригама, у закулисним радњама и припремању нечега, у коме су претње и речи биле све а дела остајала за после, за неки непредвиђени случај. И његово помирење с Добрњцем, извршено под притиском Миленковим и многим препиркама са Советом, било је површно и учињено из нужде, јер Добрњац не успе да га убеди да је с њим био искрен на Каменици и да није допринео поразу на Чегру.

Али оно, што је било Вељку најтеже, то би избегавање Карађорђево да се с њим сусретне. Вељко тек сад увиде да је себе одбацио устрану. Он је најбоље знао колико је било истине у тврђењу Миленковом да тобож имају Русе за собом. Полазећи за Београд у таквом друштву, Вељко је веровао да је могућно борити се само са Советом, који га непрестано гонио због нових тужби на њега из Бање. Дошавши у Београд, Вељко осети да борити се противу Совета значи нападати на Карађорђа.

Док су њих тројица губили време у разном договарању од којег је Вељка обузимала све већа досада, у намерама које су биле фантастичне и неизводљиве, јер мало сигурни у Вељка и ослабљени приласком Јакова Ненадовића новом државном уређењу, Карађорђе се реши да све пресече одједном, на начин који нису очекивали ни Руси, ни Миленко, ни Вељко.

Једнога од тих дана, када су неспокојне вести отпочеле поново да круже по Београду, дође у стан пуковника Бале тумач из Совета и саопшти му да га вечерас, заједно с Миленком и Добрњцем, зове на обед Младен Миловановић. На вечери су имали да буду Вожд, сви попечитељи и још неке главешине.

— А зар Вељка не зове?... упите Миленко неспокојно.

— Не; војвода Вељко одмах да пође са мном Вожду, који га очекује...

— Иди ти... Ето мене одмах за тобом... рече му Вељко и устаде.

Кад тумач изиђе из собе, да пред пуковником Балом не би ништа одали од својих намера, Миленко и Добрњац устадоше да допрате Вељка до излаза из куће.

— Вељко, пази се!... опомену га Миленко.

— Чега то треба да се пазим?... упита Вељко, незадовољан што му се увек дају савети. — Шта могу друго да радим?... Смем ли да не идем, кад ме Вожд зове?...

— Јави да си болестан...

— То не бих хтео да учиним никако!... Затим, доцкан је; толмач ме видео на ногама!...

— Не можеш да не идеш, заиста... покуша Добрњац да ублажи грешку коју учини Миленко са својим предлогом. — Само, ја не бих тамо ишао сам; повео бих што више оружаних момака, да их Карађорђе види кроз прозор!...

— Зар не видиш колико си будала!... узвикну Вељко презриво. — Да уплашим Карађорђа својим момцима!... Као да их он нема десет пута више од мене!... Не! Идем сам, па шта буде!...

— Можда ће те одмах бацити у кулу!... Опомени се како си прошле године морао да бежиш из Београда!...

— Можда сам погрешио. Надам се да овога пута Карађорђе то не намерава; ако до тога дође, гледаћу да умакнем!... Затим... насмеја се он уочљиво — ви сте ту да ме спасавате беде!... Буде ли се догодило нешто друго, знаћете одмах...

— Пази се ипак!... Ко зна шта су измислили да те преваре.

— Не видим какву превару могу да измисле. Не губимо време!... Знаћете шта се са мном догодило од мога гласника ако сам у кули, од мене самога ако је нешто друго.

Остави их потом и журним корацима се упути право Карађорђеву конаку. Храбар до лудости, дрзак у свакој прилици и скоро према свакоме, Вељко је увек зазирао од сваког сусрета с Карађорђем. Његова неумереност, лака поводљивост за другима и мржња на Младена Миловановића и Совет, наводиле су га не на један непромишљени корак и грешку. Он се увек бранио тиме да би све ишло боље да су му прекори и наређења долазили само од Карађорђа. Опоминан од Совета, позиван да даје одговоре на тужбе, Вељко је бивао као неко тврдоглаво дете, које чини грешке за инат, зато што су га истукли.

Идући Карађорђу, Вељку се чинило да још сада осећа на себи сву тежину прекора које ће имати да прими. Позната му је била слабост Карађорђева према себи. Како да му и данас објасни да његово дружење с Миленком и Добрњцем није било управљено противу њега, него противу оних у Совету, који примају тужбе, верују лако свачему, испитују, истражују, досађују, окривљавају са задовољством и тешко примају сваку одбрану и објашњење? Хоће ли умети да се брани?

Хоће ли његова мржња према Совету да буде речита и убедљива пред Вождом? Како најбоље објаснити своје држање?

Оставише га да мало причека у ходнику. После се кроз једна отшкринута врата појави само Карађорђева глава и познати пискави глас га позва:

— Ходи, којекуде, Вељко...

Вељко уђе унутра, кроз врата која Вожд остави широм за собом, и одједном се нађе лицем у лице с Карађорђем. Као свакад пре тога: у Тополи, пред Бањом, на варваринском пољу, Вељко му приђе и целива га у руку.

Соба Вождова била је проста: једва отесани сто са три столице на средини, једна руска икона, обешена о зид крај слике рускога цара. У једном углу узана и тврда постеља, прекривена шареницама. На земљи, чело главе постеље, један велики земљани крчаг с водом. Да није било куће, прозора и тврдих зидова, човек би помислио да се налази у некој колиби.

— Седи, којекуде, сине Вељко... позва га Карађорђе и сам се спусти на једну столицу. Лице му је изгледало непробојно и преморено, израз очију тврд, црта око усана огорчена, чело натуштено и у целом изразу нешто јетко и љуто.

— Сад ће отпочети да ме окреће на жеравици, час десно, час лево... помисли Вељко.

Али, за чудо, лице Карађорђево омекша од неке помисли. Глас беше танак, обичан, али без писка, поглед одједном ублажен, скоро родитељски, као онога дана у Тополи, кад му допусти да развије крила и да полети. Вељко и не посумња да је Карађорђе био тога дана у ретком расположењу да буде лукав.

— Сине Вељко... отпоче он пријатељски. — Добро уради што дође на договор у Београд, иако, којекуде, мало доцкан. Хтео си, сигурно, да дођеш заједно с Миленком и Добрњцем?...

— Па јест... збуни се мало Вељко. — Позвали су ме били да заједно дођемо...

После тих речи, Вељко му се загледа у лице, као да је хтео да оцени утисак тога што му је рекао.

— Нема, којекуде, ничега рђавог у томе... одобри му Карађорђе неочекивано. — То је друштва ради?... Знам ја, којекуде, да си ти то учинио ради друштва?...

— Заиста... друштва ради... дочепа Вељко тај изговор који му пружи сам Карађорђе и у себи помисли:

„На какву ли ме низбрдицу наводи Карађорђе?... Шта се крије иза свега?... Хоће ли ударац да буде право у груди, или ће ме, при изласку из његове куће, сачекати његови момци, разоружати и допратити до куле?...

Карађорђе се осмехну. Никад му се то није дешавало. Мало људи су се могли похвалити да су видели како му се усне развлаче у осмејак.

Вељко се упита шта има да дође иза тога осмејка.

— Покваришe ти, којекуде, Турци друштво... изјави најзад Карађорђе некако загонетно.

— Како?... упита Вељко, не разумевајући.

— Стиже јутрос гласник и јави да је, којекуде, нишки паша одвојио један део своје војске, која је ударила преко планина и низ Озрен се, којекуде, спустила у Бању.

Вељко скочи на ноге.

— И шта сад?... упита он пренеражен са те неочекиване вести. — Јесу ли је отели и попалили?...

— Не зна се још ништа, којекуде. Не могу ништа друго да ти кажем до то да су напали. И, којекуде, нема друге одлуке него трчи Вељко, сине, и, којекуде, брани Бању од Турака!... То је твоје војводство; ти, којекуде, треба тамо да идеш, нико други!...

— Идем одмах, из ових стопа!...

— То би, можда, било најбоље.

— Хвала ти, Господар Ђорђе, што ме одмах позва да ми ово јавиш. Треба да их изненадно нападнем пре него се утврде; ја то знам како треба учинити...

— Јест... јест... треба, којекуде... Трчи, сине, Вељко, у Бању, трчи, којекуде, што пре!...

Вељко му приђе руци и не виде осмејак, онај исти, који још једном затрепта загонетно на Карађорђевом лицу. Целива му десницу с поштовањем, благосиљајући у себи ту намеру нишкога паше да нападне на Бању и спасе га Београда, његове атмосфере политичког прегањања и интрига, његове беспослице, нерада, јаловог политисања с Миленком и Добрњцем уз зимску пећ, намера које су неизводљиве, смелости између четири зида и оклевања кад треба да наиђу дела.

Све то није било за њега. Његова памет није била створена да све то памти и разуме, да тумачи туђе завијене речи, да им открива тајни смисао, да пази на сваки свој израз, да уме да вреба другога и да је неповерљив као гавран. Он се уверио да политика није отворена борба, у коју се улеће истурених груди, као кад се јуриша на Турке око Бање. Он није знао да скрива трагове, да другоме мути воду, да загледа у туђе послове, да себе даје у замену за нешто друго и после да тражи награду. Човек од сабље, он је имао духа и предвиђања само на бојишту; његова мржња према Совету била је немоћна баш стога што му је за ту борбу било потребно окретне памети политичара.

— Срећан ти пут, сине Вељко!... довикну за њим Карађорђе. — Јави којекуде, шта будеш учинио, да се не бринем...

— Јавићу што пре могу...

— Прозепшће ти, којекуде, колена на Кушљи по овоме мразу!... Понеси пуну буклију препечените да се загрејеш успут!...

— Нека те то, Господар Ђорђе, ништа не брине!.. одврати му Вељко весело, дочепа се врата и јурну кроз узани ходник као бесомучан.

— Извести, којекуде, Миленка и Добрњца да ћеш из ових стопа у Бању!... довикну му Карађорђе у последњем тренутку, с нечим нарочитим у гласу.

— Хоћу... одговори Вељко, не разумевајући зашто је Карађорђу стало до тога.

Неколико тренутака после тога кратког разговора с Вождом, Вељко је већ био код куће. Посла одмах

Сламку да однесе заповест да се остали момци сместа спреме за пут. На Станина узнемирена питања откуда тај нагли одлазак, он јој кратко одговори да му треба поново ослобођавати Бању од Турака, па затим одјури Миленку.

— Шта би?... упита га Миленко журно, чим га спази. — Ништа ти се није догодило?... Жив си и здрав?...

— Као што видиш...

— Што те звао Вожд?...

— Напали су нишки Турци на моју Бању и можда су је досад и освојили.

Миленко и Добрњац изменише један брз поглед.

— И ти верујеш да је то истина?... упита га Миленко с нечим скоро презривим у гласу.

— Него шта?... Зар би ме Вожд могао преварити?...

— Ко зна; све може данас да буде...

— Не видим зашто.

— То видимо нас двојица.

— Ако видите, нека вам га!... Гледајте што боље можете!... Ја одох да браним Бању!...

— Где је пуковник Бала?...

— Ено га у својој соби... Продаје зјала...

Кад Вељко ишчезе Миленко повика љутито:

— Будала!.. Одмах поверовао!.. Како да не увиди да Карађорђе хоће да га удали од Београда и одвоји од нас?...

— Што му то не кажеш?... упита Добрњац.

— Не вреди му ништа говорити; знам ја боље Вељка од тебе!.. Рекао му Карађорђе да има прилике да се бије око Бање, и он је полетео одмах. Можеш му рећи све што желиш; неће ни речи поверовати!...

— И шта ће сад бити с нама?...

— То ћемо видети вечерас код Младена. Пазићемо да нам обед не преседне!...

— Ти баш идеш, Вељко?... упита Миленко, кад се Вељко врати од Бале.

— Идем, као што видиш, лака срца.

— Нас остављаш саме?...

— Ти ме то питаш као да сам вас ја овде довео?... Не могу друкчије да учиним. Турци навађују на Бању, разумеш ли?... Твој Пореч је осигуран, и шта тебе може да боли срце за моју Бању?... Главно да сам крај тебе!.. узвикну Вељко љутито, осећајући одједном јасније сву себичност Миленкових намера.

— Теби је добро познато зашто би било потребно да останеш с нама у Београду?...

— Знам, како не бих знао?... Требало би да твоје војводство и твој пркос према Вожду ставим на прво место и допустим Турцима да опљачкају Бању!... Ја сам због тебе примио много шта на своја леђа и образ. Сети се оне побуне због пореза у коју сам био умешан само зато што сам се налазио крај тебе!... Зар ти то није доста?...

— Што си онда с нама долазио у Београд?... Требало је поћи сам и све радити на своју руку?...

— Пошао сам зато што си ме позвао; друго, мислио сам да ће овде да буде гоњења, затварања, претње убиством или кулом. Видим да немам ничега. Знам да сам крив као ђаво за пуно ствари, и Карађорђе ми мало пре не рече ни речи!...

— Не досећаш се зашто је био такав према теби?...

— Не досећам се и нећу да истражујем ништа ништа више, разумеш ли?... Иди ако смеш, Карађорђу, па му кажи да није истина да су Турци напали на Бању!... Ја више немам времена за разговор. Због!

И одјури. Остави их на месту, скамењене и забринуте. Снага им је била умањена. Младен је успео да себи привуче Јакова Ненадовића, у кога су се највише уздали, и да се с њим измири; сад им је одлазио и Вељко. Остајали су само њих двојица према Карађорђу и Совету. Могли су још одмах да увиде ко ће

бити јачи. Позив на вечеру код Младена сада није означавао ни учтивост према чувеним војводама ни гостољубље, него истинску замку и заседу. Једино што их је мало слободило био је позив и рускоме пуковнику, у чију је част давана та вечера.

Цео тај дан, све до вечере, Миленко и Добрњац проведоше зловољно у ћутању и предосећању најгорег. Више нису имали воље да се препиру о намерама својим и својих противника. Они су правилно осећали шта је Карађорђе намеравао с тим што је Вељка удаљио из Београда. Било им је сада немогућно предузимати какав отпор или помишљати да изведу неки превратт. Да би се с чашћу извукли из негодног положаја, морали су да иду до краја у своме незадовољству: Миленко из мржње и због неостварених амбиција, Добрњац из познате тврдоглавости. За сваки случај, један Миленков сигуран човек био је већ прешао преко Дунава, скоро са свим богаством Миленковим. Нова земаљска управа предвиђала је прогон за непокорне, и њих двојица били су већ помирени с том помишљу, јер назад више нису могли.

Вечера код Младена протече на миру. Разговор који се одмах поведе додиривао је све друго, само не нову уредбу земље. Гости су били на изглед расположени. Поред пуковника Бале поређаше се са обадве стране Карађорђе, Младен, Јаков, кнез Сима и остали; Миленко и Добрњац бише постављени мало ниже од зачеља, раздвојени један од другога, као да је Младен хтео да их нагна на ћутање.

Обед се приведе крају без икаквог важнијег догађаја. Миленко и Добрњац повероваше да тога вечера неће ништа да се догоди. Али, кад се са осталим званицама нађоше на улици и видеше да нема ниједног од њихових момака, којима су били наредили да их сачекају, они осетише да се нешто припрема и да на то неће дуго чекати.

Карађорђе и пуковник Бала пођоше напред у разговору, који је предвидео советски толмач. Одједном Карађорђе се окрену и довикну:

— Ходи, којекуде Миленко!...

Београд је већ одавно спавао око њих у мирноме блеску ледене ноћи. Цича је била мирна, небо ведро и невидљиво, иако пуно звезда. Сава и Дунав били су залеђени и невидљиви. Сокаци су били пусти, испрекидани, клизави, пуни непокретнога зрака који је штипао за образе.

Сви стадоше на месту кад зачуше да Вожд зове себи Миленка.

— Богати. којекуде, Миленко... поче Карађорђе срдитим гласом, хтео сам нешто да питам пуковника Балу пред тобом, да и ти чујеш...

Бала разумеде те речи и трже се изненађено. Било је у томе покрету осећања незадовољства и незгоде.

— Полковниче и брате... поче Карађорђе и једним наглим покретом гурну између себе и Руса престрављенога толмача, — реци ми којекуде да ли си дошао у Београд да међу нама сејеш заваду и да држиш страну Миленку, противу мене и Совета?...

— Протолкуј то на руски како сам, којекуде, казао!... заповеди он строго толмачу.

Кад тумач преведе Карађорђеве речи, пуковник Бала исказа велико чуђење. Карађорђево питање му се учини као намерно тражење свађе с Миленком. Он се упита да ли није боље покушати да на то питање не одговори.

— Реци, којекуде, што те питам?... навали Карађорђе, који осети да Рус оклева са одговором. — Не хтеднеш ли ми одговорити, ја ћу којекуде, послати некога у Петроград, самоме цару, да га за то упита!... узвикну он претећи. — Овај човек на све стране проноси гласове да си ти уз њега и да од цара имаш наређења за која ја не знам! Кунем те хлебом царским, говори истину, јер ми, којекуде, пала магла на очи и још мало па нећу знати шта чиним!...

Пуковник Бала увиде да даље не може да оклева. Окрену се толмачу и, да би и Карађорђе могао то да разуме у његовом одговору, он изговори полагано, наглашујући сваки слог:

— Реци Господар Ђорђу да сам овде дошао под његово старешинство и у помоћ српскоме народу. Ако се неко хвалио да ћу му помоћи противу Вожда и умешати се у ствари које нису моје, тај лаже!

— По души те!... цикну Карађорђе и окрену се Миленку, чим му толмач преведе Балине речи, и ухвати се руком за пиштољ.

Бала га дохвати за рукав:

— Не, Господар Ђорђе!... Цар ти то никад не би одобрио и мене би каштиговао!...

— Момци, овамо!... довикну Карађорђе. — Скидајте му, којекуде, ту сабљу с рамена и узмите пиштоље из силаја!...

Сутрадан Миленко и Добрњац су били изгнани из земље према решењу скупштине о малом Божићу да онај који не буде примио уредбу буде прогнан из отаџбине.

Београд то сазнаде из великих писмених објава, излепљених скоро на свима угловима. За непуна три дана, цела је земља сазнала да се Миленко и Добрњац више не могу вратити у домовину и да је једно велико супарништво завршено победом Вожда и Совета.

XXVI

После те преваре Карађорђеве, (Турци нису били напали на Бању), Вељко остаде још неко време на томе положају. На нове и све жешће оптужбе противу њега, преместише га у Неготин за крајинског војводу, чим Совет доби вест да је умро војвода Миша Карапанџић.

Вељко се обрадова премештају. Дајући му Неготин, Совет је нехотице погодио оно што је он хтео. Жељан увек промена, несталан, духа немирна и радознала као у шипарца, сав у моћи разигране маште која је била једна од главних чинилаца свега доброг и неумереног у њему, Вељко се одмах крену на ново место. Идући Неготину, заустави се у родноме месту Леновцу, узе са собом мајку, браћу, снахе и децу, па све поведе собом у Неготин.

У град уђе једне ноћи, да се нико не досети његовом доласку. Сутрадан изабра себи једну од најбољих кула у вароши, назва је „баба Финка“, ко зна зашто, и усели се одмах унутра, да с њеног врха може да види све што се догађа у вароши, да може што даље да гледа у неготинско поље.

Све своје момке смести близу до себе, да их увек има под руком. Неготин осети још истога дана да је добио новога господара. Разлетеше се на све стране његови бећари да му пронађу Цигане и најпијаније крајинско вино. Појавише се у месту нова и дрска лица, бињеџије, коцкари, пијанци и женскароши. Изникоше с његовим доласком људи прикупљени са четири стране света, опасни, убојице и свађалице, лаки да се прихвате јатагана или пиштоља за силајем, независни и бесни на изглед, али држани гвозденом руком Вељковом, која је, брже од свачије, умела да се принесе балчаку од сабље.

Варош отпоче одмах да живи друкчије. Осети госпоство и силу Вељкову после незнатнога Мише Карапанџића. Отпочеше да га певају у песмама, да му се диве, да га се боје и да га воле. Окружише га убрзо сви они који су били жељни опасног живота крај њега, авантура и ноћних лутања са ону страну границе. Не поставише му само једну замку турски шпијуни, који га наводише на спремљене заседе са ону страну Тимока, на неку измишљену пљачку, на неку чежњиву жену ван Неготина или неку намеру Турака да га нападну.

Вељко слуша или не слуша све то. Зависи да ли све те замке пружају нешто ново и успевају да заталасају машту. Ако је још увек бујан и бесан, научен је дугим војевањем да буде прибранији и лукавији. Пљачка га привлачи још увек иако му закупљени џумруџи доносе двапута више од суме коју је дужан да плаћа Совету. Жене га привлаче, али не која било, као некада. Постао је и ту префињен истраживач ретког, тежак на избору, размишљен, свеснији много онога што даје од себе, тражећи у накнаду много више него некада.

Политика га више не привлачи. Добрњац, Миленко, Карађорђе, сви вештији и лукавији од њега, нагнали су га да у неколико махова осети пораз, своју слабост кад треба у препредености да се понесе с другим, своје неразумевање прилика и своју поводљивост пред неким окретнијим. Све то што захтева већи духовни напор, више га не привлачи; његове способности су сасвим друкчије, скученије, али мање опште, изванредне, велике, ретке, нешто ипак нечувено у то доба великих потхвата и самопожртвовања. Од тога што он има у себи презају Турци. Ничији јуриши нису толико силовити, неочекивани и немогућнији по замисли и дрскости. Нико не изазива толико маште, толико прича, толико непојмљивога у страху. Хладан челик његове сабље осећају скоро сви обријани вратови у турској војсци према њему. Сви причају да га тане не бије, и Турци лију за њега танад од сребра или злата. Ако му се спрема заседа, ако га чекају преваре, обавештавају га о томе жене, које никад није видео у животу. Оне прве увек знају шта се негде против њега припрема, воле га чак и ако га не познају, кроз врућу и богату женску замисао, кроз приче о њему, и шаљу му гласнике да се чува неког љубоморног мужа, осветљивога оца или брата, отрова у некој послатој баклави или наперене пушке која га чека иза нечије ограде. Нико толико не изазива мржње, зависти, дивљења, љубави и оданости. Вељко не зна за равнодушност око себе где год се крене; људске душе се заносе за њим и прате га у стопу, понесене осећањима које изазива његова личност.

Његово присуство у Неготину осетише одмах видински Турци. Преласци преко Тимока, само са стотину коњаника, ради пљачке или изазивања, постадоше чести. Храна за његову војску поче се набављати тако, изненадним нападима и отмицама, извршеним често пута на домак зидинама видинског града.

Са онога што се о њему знало, са тих дрских излета преко турске границе, о којима се толико причало, постаде Вељко у Крајини личност митска и скоро натприродна. Песме отпочеше да се певају о њему и претсказаше врло крупне историске догађаје који су

били на помолу, кад Руси закључише мир с Турцима у хиљаду осамсто дванаестој и Србе оставише на милост и немилост Порти. Тада, предосећајући шта га унапред очекује, удари Вељко у што чешће прелазе преко Тимока, у пљачку стоке, хране, муниције и свега што му је требало за дужу опсаду. Напуни кошеве и хамбаре; напуни магацине и сушнице; поправи шанчеве и утврђења; ископа нове; нареди да се исплету лесе и утврде лагуми и пролази. Од запуштеног неготинског града учини истинску тврђаву, набави по скупе новце веште тобџије и мајсторе за ливење кумбара, и постара се да Неготин добије што већи број бунара.

Иде он често Турцима у госте а они њему не смеју. Само му долазе врло честе вести да се око Видина прикупља велика турска војска и да одлучни бојеви нису далеко. Често пута, у шетњи око града, пешице или на коњу, он се заустављa, осматра положаје, наређује да се копају шанчеви око манастира Букова, замишља те нове битке, кретање Турака, његове испаде и целу одбрану града. Прошла опсада у Бањи научила га много чему. Он не воли ту борбу без покрета, у месту, рововску и подмуклу, кроз постављене лесе од прућа или дебелих растових прштаца. У својој припремљеној одбрани Неготина, Вељко замишља унапред место на којима ће да изврши излетање, јер битку без јуриша, без лета на коњу са сабљом у руци, Вељко сматра за невитешку и потребну само кад се друкчије не може. Идући велики сукоби не плаше га нимало, али осећа да ће бити судбоносни и решава да чини све што је могућно да избегне потпуно опкољавање вароши и своје затварање у Неготину.

Док он чека све то што има да наиђе — гласови које добија од Совета потврђују му то у свакој прилици — живи он ипак својим животом као негда, неразлучним од свога темперамента и духовних потреба. Пије, пева с баба Финке, позива себи свакога из вароши, и чека. Песме које је неко већ спевао о њему слуте нешто велико и кобно. Предвиђају равницу испред Неготина пуну лешева и крви, пуну визија са разбојишта, али пуну невиђене славе кроз коју блиста Вељково име и

потискују у позадину јуначким подвизима све грешке из младости да му остане само име: велико и чудно, најчудније од свију из Првога Устанка, фантастично с нагомилане силе у њему и подвига које десетерац није опевао али који превазилазе све што људска замисао може да престави од дрскости, јунаштва и лепога у необичноме.

Скоро све епско у Првоме Устанку згомилало се у њему безмало једином. Све што су старински наши јунаци имали у себи од распусног и племенитог, од безбрижног, од лакомости за благо и презира према злату, носи Вељко у себи видљиво и изложено свачијем оку. Његова поводљивост за женама није слабост; то је право на љубав, макар и насилничку; то је силовито отимање свих радости од живота, свих узбуђења, играња главом и разумом, осећањима, својим именом и угледом. Ништа луђе и немогућније, ништа веће и великодушније не живи у исти мах само у једноме човеку. Мир од њега чини плачкаша, човека тврдоглава, женскароша, насилника над својим рођеним и бунтовника; рат јунака без такмаца, раскошника, човека који презире богаство и дели га на равне делове својим буљубашама и момцима, човека који у себи носи генија расипања, витеза изнад свију слабости, чудо, одједном измењеног у нешто ненадмашно по особинама душе и срца. Мир, то је за Вељка скретање устрану, подавање лакоме животу, брзим утисцима, брзој љутини и одлукама; ратовање то су догађаји за које га судбина спремала целога живота, догађаји где је он свој, највећи и ипак тако природан у својој величини; догађаји у којима он разбија све тајанствене силе свога бића, своју виталност, вредности које су истинске, осећања родољубља, осећања своје мисије и вредности свога имена. То је лице медаље, не зато што је ту Вељко привлачнији, него можда зато што је ту једино прави Вељко, онај из легенде, сав светао, блескав и у чистој слави и имену које звучи тако дубоко и само говори о делима којима нема равног. Тек у ратовању његов живот има свога разлога, своју историју и право на велико место међу знаменитим људима из

Првога устанка; ту његова судбина избија као нешто изванредно; његове грешке престају да буду онако велике као Миленкове или Добрњчеве јер чињене без жеље за врховном влашћу, често пута из пркоса или са много маште, несвесно, с тако великом лакоћом и неразумевањем човека који је несвестан тога што ради у мирv, коме је миран живот терет.

Све то чудовишно се сада приводи крају у Неготину. Завршетак има да буде круна целога живота. Последња његова реч има да искаже последњу помисао отпора, коју он носи у себи, осећајући да земља пропада пред силом којој нема препрека.

И док се то не деси, Вељко пије скоро свакога дана на баба Финки. Крај њега бећари и побратими, браћа, мајка, снахе, заљубљена Стана, сви ти који живе крај њега, од његова имена и славе. Цигани му певају заводнички, кроз помисао на дубоку кесу у кожном јанџику о куку. Примаш држи главу укочено као сељачка млада, да му с чела не падне на земљу залепљени дукат. И гласом кроз који пробија ункање кроз нос, пева занесено:

„Болан ми лежи, море, Кара Мустафа,
Болан ми лежи, хоће да умре“...

Песма пева Вељкову славу, чудо и име. Умире Кара Мустафа, опрашта се са животом, са свачим што му је најдраже и најмилије на свету. Умире али не би хтео да све то допадне недостојних руку. Даје беснога коња, даје булу најмилокрвнију и најслађу Хајдук Вељку, јунаку бољем од себе, чије се име носи даље од његовог.

„Кој да ти паше, море, та бритка ђорда,
Бре, ђиди, дели Кара Мустафа?...

Вељко се смешка задовољно. То му голица понос. Пријатељи око њега најбољи су украс његове куће и госпоства, и они деле с њим његово славље. Високи циганski тенор лелуја под доксатом куле, раздраган од добијена дуката залепљеног за чело, и од наде да ће ускоро да добије и други. Глас му се одбија о зидове и прелеће после преко ширине и носи се далеко кроз

мирни зрак. Прате га остали Цигани, бећари и дубоки Вељков глас, у коме има пригушеног задовољства:

„Нека га паше, море, тај Хајдук Вељко,
Јербо је бољи јунак од мене!...

Бољи је Вељко од свију и свестан је тога. Зна то цела Србадија, знају Турци, знају његови људи и певачи који су његовој слави позајмили своју наивну машту песника из народа и осећање мераклијског у мелодији. Зна то и омамљена Стана, још занесена од онога дана у Поречу, и у своме заносу му опрашта. Лудовање с другим женама, друге љубави које су честе и кратке, и варања којима се не зна броја; зна то она и пашта јер та луда снага ипак после долази њој на кулу на одмор и миловање, на одушку после свега што се одиграло другде, у чему је била душа отсутна и уживало само тело, ненасито и незајажљиво, пуно младости и несломљеног мужанства. Дели она све то с другим женама које не познаје, али шта смета, кад га је немогућно изменити. Она је његова Чучук Стана. Тај надимак који су јој дали Турци, није подсмех него израз дивљења; то је њено учествовање у животу Вељковом, у историји његова имена, у његовој чудесној судбини; то је њен удео и у исто време и њена награда. Ушла је крај њега и она у песму и у легенду. Проста али занесена својим временом, она осећа све то што од Вељкова имена и славе пада на њу. И то што она није тражила за себе кад је онога дана села на седло пред њега, дошло је само и једино од Вељка. Дошао је после и мајчин опроштај и благослов, кад је Вељко некако испословао допуштење да се с њом венча, иако неразведен од прве жене.

И док сви певају посмртну жалост Кара Мустафе, који даје све Вељку и у тој витешкој и последњој великодушности почаствује више себе него Вељка, седи Вељкова мати за столом, изгубљена и ћутљива у веселикоме друштву људи, и гледа у сина. Гледа она у њега и у мислима благосиља онај час кад га је први пут осетила под појасом. Зар је она могла да наслути да ће син Петра Сирењата из Леновца да нагомила толико величине на своје име и толико тежине на своју

судбину? И она је у стању да замисли да је све то њено дело, њено једино, које је она створила кроз патњу, несвесна шта ће да буде од тога сина, али свесна своје дужности и с нечим скоро животињским у својој љубави за њега. Кад он постаде чудо устаничко, име огромно и страшно Турцима, она у свему томе виде свој удео и заслуге. Она га роди тако великог раста, широких плећа, гласа дубока и силна, снаге које се не да сломити, душе која не зна за страх. Њено је дело тај син, у сенци чијега имена живе остали синови, снахе, унучад и она сама. Од тога што зрачи с тога човека и пада и на њу, старост јој је пуна поноса, страховања и узнемирености; ноћи су јој бесане и срце испуњено слутњама најгорега; кад њега нема дома, она не живи и кроз мисли му шаље оно што је највеће и најдирљивије у материнској души.

Цигани продужавају с песмом која се не гаси и не зна за умор. Вељково име спомињу. Лауте циче и шкрипе под невештим прстима и зурла, чим престане певање, заузима своје место у свирци и пишти преко пољане, надвлађује даљину, разлеже се далеко, уноси у мелодију нечега дивљег, тврдоглавог, упорног, кроз које свирач мисли да опије Вељка, друштво и најзад себе.

„Нека га јаше, море, тај Хајдук Вељко,
Јер је бољи јунак од мене!...

Песма живи, одупире се замору, заноси срца за собом, опија све више, влада господарски уз вино и одушевљење, уз поноситост свију, у жељи да се забораве крај Вељка, кога почаствују не само својим присуством, него и искреним дивљењем за њега. Лаутари не престају. Вељко се чешће пута маша дубоке кесе и лепи дукате на чело онима који их немају. Злато је за њега лако као и његова љубав за жене; он га тражи много, у свима приликама, граби га за себе, али га и даје као да му не зна вредности, као да се с тим расипањем свети самоме себи за лакомост кад га отима.

Пред тим његовим расипањем стеже се срце у грудима његовој мајци. Никад у животу није видела

толико дуката, бачених на песму, у ветар, у чежњи и лудилу које изазва циганска песма и свирка. Од тога што Вељко лепи Циганима за чело, шта им тутка у шаку или одушевљено баца пред ноге, живела би она читаву годину дана у Леновцу, са свима синовима, снахама и унучадима. Али, ако је то чуди и боли, не сме ништа да каже; само, с времена на време, кад отежали ћемер око паса почиње да клизи низ трбух, она га кришом од Вељка подиже у вис руком и стара се да он то не опази.

„Кој да ти љуби, море, та верна љуба,
Бре ђиди, дели Кара Мустафа?...

Има у циганској песми спомињања на трагедију јунака, који умире жељан још увек живота, љубави, јунаштва и пића. Има у томе опраштању са животом бола непреболног, туге која ће да сиђе право у гроб, маште самртничке која се хвата за живот грчевито, за његове обмане или истинске радости. Али, у самој мелодији нема ничега другога до Вељкове славе и силе, до тога Вељка наследника толиких богаства турских, толико туђих жена, српских и турских, отимачина и грабежи, величине и јуначке великодушности, безбрижности човека који се обема рукама ухватио за то што радости и опија у животу. И ко други на свету може да наследи булу кара Мустафину, његова хата н сабљу? Нема никога другога коме би Кара Мустафа могао све то да остави с мање жаљења и више величине и признања у души...

„Нека гу љуби, море, тај Хајдук Вељко,
Јербо је бољи јунак од мене!...

— Хај!... кличе Вељко у заносу и обраћа се Циганима: Где, бре, научисте ту песму?... Ко вас подговори да ми је певате и то баш данас, баш данас?...

Нема ничега нарочитог у животу Вељковом тога дана; али њему се чини да се због те песме све изменило у њему и око њега, да се све пева и да има неке велике свечаности и у ваздуху, као кад наиђу велики празници.

— Вељко, сине... опомиње га мати бојажљиво.

Вељко се трже на тај мајчин глас. Опомињање на нешто изби му у погледу. Мати изабра рђав тренутак да га позове на прибраност.

— А?... запита он и његове очи показаше изненађење. — А то си ти?... упита он правећи се пијанији. — А што не пијеш то вино пред собом?...

— Пила сам, синко, и не могу више...

— Дабоме да не можеш... потсмехну се он. — Жао те мога пића, мојих пара, које бацам у пијанци, зар не, нано?...

Она се уплаши. Не знаде ни сама шта би било најбоље да му одговори.

— Зар нисам право рекао?... упита је он и на лицу му некакав лукав и чудан осмејак.

— Јест... усуди се она.

— Знао сам ја то!... насмеја се Вељко гласно. Од тога јаког смеха се уњуташе и Цигани и друштво. — Знао сам ја то!... понови он обешењачки. — Није право да ја сам плаћам све ово пиће и дајем бакшише Циганима.

Сви се згледаше и упиташе шта се крије иза тих Вељкових речи.

— Дај тај ћемер!... обрати се он мајци строго, гледајући је право у очи. — Видим да ти много смета; треба да га данас мало олакшамо!...

— Какав ћемер?... тобож се зачуди старица.

— Знаш ти добро!... љутну се Вељко. — Ћемер који имаш у појасу и непрестано подижеш рукама. Отежао је много, је ли?... Што да носиш на себи то што те мучи?...

Мати учини покрет да устане.

— Нано!... разјари се Вељко и лупну снажно песницом о сто. — Одмах те паре овамо!... Знам ја чије су и не допуштам да их чуваш у ћемеру. Ја сам закупио ђумруке у Совета, који ми доносе силне паре, и све то делим с вама! Све што је моје и ваше је! Нема пљачке коју ја нисам донео у Неготин и поделио је са сваким! Ти чуваш у ћемеру Милутинов ајлук и

богатиш се с њим, док ја дајем све што имам и не кријем ни парице!... Милутине, окрену се он брату, не говорим ли истину?...

Милутин обори главу.

— Одмах тај ћемер овамо!... заповеди Вељко и пружи мајци своју широку, грамзиву али и дарежљиву руку. — Овамо те паре!... Нема ниједнога међу мојим људима који је могао да остави на страну макар и једну аспру, и ја не волим ћемераше у дружини!... Срамота је да Вељкова мајка стиска у ћемеру синовљев ајлук и да га чува незнам за кога. Шта знаш; можда ће све то једнога дана Турци да задобију и да попију!... Овамо те паре!... Откопчај те павте на појасу слободно!...

Она му пружи тежак појас, набијен ушивеним дукатима и махмудијама. Пружи му га кроз горко жаљење, које исказа њена дрхтава рука.

Вељко исече конце јатаганом па потом изручи све новце на сто и врати јој испражњени појас. Загреби затим пуном шаком у новце пред собом и пружи Циганима кроз узвик:

— На!... Вељко плаћа увек, својим или туђим парама!... Певајте Цигани, свирајте зурлације и лаутари!... Шта ми још остави Кара Мустафа пре него ће да умре?...

XXVII

Вељка нимало не обману прокламације коју Карађорђе упути народу јула месеца хиљаду осамсто дванаесте да би га обавестио о закљученоме миру између Русије и Турске. Црни дани су наилазили. Из прокламације се видело да се још ништа сигурно не зна како је Порта разумела уговор и како намерава да га примени; али се осећало да неће бити добро по томе што се у прогласу препоручивало да се војска и народ не разилазе, него сачекају вести које ће донети гласници Карађорђу од нишкога паше.

Цела та година, хиљаду осамсто дванаеста, прође у обостраном припремању за рат, у преговорима, у

тумачењу букурешког уговора, у тражењу и одбијању постављених услова.

По своме уобичајеном начину, Порта отпоче да одуговлачи, што је више могла и поред пораза који Наполеон претрпе у Русији. Да би добро објаснили Србима колико су задовољни уговором у Букурешту и шта намеравају за будућност, Турци збацише великог везира и на његово место поставише нишког пашу Рушида, који истера из службе Халиб ефендију и нареди да се обеси кнез Дмитар Мурза, због неповољно закљученога уговора с Русима.

Било је јасно шта се спрема. Пролеће хиљаду осамсто тринаесте покрену још једном целу земљу. Утврђења бише поново обновљена, поседнута војском, снабдевена храном и муницијом, нови шанчеви ископани на најважнијим местима, спремни да сачекају нове нападе, које је сада требало примити са свију страна.

На савету који би одржан у Јагодини априла месеца, цела српска војска би стављена под управу четворице војвода. Предели од Саве до Лознице бише додељени Луки Лазаревићу; од Лознице до Раче кнезу Сими Марковићу; јужна војска би поверена војводи Антонију Пљакићу, а на истоку, од Неготина до Делиграда, војном попечитељу Младену Младеновићу. Мала резерва, прикупљена око Тополе, остаде под управом Карађорђевом с којом је он имао да се упути на ону страну где буде најтеже. Да народ не би сметао војсци која је имала брзо да се креће кроз земљу Карађорђе нареди да се окупи у збегове, по планинама у унутрашњости земље.

Кад Вељко доби појачања у људству, храни и муницији као и вест да је Младен заповедник од Крајине до Делиграда, њега то веома наљути.

— Шта мисли Совет?... повика раздражено. — Зашто газда Младен није остао у Београду, да купује храну и џебану?... Нико то боље не уме од њега!... Овако ће га војевање растргнути на све стране, па нити Турцима отпора нити војсци хране и џебане.

Његов љутити поглед паде на жене, које су се биле у томе тренутку задесиле око њега на баба Финки.

— Шта ћу сад с вама?... упита их он незадовољно. — Ви ваљда не видите шта ће од нас да буде?...

— Ми ћемо да останемо крај тебе... одговори му Стана одрешито. — Куда бисмо на другу страну?...

— Бога ми, нећете!... љутну се он. — Хајд' одмах у Леновац, па тамо чекајте судбину!... Ако да Бог да ово преболимо, лако ћемо се опет састати!

— Ја нећу далеко од тебе!... одврати Стана тврдоглаво. Куда ћу?...

— Куда и остале жене: у Леновац!...

— Не знам да ли ће и остали људи да пошаљу своје жене на неко сигурно место?... упита га она прекорно. — Зар није срамота за Хајдук Вељка да своју жену шаље у Леновац?...

Вељка тешко погодише те речи.

— Рекао сам већ. Покупите у кули све што вам је потребно; даћу вам коње и пратњу; узмите децу са собом, па пут за уши! Више нећу о томе да разговарам!...

И оде у собу. Остаде свега неколико тренутака сам, љут и поколебан Станиним разлозима. Одједном, сасвим нечујно, створи се пред њим, ситна, ожалошћена, с нечим престрашеним у погледу.

— Што ме тераш од себе?... упита га она, покорно, још мања пред њим и још узбудљивија од нечега необикнутога у нагласку. — Зар може Чучук Стана далеко од Вељка, у Леновац, крај огњишта, с преслицом у појасу?... Шта ће на то свет да каже?... Шта ће да помисле људи, чије жене и деца остају да издрже кумбаре и топове?... Сме ли Хајдук Вељко да заклони своју жену?...

— Сме Хајдук Вељко све... одговори јој он пркосно, али већ по његовом исказивању осети Стана да га поколебала и да ће попустити.

— Сме Вељко све, заиста!... потврди она лукаво. — Сме да пошаље у Леновац стару мајку, снахе и децу, али не сме Чучук Стану!

Он је погледа љутито.

— Не срди се. Куда ћу ја без тебе, опет те питам?... Да имамо деце, па да их треба чувати, ишла бих куда наредиш...

— Нисам ја томе крив!...

— Нисам ни ја; то Бог једини зна!... одговара му она озбиљно, држи га непрестано за руку, стиска је очајно и нежно, пуна искуства женског, свесна шта значи за Вељка додир те мале и чврсте руке, њена реч и поглед влажних очију, у којима он може да чита целу њихову заједничку прошлост. Лукава је Стана с њим као жена, не у некој себичној намери. Растанак од њега јој је тежи од сваког другог искушења и опасности.

— Вељко, душо... шапуће му она речима пуним неког унутрашњег дрхтања, пуним молбе и страховања. — Како да живим далеко од тебе?... Како да сам задовољна и мирна? Не могу ни без твоје љутине ни без твојега смеха, ни без твојих Цигана и песме. На кога ћеш да вичеш кад се наљутиш?... Ко ће боље од мене да издржи и да не гунђа негде у прикрајку, кад ти не чујеш?...

Вељко осети да она погађа оно што му је код ње било најдраже и најобикнутије. То ропско на шта она указа у својој оданости према њему, нагна му осмејак у лице.

— Ко ће да те двори и служи?... Ко то може боље од твоје Чучук Стане?... Ко ће више од мене да стрепи од твога незадовољства, боље да потрчи, да послуша и погоди у напред оно што ти је потребно?

Стана ућута за неколико тренутака. Загледа му се у лице да на њему запази утисак својих речи. Потом, још жешће у молби, још срдачније, с нечим неисказано женским и лукавим у исказивању:

— Нема две Стане на свету за Вељка, нема!... узвикну она. — Знаш то и сам али нећеш да признаш. Ко ће боље да те чува, да дрхти над тобом по читаве ноћи, ако будеш пао болестан или те Турци ране у борби?... Ко ће да устаје ноћу да ти доноси понуде?...

С ким ћеш да разговараш кад ти буде било тешко самоме?... Коме да се пожалиш ако ти је нешто криво или тешко?...

— Зар ја не могу без тебе?... одупре се Вељко, али она осети у томе да он тражи згодан начин да попусти и да то она не запази.

— Можеш... пожури се она лукаво да одговори. — Можеш. Толике си године живео без мене; само, то је било некада; данас сам ти ја потребна као бели хлеб на столу!...

— Откуда ти то знаш?... упита је он жустро. — Јесам ли ти некад о томе говорио?...

— Ниси ми рекао, сигурно... одврати му она, чупкајући нешто прстима на његовом силају. — То се не казује једној жени, знам ја то; жена никада не треба да осети како је мужу на срцу, али може да га наслути и погоди!...

Вељко се одобровољи од тих речи и насмеја се грохотом. Стани би јасно да га је већ победила и навали још више, још упорније и нежније, чувајући се добро да не покаже да је осетила своју победу.

— Ја знам зашто си наредио да идемо у Леновац.

— Ти знаш само нешто, не све... Чини ми се да мало пре нисам све казао?

— Хм.... зар си ми једном признао да умем пуно ствари да погодим?... Чак си ме упитао неколико пута да нисам нека врачара или да ме није родила вештица!...

— Заиста... одобровољи се Вељко.

— Јест. Ти си рекао да сви идемо у Леновац јер ти је било тешко да на то нагнаш мајку и снахе, а мене да оставиш крај себе у Неготину?... Али, где је моје место ако не овде?...

— Погоди, женска главо, погоди!... насмеја се Вељко задивљено. — И шта сад мислиш да треба урадити? упита он радознало, — јеси ли нешто измислила?..

— Јесам, треба ми отпратити мајку, снахе и децу до Леновца, потом да се вратим дома. Не могу људи

да ти замере што си склонио мајку и нејач; за мене би ти могли рећи да и њихове жене остају да поднесу све што ће се сручити на Неготин.

— И шта после?...

— Могла бих да склоним све ово богаство које си нагомилао на кули. Ко зна да ли нам то неће затребати једнога дана у Леновцу?...

— Доста!... прекиде је Вељко. — Носи собом платно, чаршаве, пешкире, дарове и све друге женске врагове што се налазе у кући, али не дирај у оно што сам на сабљи стекао!...

— Не дирам, не дирам, Вељко!... одговори му она благо, стрепећи да га поново не наљути. — Хтела сам да склонимо од несреће, ко то зна...

— Не дам ти ништа, па да знам да ће све да пропадне и да ће да га се сутрадан дочепају Турци!... Оно што се стиче на сабљи, на сабљи се и губи!... Зар да уђу Турци у Неготин и да нађу моју кућу празну код толиког имена и славе?... Зар да се подругну Вељку чију кулу нађоше празну као неку тамницу, а ја им опљачкао читаве пашалуке, поништио и погубио толике куле и градове, пресрео толике караване и отео све што ми је падало под сабљу?...

И погледа је у очи прекорно. На њену женску чуварност и практичност, на њено гледање тога материјалнога у животу, Вељко истави своје име, славу и поноситост, које је био толико свестан. Стана то осети и обори главу.

— Нисам на то мислила, заиста... Нисам ни могла то помислити јер нисам Вељко!...

Вељко јој би захвалан на томе одговору. Он није хтео да помисли да се иза тих речи крије женско лукавство, јер није ни тренутка сумњао у њено истинско дивљење према себи. Ма колико да је знао за величину своје славе и имена, Вељко је ипак волео да о томе слуша код других, да чује похвале, да опије срца циганском песмом у којој се пева о њему, о Кушљи, о победама над Турцима и женама, о свему што је од њега чинило јунака, пуног спољнега блеска, без уну-

трашњих борби са самим собом и кратких часова љутине и сумњања у себе. Нико толико није био слаб према стеченоме. Скромни Карађорђе је требало да се нађе у Русији, у изгнанству, па да некоме од својих бивших војвода довикне у једном часу љутине:

„Будало, ја сам, којекуде, још увек Карађорђе!...“

Побеђен потпуно с тога што је Стана умела да сачува од осетљивога у њему, Вељко одобри:

— Хајде сад, иди и спремај се са осталим женама. Идите, ако можете, још данас, иначе сутра ујутру. Кад ти је већ стало до тога да се од мене не одвајаш, и да све поднесеш, ма шта се догодило, не би требало да у Леновцу останеш дуже од три дана. Мислим да ће нам Турци ускоро пасти под зидове.

Она га још једном ухвати за руку, захвално је целива и истрча из одаје. Вељко потом сиђе низ степенице куле и крену се да прегледа магацине с храном и муницијом. Вести које је добијао од својих ухода биле су озбиљније него је то ма ко око њега могао да наслути. Војска која се спремала да из Видина крене и удари на Неготин, била је много већа од сваке коју је досад имао према себи. Државу је сада требало бранити са свију страна. Посада Неготина износила је свега седам хиљада људи. На његове молбе да му се пошаљу појачања одговорише му из Совета да му је учињено све што се могло, па шта му Бог да!... Још се није знало поуздано где ће бити најтеже, а резерве у људству биле су врло малене; деветогодишње ратовање проредило је редове; један је имао да се брани од десеторице!

— Барута доста, и сувише!... изјави Вељко кад прегледа магацине, ископане дубоко у земљи. — Само мало кумбара!... Шта да радимо?... упита он бећара, одређеног да чува магацин.

— Да тражимо друге од Совета...

— Паметан си ти!... одговори му Вељко љутито. — Као да сам ја чекао на твој савет па да то учиним?... Ко зна да ли ће кумбаре да стигну на време, и да ли их Совет има, јер их сви траже. Треба пронаћи нешто

друго, али ти то нису у стању да измислиш. Ти би одмах Совету! Трчи и доведи ми одмах добошара...

Кад добошар дође, Вељко га поведе собом и доведе до на средину града.

— Удри у ту кожу!... нареди му он. — Удри јако, без прекида, све док се око нас не прикупи велика гомила света. Зауставићеш се кад ти то будем наредио. Запамти добро што будем наредио, да то исто поновиш у сваком неготинском сокаку. Не будеш ли рекао то исто, наредићу да ти се опале по двадесет и пет за сваку грешку, у свакоме сокаку где је будеш учинио. Разумеде ли?...

— Јесам.

— Удри сад!...

Добошар залупа из све снаге, брзо, уједначено, с нечим веселим у убрзаноме ритму. Затегнута кожа затутња праскаво и пронесе се одмах далеко. Са свију страна предосећајући нешто важно, полетеше људи. Висока Вељкова појава крај добошара само повећа њихову журбу и радозналост. Жене на оближњим кућама отворише прозоре и наслонише се на ћерчива. Кроз грају у трци, дојурише гомиле деце и зацакаше.

— Удри, удри!.. храбрио је Вељко добошара и са задовољством гледао како хитре маљице ударају у глатку кожу, затегнуту да прсне, тамножуту, као лице у стогодишњака.

— Удри још мало!... Још те нису сви чули!... довикивао му је Вељко кроз лупу, знајући ипак да је добошар у стању да удара док не падне од умора.

— Стани сад!... даде му он знак руком, кад око себе угледа велику гомилу узнемирених људи.

Усправи се још више у високоме стасу, погледа око себе као да у светини тражи позната лица. Потом викну, гласом који свлада даљину и утиша силом сваки покрет у гомили. Нешто тешко, неодољиво и огромно од звука закркља му у грлу.

— Заповеднпк града наређује свима и свакоме да сутра до ручка донесу у ливницу у граду све што код куће имају од олова, гвожђа или бакра: јајца од кан-

тара, калајлије, бакраче и тигање, свећњаке, чираке, тепсије и сачеве. Све ће се забележити шта ко буде дао. Све ће бити исплаћено што буде употребљено или враћено натраг ако не буде затребало;оали, све ће бити силом одузето ако не буде предат с драге воље. И не само то!... Онај који се не буде одазвао, не само да неће добити ни аспре за одузете ствари, него ће му се ударити двадесет и пет батина, пред црквом, у недељу, после службе Божје, да га сви виде и да му се смеју!...

Кад гласина умуче, осети се покрет у гомили. Људи одмах осетише шта треба разумети у Вељковим речима, али се нико не усуди да ма што каже или упита.

— Чуо си шта сам наредио?... упита Вељко добошара.

— Чуо сам....

— Јеси ли упамтио?...

— Јесам.

— Хајде сад из сокака у сокак. Лупај из све снаге у ту затегнуту кожу и понављај од речи до речи оно што мало пре изрекох овим људима. Пази да не погрешиш и да не изоставиш неки крај вароши или улицу; знаш већ шта сам ти обећао!...

Праћен потом погледима присутних који су ћутљиво размишљали о његовој наредби, Вељко окрену леђа и пође даље по граду да обиђе и остале магацине и утврђења.

XVIII

Готово у исти дан кад Турци отпочеше код Брањева да прелазе преко Дрине, кад Карађорђе паде болестан од тифуса, удари Реџеп ага адакалски на Вељка у Неготину. Судбина хтеде да баш Миленков пријатељ са ону страну Дунава дође под Неготин, да га опседа и, најзад, и заузме. Прешавши Тимок код Брегова, Реџеп ага се упути право Неготину и нападе на Вељкове истакнуте положаје код манастира Короглаша и Букова.

Вељко му допусти да узме Короглаш.

— Борити се привидно... нареди он Николи Абрашу, али не пуштајте их ипак олако; смакните што више можете; после одступите Неготину.

— Ама... отпоче да се буни Абраш — зашто се борити привидно, ако се можемо одржати?...

— Увек ти знаш боље!.. нађути се Вељко. То као и онога дана под Бањом!.. Ради као што ти кажем. Видео си кад смо бранили твоје село Буковче каква је сила била према нама. И то није ипак много!.. Биће их више него на гори листа, а Младен Миловановић поручује да не може ни војника помоћи да нам пошаље. Учини као што ти кажем. Видећеш шта им ја спремам код Букова. Запамтиће Реџеп ага кад се с Вељком сусрео под Неготином!...

Вељко допусти да Турци ударе на манастир Короглаш, да га лако заузму и да се одмах окрену на манастир Буково. Реџеп ага хтеде што пре под зидине Неготина. Много јачи од бранилаца, знајући шта значи за Вељка имати ширину пред собом и јуришати са својим бећарима, Реџеп ага пожели да види Вељка што пре стиснута између зидина, без маха, без прилике да излеће и гони пред собом читаве војске са шачицом људи. Одаслате уходе обавестише га с каквом га снагом очекује Вељко под Неготином, и док не дође главна сила из Видина, Реџеп ага хтеде да приграби за себе заслугу да Вељка збије у град и држи стиснута.

Вељко га сачека код манастира Букова. Бећаре с коњима сакри недалеко од манастира. Пешацима у роговима нареди да пре изгину него да попусте. Обећа им да ће видети нешто што досада нису никад видели у животу. Управу над тим шанчевима повери брату Милутину и нареди:

— Не чекај ме у Неготину ако попустиш!.. Гонићу те после као да си се потурчио!.. Држи се. Немамо куде на другу страну до у Неготин. Ако већ морамо да се затворимо у град, боље је што доцније, док не дође помоћ од Младена. Одржи се на месту само док их ја не подухватим с бећарима. Неће једнога од Ту-

рака да прегази мој Кушља, а духнуће за вратом, ако, Бог хоће, и самом Реџеп аги. Кад будеш видео мене да вршим налет, излети из шанчева с људима и удри на нож!...

Реџеп ага осети сасвим друкчији отпор пред Буковом. Изложени пушчаној ватри у прса, војници му примише у груди сав огањ из шанца и сву ватру кумбара. Напад изведен огорчено, застаде у половини. Примакоше се Реџепови војници на домак пушкомету и ту стадоше, брисани ватром, сузбијани густом паљбом која се заковитла у њиховим редовима као вихор. Тешка кумбара, ћелава и усијана, ражљути се у ваздуху и зарука у мочварној и меканој земљи, кроз тутањ крупних парчета гвожђа, кроз фијукање разбешњене смрти, која је наилазила невидљива али громогласна, наглашујући свој долазак претњом која стеже срце, тресе живце, уједа разум, напада на вољу и истражује страх по души.

Кад Вељко виде да су Турци потпуно заустављени, он напусти ровове пешака и оде својим бећарима.

— Јаши!.. нареди он. — И као увек: тешко ономе ко мине мимо мене и ономе ко остане иза мене!...

И погна Кушљу. За тренут ока се појави прво с бока, па потом запрети и позадини. Осети Реџеп ага шта Вељко намерава да учини и покуша да се повуче унатраг; за то је требало бити много бржи од Вељка.

Појава Вељкова с бока унесе пометњу. Покушај Реџепов да бар један део своје војске окрене лицем нападачу нанесе још већу забуну. У самом тренутку, кад Вељко са својим бећарима удари на оне који су му били најближи, престаде ватра у српском опкопима и из њих куљну на јуриш још један огорчени нападач.

Нападнути брзо, обухваћени с преда и позади, гоњени бећарима који су секли немилице, кроз дивљу вику острвљених људи, дочекивани јатаганом или кундаком када су покушавали да се пробију унапред, Турци се најзад упутише страном која је била најзгоднија за бег.

— Не тамо, не у ритове!.. Сви ћемо се подавити!... викао је Реџеп ага пренераженo, бежећи и сам на брзоме коњу.

Али, ко да га чује?

Тада се одигра чудо, невиђено, свирепо, могућно само у рату, кад паника захвати све душе и кад пример бежања постане правило за све, једино средство за спасење, кад се не гледа како се гази, кад се ништа не види и не чује. Скоро цела једна војска наже у ритове, у дубоку, устајалу и погану воду, мочвари и травуљине, у неминовну пропаст, у смрт која је била сигурна и толико одвратна.

Бежећи на брзоме коњу све ивицом ритова, узалуд је Реџеп ага покушавао да ободри своје људе. Ни бес, ни молба, ни преклињање и указивање на то што је глупо и нејуначко давити се у риту, уместо да се прими ударац у груди, ништа не помаже. Војска у бежању је знала да Вељко удара за леђима, да га већ носе на својим петама које су у бежању брзо отскакале од земље, да за собом чују бесно халакање бећара, који секу немилице, до самих костију, или кољу у једноме маху, кроз псовку која унапред одриче сваку милост.

Једва половина измаче ивицама мочвари, друга удари слепо у рит и загази обманута високом травом, која је избијала из зелене воде. И високи шевар се заљуља плаховито под покретима људи, који су бежали, западали све дубље у воду, газили прво по тлу пуноме муља и талога, и после се давили у води пуној жабокречине, размућенога блата, сухе траве и шевара, који им је у брзом бежању секао лице и руке.

Све се то одигра брзо, у запари јулскога сунца, у тешком мирису мочвари, у бректању предела под жегом, кад је цев од пушке пекла руке као жива жеравица, жеђ нападала на грло и јака светлост на поглед. Кроз непокретни летњи ваздух пун играња зрака на припеци, кроз сушу у атмосфери коју су удисала толика отворена људска уста, зачу се викање дављеника, нешто нечувено од ужаса, од гађења и одвратности, од брботања огавне воде у грлу.

И на сву ту вику и јаук, на узалудно проклињање и дозивања у помоћ, одговарала је немилосрдна пуцњава у леђа, звизга куршума и устаничка псовка на обалама. Заједно са сноповима шевара и високе трске, падали су људи, грцајући у мутној води, пуној тешкога укуса блата и муља.

Ноћ прекину ту страхобу. Дан се заврши победом Вељковом. С половином војске, спасен брзином коња и околности што Вељко није имао много војске за гоњење, побеже Рецеп ага, потучен, осрамоћен и киван. Слушао је много о Хајдук Вељку да га данас добро упозна и да војсци из Видина, која му је долазила у сусрет, однесе црне гласове и своју срамоту.

Могао је сада да размишља о погрешкама које је починио тога дана пред Буковом, да се каје што се пожурио да одмах нападне и то целом снагом, сувише уверен у победу, не остављајући ниједног човека у резерви, за сваки случај. Победа код манастира Короглаша била је Вељкова замка, у коју је он улетео без разбора, главачке, као у отворену врећу, да то данас плати половином своје војске.

И док је он бежао од Неготина у сусрет главној војсци из Видина, одморен после учињеног напора, окупан и свеж, у чистој и танкој свиленој кошуљи, без доламе на себи, истурене јабучице под грлом, лица загрејана од пића, врућине и задовољства, седи Вељко на Баба Финки и пије с друштвом.

Служи га очарана Стана. Вратила се на време из Леновца. Хитра је на ногама и весела с повратка Вељкова после битке, заљубљена у њега као првих дана после Пореча. Високо зачешљане косе и прилепљене за теме, откривају јој младо и скоро девојачко лице, чело ниско и глатко, очи светле и заљубљене. Све пуца на њој. Покрети су јој срчани и млади. Душа јој не зна за страх ни млада снага за умор. Све блиста на њој кад је крај Вељка. Младост јој се пробуди и опија крв у венама. Све женске и заводничке силе се покрену у њој и постану тајанствене и невидљиве, чим њега угледа. И да њему буде увек право, да никад не буде незадовољан, да никад његов поглед не падне с

тежином на њу, покреће она у себи сву љубав и дивљење за њега и даје му у свакој прилици то немерено у себи.

У току тога дана, кад турске кумбаре отпочеше да фијучу око Баба Финке из далекометних топова, осети Стана у себи приближавање опасности. Обузе је мучно предосећање несреће, нечега много тежег и судбоносног него досада, наслућеног не само по дубини предосећања него и по томе што се никад нешто теже не навали на душу. У неколико махова, служећи га пре него ће он да се крене војсци код Букова, кад је крај Баба Финке фијукала кумбара, она се трзала устрану од тога мучнога у себи.

— Шта је, шта ти би?... пита је Вељко кроз смеј који му кркља у грлу и исказује веселост коју не може да обузда.

— Занесе ме ветар!... брани се она застиђено, бојећи се да Вељко не поверује да је то од страха.

— Држ' се зубима за ветар, па се ничега не бој!.. одговара јој он и продужи да се смеје, свом снагом широких плућа у којима је снажни и дебели глас одјекивао као у некој пећини.

Кад га тога вечера виде да се враћа жив, кад сазнаде како се проведе Рецеп ага у сукобу с Вељком, Стана не знаде како да искаже своју срећу. Сачека га на прагу куле, прихвати му ђорду, пољуби га ропски у руку, али да он не осети колико у томе пољупцу има њене среће и захвалности што га опет види пред собом, и потом уведе у собу, да га двори и служи, да му у сандуку нађе најлепшу кошуљу од свиле.

И Цигани после певају неку нову песму, спевану чим се у Неготину сазнаде каква се сила спрема да удари на Вељка. Песма је нова, пуна беса, пуна наслућиваног отпора Вељковог и његове решености да не попусти док му не слети глава с рамена. Има у тој песми исказаног Вељковог схватања шта значе Неготин и Крајина за Србију и шта има да настане кад њега не буде више. Истина, Мула паша из Видина неће да нападне на Неготин, него Рецеп ага и видински Бајрам

паша, али њега то не брине. Постоји ипак тај Турчин који ће од Вељка да тражи оно што му он не може да му да док је жив:

„Књигу пише Мула паша,
Мула паша из Видина...

Вељка опијају те речи из песме, вино, разговор људи око њега, појаве другова из данашње борбе, још жива слика на Рецепове војнике, и њихово дављење у барама око Неготина, Стана, зурла која понавља мелодију кад умукне певање, врућа јулска ноћ, пуна тишине кад се око управи на равницу око града, пуна звука и тутња на кули, док се око окачених фењера о дирекe доксата купе ноћни инсекти и омамљено облећу око светлости.

„Па гу шаље у Неготин,
у Неготин Хајдук Вељку.“

Никад више него тога дана осећа Вељко како му име пристаје уз песму и свирку. Ко зна, можда у томе тренутку предосећа да ће бити један од војвода кога неће опевати десетерац, него ће му се име спомињати уз пијанку, уз песму Цигана и весеље пијаначко, кроз одушевљење и занос у коме му је прошао цео живот.

И то да га у песми не зову војводом, него хајдуком, драже му је од свега. Он је војвода за своје, за неготинце, за омражени Совет, за Миленка и Добрњца кад га одвлаче у своје сплеткашко коло, али за себе сама, за бећаре, за Стану, за све Србе и Турке он је Хајдук Вељко, оно што је био у почетку свога чуднога живота, оно што потсећа на младост, луду, бујну, племениту, сву у полетима, у узаврелој крви, у налетима, у уживањима, у тражењу опасности и љубави за необично и ризично.

Песма му се свиђа стога највише. Хајдук Вељко!... Како то звучи у ушима! Мула паша му поручује да му спреми логоре, топове, Неготин и Крајину, све оно што Вељка чини Вељком, све што је стекао крвећи се на свима границама, што је дрско хватао у лету, гонећи Кушљу под собом, живећи пијано све снове и снаге младости.

Заједно с Циганима, Вељко одговара Турцима, не слутећи да ће само за два или три дана те последње речи да постану стварност и свршетак једног чудесног живота, који је он трошио немилице, да га ипак остави у пуној снази, већи у слави од свега што је за себе замишљао:

„Главу дајем, Крајину не дајем!...“

Његова гласина, распомамљена вином, понесена одушевљењем, слеће с Баба Финке у варош, да је чују неготинци и будне страже на зидовима и по опкопима. У мирној и запарној јулској ноћи, куле се око Неготина оцртавају у мраку, неме и непомичне, све у сребру изгрејале месечине. Варош спава, примирена после данашње тутњаве око Букова. Спава варош обезбрижена том Вељковом песмом, која долази из висине, као да пада из неба. Нико не наслућује да Вељко пева своју последњу песму, да се растаје са животом кроз поновно певање о њему, које му се чудно лепи за срце. Нико не наслућује да је данашња битка код Букова завршетак тога епског у његовом војевању и да само за мало има да отпочне градска војна, досадна и убиствена, крволочнија од сваке ако се буде протегла и победилац много нагомила мржње у себи.

Али, никоме није допуштено да на то помишља. Усамљени месец клизи преко ведрога неба и невидљива судбина заседа крај Вељка на доксату. Певајте Цигани што дуже, што боље и што заношљивије! Дајте што дрскији одговор Вељков Мула паши из Видина! Рецките да се само жене плаше порука пуних претњи и да Хајдук Вељко слабо за то мари. Одувек је знао да одговара само сабљом, да буде увек први пред својим бећарима, први изложен ударцима, рукава високо засуканих као да иде у косидбу, чела висока и глатка испод накривљеног феса, груди истурених и унапред избачених. Он много не цени људску речитост, откад је упознаде код Миленка и Добрњца, нарочито ако исказује претњу која не може часно да замени неки сусрет на бојноме пољу нити да одбрани од замахнуте сабље. Оно што за њега највише вреди, то је дело, сукоб, кад вилице заболе од силнога стиска, кад челик

од сабље блеска пред очима, кад захуктана снага навађује на туђу, крњи је постепено, ништи полагано и сигурно, замара је, игра се свесна своје надмоћности, и после наноси ударац од којега се више не враћа у живот и после чега остаје само лешина на ледини.

То он највише воли у животу. То и жену, чежњиву, пуну помисли греха, пуну крви и вруће пути, која дршће од додира и позива на безумље, на љубав пуну страсти и стиска од којег пуцају кости и бледи кожа на бедрима. Јунаштво, жене и пиће, у томе је он сав. То ће он оставити потомству и историји кад буде пао: пред тим ће избледети грешке, попуштања другима и тренутне заблуде, кад верује да се у њему буди политичар са села, ситан, претерано уверен у себе, амишан на богаство и све већу силу.

„Главу дајем, Крајину не дајем!... пева он по последњи пут, пре него ће на кратак одмор, не слутећи да му судбина ставља у уста оно што му је припремила кроз два-три дана.

XXIX

Не протекоше више од два дана кад удари главна турска сила са свију страна. Вељко излете из Неготина, нападе на прве Турке које сусрете, потуче их и порази, али мораде да одступи одмах натраг. Док је он тукао једну војску, друге две су га опкољавале и покушавале да отсеку од Неготина. Још неколико пута у очајним покушајима да се спасе од посаде, налете он, почини покоре, посече и разјури, да се, најзад, ипак врати у Неготин, стешњен са свију страна, стезан све више.

Опсада отпоче са свом жестином, одасвуд и одједном, кроз рику топова и налетање многобројне пешадије. Ако турски пешак још није могао у Неготин, могла је проклета кумбара, која отпоче полагано да руши куле и опкопе, да пали куће у вароши и да тамани нештедимице све живо. Озлојеђени с пораза код манастира Букова, Турци се решише да га крваво освете.

Кад сви напади бише одбијени од Вељка, увидеше Турци да ће опсада трајати све док је он у животу. И да га убију, као некад под Бањом, обећаше тобџијама или свакоме другоме, хиљаду дуката за његову главу, па отпочеше да му се лагано приближавају кулама и опкопима, копајући дубоке ровове кроз земљу, да би се сачували Вељкових испада с бећарима и од убиствене ватре с кула.

Да их смете у томе подмуклом приближавању Неготину кроз земљу, отпоче Вељко да излеће у неготинско поље свакога дана. Ти његови испади и јуриши из опсађенога Неготина остадоше у легенди о Првоме устанку као нешто најчудније, најлепше, најдрскије. Ничија друга машта не би у стању да у своје подвиге умеша толико поетичног и ритерског, толико безбрижно пијаначког, занесеног и лирског, непредвиђеног за обе војске, за град пострављен опсадом, и за усташе, који су већ почели да осећају оскудицу у кумбарама за топове.

Вељко се чини да све то не види. Да не клону срца око њега живи он по старом; само овога пута, чим се с Баба Финке зачује зурла и гоч, зна цео Неготин да се Вељко спрема на излетање у неготинско поље.

На кули, коју су већ иштетиле многобројне кумбаре, на откривеноме доксату, пије Вељко у очекивању да му дође дружина и да му Кушља са својом њиском нагласи долазак. Не може Вељко да поднесе опсаду, да трпи стешњен између зидова или да с неке куле или из рова гађа џевердаром. Везати га за једно место, значи убити га, учинити да омрзне живот и лишити га радости да живи, да осећа и да се креће.

Кад умукне зурла, кад се тутњава гоча изгуби у гудњави топова, запевају Цигани из свега гласа ако нема пуцњаве, или дрече неартикулисано ако турске кумбаре траже високу Баба Финку. Вељко их слуша и смеје се томе страху бедних Цигана, као некоме руглу за човека, пије жежену ракију на јулској врућини и из масне чиније вади крупно исечено месо за своја огромна уста испод танких и дугих бркова.

Цигани певају. Сунце изгрева изнад равнице, зажарено, у блеску који засењује поглед, и побеђује брзо заосталу језу прошле ноћи. Нико му се не радује. Нико не пева његовом изласку. Све птице избегле далеко ван града, од топовског бомбардовања. Петлови у дворишту умукну и искриве главу, гледајући у вис, чим се у зраку зачује кумбара. Под тим јулским сунцем, чији су још коси зраци ипак тешки као олово, живи само та претња у зраку, та тутњава која руши, или халакање неког турског јуриша. Живи и та песма циганска, коју Вељко изазива силом или новцем из дубоког кожног јанџика на бедру, захтева је дрску према опасности, пуну храбрења за престрашено становништво и пијану за своје срце у грудима, које је увек жедно славе, често пута нескромно и радосно кад се у песми спомене његово име.

„Хајдук Вељко по ордији шеће,
Па дозива Чарапића Васу...

Није он никад заједно војевао с Васом Чарапићем, чије име ставља песма крај његовога, али шта мари!... Јунак је био Васа и јуначки погинуо под Београдом, као после и његов брат Танасије, Вељков побратим, који хтеде као он с коњем да налети на Турке и погибе, сав прорешетан оловом, као мета на стрелишту.

Нека Цигана нека певају!... Нека не остављају његово име крај имена Миленкова или Добрњачева, које је Вељко скоро заборавио и чије их изгнанство не дира ни најмање. Нека спомињу његово име са сваким другим јунаком. Војвода, сила неизмерна пред Турцима, слава од највећих међу свима, Вељко је побратим скоро једва познатом Николи Абрашу, брат пониженоме Сламки, друг свакоме од својих бећара. Богаство и сила га не одводе толико да заборави да је поникао у народу, чију душу носи с толико блеска у себи. Он је само први пред Турцима, први кад треба да одбрани или нападне, први у дрскости и пићу; али дома, међу пријатељима, он је Вељко из Леновца, син Петра Сирењара, прост, брз да се наљути и брз да опрости, побратим свакоме ономе који зна да погледа опасности у очи и да не окрене леђа кад дође до сече.

И кад се Абраш попне на кулу и обавештава да је све готово, Вељко изјављује с нечим свечаним у гласу:

— Готов сам и ја.

Устаје одмах. Стана му додаје пиштоље и сабљу, диже му затим високо широке рукаве од доламе и свиленом врпцом везује крајеве око врата, да руке у свиленој кошуљи буду слободне више лактова и да му не смета кад се маши сабље или кремењака за силајем. Љуби га потом у руку, гледа неколико тренутака у очи и шапће, да је остали не чују:

— Вељко, душо, пази се на себе!...

Он јој одговара једним једва приметним знаком главе да би је тобож умирио. Знају обоје њих колико је њена молба бесциљна. Кад је то Вељко умео да себе штеди у налету? Је ли га ко макар кад видео да оклева или да не удара онамо где је гомила најгушћа, где вреба највећа опасност, где највише сева и пуца, и одакле се чује највеће халакање? Он зна да окрене леђа бојишту само кад је све свршено, пообарано саблом на земљу или срушено танетом из кубуре. То што се заковитла у њему чим брзи Кушља нагне напред, чини да увек заборави на обећање које је дао Стани.

Мамузе му звецкају док силази низ степенице. Леп је и окићен. Блиста срма на њему и засењује очи кад сунце падне на њега и обасја му појаву. Лице му је кошчато и преплануло. Више није онако млад као некад, у Бањи; минуле године и борбе оцртале су му на образима оштрије потезе, урезале преживљено, начеле подочја, повукле црте око великих уста и појачале прве боре на челу. Али, све је то још увек свеже мушко, без икаквог трага замора; то није старост; то су године мужанства, године најдубљег духовног жи-вота које наилазе; године веће опрезности, године уравнотежености телесне и духовне. То више није негдашња луда младост, кад се код Бање пробијао кроз Турке, наг до појаса, на изглед јунак без разбора, увек готов да зачуди самога себе и друге; то је сада појам дужности и сва тежина одговорности коју је примио на себе, бранећи од Турака Неготин и Крајину.

Кушља би хтео одмах да појури, чим осети јахача на себи; њему године и толики јуриши још нису сломили снагу. Вељко му не да напред и нагони га да иде све кораком, одмах иза Цигана, чија зурла пишти уз тутањ гоча.

Неготин гледа чудо невиђено. Првога дана опсаде људи верују да је некоме пало на ум да се венча кроз тресак кумбара и цело место узвикује: „Ја, луда човека!“... Средином чаршије, вођен Циганима, идући сам на челу својих бећара, јаше Вељко и једва задржава Кушљу којега љути та свирка Цигана. За њиме бећари, стари ратници, препланула лица, дебелих бркова, зајапрених образа испод тешких јагњећих шубара.

Све је то сам голаћ и бескућник; све људи који су одавно прегорели живот и који ће, ако се нешто деси Вељку, да одбегну у гору, откуда ће да излећу и да пљачкају и своје и Турке. Њихова песма прати свирку Цигана на челу, а ужагрене и незасићене очи се заустављају на сваком женском лицу на прозорима или вратницама. Редови су им толико пута попуњавани и пражњени; има их мало од оних који се пре шест година кренуше с Вељком да освајају Црну реку и да пале кулу бега у Подгорцу; али, ти су на челу, одмах иза Вељка. Одело им је богатије, коњи бољи. Изглед свакога од њих сведочи да их крај Вељка више ништа не чуди. Данашњи крвави излет с којег се можда многи од њих неће натраг вратити, чини им се као обикнута шетња у коју их води и забавља све један исти човек.

У првоме реду јаше Сламка, ћутљив и мрк у лицу. Док други певају око њега, он мучи и очи му севају од љутине. Јутрос се први пут у животу усуди да се одупре Вељку. И од тога што се догоди између њих двојице зачудише се и он и његов господар. Сукоб остаде нерешен. Вељко нареди да се повинује и он одговори да неће. Кренуше се одмах после тога у напад на Турке, Вељко одлучен да га ломи како није никада у животу; Сламка решен да му још једном понови како му није могућно чувати жене, ако Вељко погине под Неготином, него да је господар своје главе чим њега не буде, а женама како Бог да!

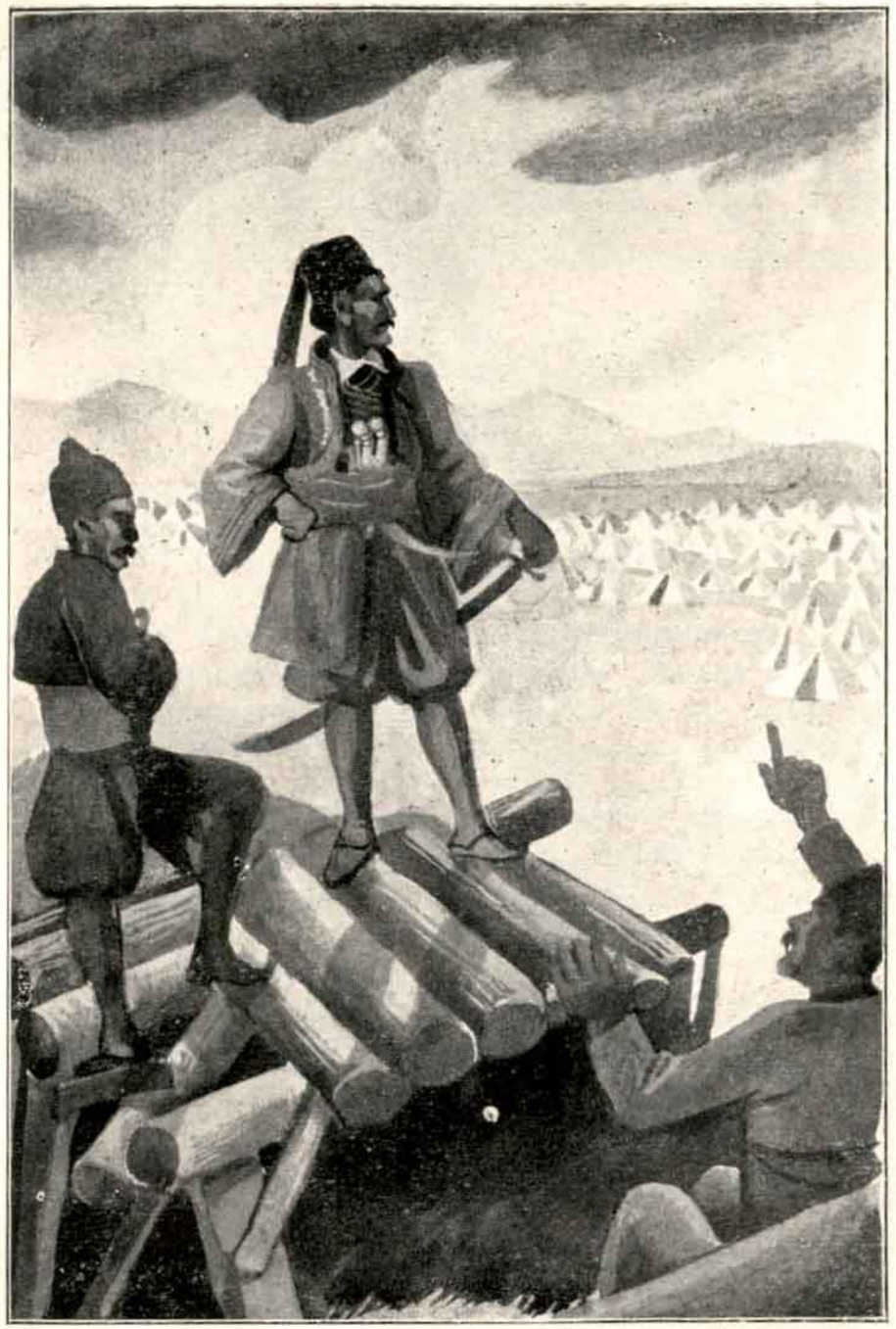

За тренутак су оставили да неки случај реши тај сукоб, па се кренули на Турке у један бесциљан јуриш на силу, коју ће мало ускомешати али неће бити у стању да крену с места.

Гоч се одједном ућута на челу војске. Песма отпоче поново. Приближише се излазу, с којег је требало избити на неготинско поље. Циганима се жури да се све то сврши што пре и да се после забију у подрум Баба Финке, док се Вељко не врати. Они га доводе уз дрхтаву песму до на крај вароши и певају све док он не махне руком и не довикне.

— Беж'те дома, гурбети!.. Кажите Стани да вам да јела и пића. Ето мене ускоро натраг, ако хоће Бог!..

И док се они враћају дома, све мислећи на неко залутало тане или кумбару, Вељко се окреће бећарима:

— Момци, треба напасти на оне који су се удалили од главних турских опкопа и копају проходе кроз земљу да би се што лакше приближили Неготину. Немам шта друго да наредим; радите као и досад!...

Има их око четири стотине у редовима. Сви му чују глас и разумеју добро наредбу. Никад им он не објашњава надугачко своје намере. Он их само води и својим примером показује шта од њих очекује. Они се крећу за њим, вођени нагоном ратника. Старији бећари, који су дуго војевали крај Вељка, знају да упуте млађе другове у часовима највеће опасности. Војска мала и одабрана, држана строго од Вељка и добро плаћена, они су нешто драгоцено за њега. С њима он удара на силу јачу неколико пута; с њима он стиче славу и име, чим им показа да му ниједан међу њима није раван ни по снази ни јунаштву. Од њих Вељко начини снажну заједницу још првих дана и задржа је чврсто у руци, спремну увек као одапети пиштољ.

Јурнуше одмах, чим се нађоше на ширини, стараjући се да не допусте Вељку да им много не умакне на брзоме Кушљи и удари сам на велику силу. Забректаше товни коњи под њима и исукане сабље понесоше сунце на врховима. У бесомучном јурењу виде се како им у вис отскачу врхови шиљатих шубара. Забректаше

на њима испражњене каније од сабља, ударајући у лету о гвоздену узенгију. Брзо дисање коњско испуни нарочитим мирисом ваздух око себе. Земља, овлажена од јутарње росе, отпоче да се угиба под многим копитама.

Спазише их Турци. Они који копаше ровове оставише ашове и дочепаше се пушака. Познавши Вељка на челу, заборавише на одбрану и ударише у бег. Без обзира да туку и своје који беже и оне који их гоне, Турци из опкопа осуше паљбу на све то што се кретало на пољани.

Вељко сустиже те који су бежали и учини покрет да их обухвате. Бећари разумедоше његову намеру и полетеше... Опколише их за тренутак. Многи од бећара слете с коња под брзом пушчаном паљбом, док други навалише са свију страна, као осице. Замахнуше сабљама. Извукоше дуге кремењаке из силаја и наученим коњима обесише дизгине око врата. Требало је брзо свршити с тим који су били на пољани, док се не покрене сила из ровова. Насрнуше, неодољиво, посекоше, погазише, сравнише са земљом и искасапише. Нагнаше коње на поједине групице, које покушаше да по европском начину образују каре и да се одупру. Спречише их у намери и расуше сабљом и пуцањем кумбара. Бесне коње нагнуше на пушчана зрна и на јатаган. Падаху и они од олова у леђа и гињаху без жаљења, свесни да крње нешто од те силе која је пала под њихов Неготин.

Кад више ништа пред њима не остаде усправно и живо, кад видеше да из турских ровова отпочеше да искачу људи и јуре у помоћ својима, окренуше се лицем њима, подухватише их, погнаше по ширини, посекоше оне који се неопрезно приближише, допреше и до самих турских леса, и на један позив Вељков кренуше брзо натраг, тучени у леђа озлојеђеном турском ватром.

Тек што уђоше у Неготин, већ под заклоном полусрушених кула, Турци осуше паљбом из топова. Кумбаре отпочеше да лете одасвуд, брзо једна за другом. Куле градске нарочито гађане из тешких то-

пова, отпочеше да се круне с врхова, кроз тресак оборених зидова. У самом тренутку, кад се Вељко заустави пред Баба Финком и сјаха с Кушље, једна велика кумбара тресну посред куле. Од силовита ударца, доксат се сруши на земљу и с њим цео горњи део.

— Шта ћемо сад?... упита га Стана, која се, срећом, била затекла у двориште.

Вељку би жао Баба Финке. Учини му се да Турци сруше један део његовога господства. Зажали за проведеним часовима на чардаку, за песмом која је с висине куле лебдела над Неготином. Зажали за јутарњим изласцима на врх, пре изласка сунца, кад је бацао поглед на неготинску равницу, пуну остатака прошле ноћи, који су лебдели више ритова, прве игре зракова, јутарњих јата птица, која су кроз прво сунце изгледала као јата од ватре и пламена.

— Истерај Цигане из подрума... одговори Вељко незадовољно. — Нареди да се добро очисти, покупи остатак ствари из куле па се усели унутра.

Пуцњава у томе тренутку постаде нарочито јака. Турци су нападали са свију страна, тражећи да се освете за данашњи Вељков излет у поље.

— Војводо... дојури један од усташа. — Турци нападају све жешће; кумбара на нашем делу више нема...

Вељко извуче један кључ из силаја. Притрча једним гвозденим вратима у дну куле. Врати се с једном тешком торбом у руци.

Обеси је без речи о раме гласнику.

— Води ме брзо тамо!... нареди он.

Појурише трчећи кроз варош. Торба о рамену била је врло тешка. Вељко је брзо шчепа, натовари је на себе, и јурну још брже напред.

Турци су нападали најжешће баш на ономе месту где ће он да погине сутрадан. Заустављени пушчаном ватром на педесет корачаји од ровова, они су се прикупљали у намери да изврше јуриш.

— На... довикну Вељко тобџијама и пружи им пуне шаке талира. — Стављај то у топове!...

— Зар талире? . . .

— Ради то што ти кажем, будало! . . . грмну Вељко срдито. — Боље је изгубити све талире него Неготин! . . . Пуцај у гомилу, па после иди да прикупиш све те новце, ако ти је срце на месту! . . .

Четири топовске чељусти прогуташе половину пуне торбе. Кад се турске лесе покренуше, Вељко нареди:

— Пали! . . .

Топови грунуше некако чудно, с нечим кратким и потмулим у звуку. Одмах се зачу како нешто звекеће у ваздуху, као неки прекинути ланац. Стотине талира вриснуше при изласку из цеви и сјурише се на блиску гомилу Турака као град. Они који излетеше пљоштимице, начинише модрице и чвороуге по телу и оборише на земљу без много штете; други, који излетеше поребарке, пробушише лобању као бријач, забише се у тело као клинови, пресекоше вене као ножем и треснуше о тле кроз бол много оштрији и жешћи него од олова.

— Пуни одмах ! . . . узвикну Вељко, кад виде какав покор учинише талири међу Турцима, и поново пружи пуне шаке новца.

Гомила, поколебана од кише сребра која се сручи на њу, отпоче поново да се прикупља. Кад увидеше шта их је пообарало у толикоме броју, узвикнуше од изненађења. Уместо да покушају да изврше поновни јуриш, сагнуше се, отпочеше да прикупљају новце. Похлепност у свима сузби страх од идућег плотуна.

— Спусти цев мало ниже! . . . нареди Вељко. — Нанишани добро и пали у згрчену гомилу. Неће ниједнога да остане, као од курјачара! . . .

Топови грунуше још једном кроз звекетање сребра. Погнуте људске прилике полетеше главачке земљи. Неколико тренутака, док се дим не разиђе, учини се да нико жив није остао; после обузети страхом, нагоше у дивље бекство они који који остадоше нетакнути.

Напад би одбијен. . . То би јасно одмах, јер Турци управише поново топове на Неготин. Окомише се по-

ново на куле и срушише и остатке зидова који су стрчали у ваздуху. Под заштитом те топовске ватре изиђоше још једном многи копачи, с будацима о рамену и упутише се поново ископаним рововима кроз земљу. Немоћан да их спречи у томе, Вељко их гледа даше. На многим местима око Неготина, Турци се на тај начин толико приближише његовим рововима да су их његови војници могли гађати каменицама. Осети Вељко да је то крај који се приближава. То је крај свему јуначком и ненадмашном у његовим борбама око Неготина. Ноћас, под напорима хиљаде руку, Турци ће се приближити са свију страна, само на десетак корачаји, и налетеће одасвуд, као ројеви којима нема броја. Хоће ли моћи да се одупре сили од тридесет хиљада? Како ће да погине? Какав ће да му буде крај? И он пожеле да га зрно нађе на Кушљи, да му сабља испадне из руке и да га у паду земља не дочека живога, да склопљене хајдучке очи не виде крај Неготина, док Сламка и брат Милутин одводе његову Стану далеко од места пораза.

Цео тај дан и идућу ноћ проведе у обилажењу положаја око вароши. Раздели све што је још остало од кумбара. Охрабри својим присуством и речју, и успе да сакрије узнемиреност због несташице муниције. Врати се дома тек у зору. На вратима подрума, скоро засутих камењем попадалог с куле, дочека га будна Стана, брижна у лицу и очију преморених од неспавања.

— Вељко, зашто не би мало прилегао?... пита га она. — Ноћ је већ минула; дан је мање опасан. . .

Он је гледа и не одговара. Први пут у животу очи му носе у изразу тешку жалост. Тај стан у влажноме подруму је за њега пад госпоства, предзнак пада, слутња најгорег. Види он у томе почетак свега што може да наиђе колико данас. Не жали он себе; жали Стану, Неготин и Крајину; жали што нема мало више војске и муниције, и зна да отмицу Неготина неће да преживи.

— Не могу још за мало. . . одговара он најзад на њену молбу и стара се да она не запази да има клонулости у његовоме гласу. — Дај ми да се мало нечим

поткрепим. Морам још нешто да видим на месту где сам јуче извршио јуриш. Приближавају се, скотови, кроз земљу, и ништа им не могу!..

И док он доручкује пред кулом, замрачен и озлојеђен, кунући у мислима Совет и Младена, који на време не послаше муницију, Стана се тобож случајно примаче штали и позва Сламку.

— Пођи с њим, молим те као брата. Душа ми се страхом испуни. Ноћас, кад ме мало превари сан, сних да га видим само до појаса и да ногу више нема. Шта ће да буде од свију нас, ако се њему нешто догоди?... Покушах да га задржим дома, а он не хтеде. Пођи с њим, и, ако можеш, не дај му да се много показује Турцима...

Сламка климну главом. Да Вељко не запази ништа нарочито, наслони се на довратак од штале, држећи у рукама Кушљину узду, на којој је, тобож, нешто чистио. Кад Вељко одмаче десетак корачаја, Сламка баци узду из руку, заби јатаган и кремењак за силај, и крену за њим.

При изласку из вароши, поред крајњих кућа, Вељко се осврну. Спази Сламку и довикну:

— Шта ћеш ти овде?...

Сламка му се приближи. У неколико покрета руку показа да жели да га прати, злу не требало.

— Је ли Кушља нахрањен и напојен?...

Сламка потврди главом.

— Је ли отимарен?... Јеси ли му обрисао очи?...

— Не брини!... одговори Сламка покретом руке.

— Онда хајде са мном, кад си већ ту... позва га Вељко и крену напред. Прођоше поред првога рова и упутише се другоме, од којег их је одвајао простор од десетак корачаји лединe, изложен свакој ватри из блиских турских ровова.

— Шта ћеш тамо?... усуди се Сламка да га ухвати за рукав од доламе и да му то каже и погледом. — Ни на једно друго место не пада толико кумбара и танета!...

— Шта је теби данас, Сламко?... упита Вељко и једним срдитим махом руке истрже крај рукава од доламе. — Мислиш ти да ја нисам видео кад си пред столом разговарао са Станом?... Хајде натраг, дома!... Нисам ти допустио да пођеш са мном да би урадио оно што ти је моја жена наложила! Њој могу и да опростим, али теби!...

И пође напред, праћен ипак од ћутљивога Сламке. Заустави се пркосно на ледини. Подбочи се рукама у стасу и отпоче да расматра докле су Турци напредовали у своме копању прилаза Неготину.

— Не стој ту, војводо!... довикну му један усташ из рова. — Одмеравали су јуче Турци својим топовима даљину до тога места. Видели су те ту неколико пута!...

— Немају другога посла!... одврати он. Реч му заглуши пуцањ турскога топа. Он осети навикнутим ухом да кумбара иде право на њега. Али како да се уклони? Зар да бежи или легне на тле, кад га толике очи гледају?... Зар му је заиста досуђено да погине овако, не на Кушљи, како је увек замишљао?

— Пашће десно или лево... помисли он и укочи се још више у стасу, хладан, без страха, презрив и ипак пун предосећања да се неће вратити у Неготин.

То у његовим грудима и у глави пројури мушевито, за неколико тренутака. Нешто телесно, које је вапијало у њему, покуша да га свлада, и не успе...

— Држ'!... узвикну он кроз јеку гласа који изазива последњи звук и последњи телесни напор, кад га кумбара груну у појас. Две половине његова тела падоше на две разне стране: пребледела глава лицем Неготину, труп с ногама петама окренутим Турцима.

Силина засићеног ваздуха од кумбаре обори капу с главе пренераженога Сламке. Кад све би свршено, он се окрену, загледа се у онакажени Вељков труп, остаде неколико тренутака као скамењен на месту, и потом сврну поглед на ону страну, откуда долете кумбара. Нешто презриво али и нељудско од бола указа му се на леденоме лицу... Исука потом јатаган из

корица и, гологлав, ван себе од беса, крену сам на турске опкопе.

Одмаче свега десетак корачаји. Сачека га грозд пушака из турскога рова и обори на земљу, прорешетаног на стотину места.

Неготин паде сутрадан.

8 новембра 1931 у Диселдорфу.